

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

Volume: 13 Issue: 1 Year: January 2023

Editor
Asst.Prof.Dr. Suha Oğuz BAYTİMUR

Deputy Editor
Assoc.Prof.Dr. Zafer TANGÜLÜ
Assoc.Prof.Dr. Sabri BECERİKLİ

13/1, January - Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Near East Historical Review (NEHR) uluslararası bir hakemli dergidir. NEHR özgün çalışmaları kabul edip, hakem sürecinden sonra yayımlar. Yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibarıyla yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan NEHR'in yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Near East Historical Review (NEHR) is an International peer-reviewed journal. NEHR accepts original works and publishes them after the referee process. NEHR started its' publishing life in August 2011 under the name of "**Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**". In the first nine years, the issue of 17 was published without any failure. As of 2020, it has decided to continue its' publishing life with its new name 4 times a year (January-April-July-October). The languages of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, are either Turkish or English.

Indexes and Databases

Acar Index, ASI, ASOS, EuroPub, GENAMICS, I2OR, ISI, SIS, Türk Eğitim Endeksi, SSRN, Academia, Google Scholar.

13/1, January - Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Editor /Editör

Suha Oğuz BAYTİMUR (Asst. Prof. Ph.D., Sinop University, Türkiye)

Deputy Editor/ Yardımcı Editör

Zafer TANGÜLÜ (Assoc. Prof. Ph.D.; Muğla Sıtkı Koçman University, Türkiye)

Sabri BECERİKLİ (Assoc. Prof. Ph.D., Bursa Uludag University, Türkiye)

English Language Editor/İngilizce Dil Editörü

Orhun BÜYÜKKARCI (Asst. Prof. Ph.D., Mardin Artuklu University, Türkiye)

Editorial Board / Yayın Kurulu

Ahmet AKSIN (Prof. Ph.D.; Fırat University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Dušan MLACOVİĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Karoline RÖRIG (Justus - Liebig-Giessen University, Germany)

Marijan PREMOVIĆ (Assoc. Prof. Ph.D.; Montenegro University, Montenegro)

Nalan TURNA (Prof. Ph.D., Yıldız Technical University, Türkiye)

Nuray KESKİN (Prof. Ph.D., Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

Türkmen TÖRELİ (Prof. Ph.D.; Dokuz Eylül University, Türkiye)

Referee Board / Hakem Kurulu

Abidin TEMİZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Alpaslan DEMİR (Prof. Ph.D.; Tokat Gaziosmanpaşa University, Türkiye)

Athina VITOPOULOU (Asst. Prof. Ph.D.; Aegean University, Greece)

Ayşe KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Turkish National Defense University, Türkiye)

Christoph K. NEUMANN (Prof. Ph.D.; Münih Ludwig Maximilian University, Germany)

Dimitris MICHALOPOULOS (Prof. Ph.D.; People University, Greece)

Dušan MLACOVİĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Ph.D.; Zagreb University, Croatia)

Ekrem MEMİŞ (Prof. Ph.D.; Sinop University, Türkiye)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Hasan BABACAN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

Jasmina S. CIRIC, (Dr.; University of Belgrade -Serbia)

John D. TREADWAY (Prof. Ph.D.; Richmond University, USA)

Levent KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Ankara University, Türkiye)

Mehmet İNBAŞI (Prof. Ph.D.; Erciyes University, Türkiye)

Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Türkiye)

Metin AYIŞIĞI (Prof. Ph.D.; Beykent University, Türkiye)

Near East Historical Review

www.nehrreview.com

Mucize ÜNLÜ (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Assoc. Prof. Ph.D.; Marmara University, Türkiye)
Samuel (Sam) WHITE (Assoc. Prof. Ph.D.; Ohio Devlet University, U.S.A.)
Sauro GELICHI (Assoc. Prof. Ph.D.; Ca'Foscari Venezia University, İtaly)
Sevilay ÖZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Sezai BALCI (Prof. Ph.D.; Giresun University, Türkiye)
Suraiya FAROQHI (Prof. Ph.D.; Ibn Haldun University, Türkiye)
Turan AÇIK (Assoc. Prof. Ph.D.; Aksaray University, Türkiye)
Vasilis KOLONAS (Prof. Ph.D. Thessaly University, Greece)
Vygantas VAREIKIS (Prof. Ph.D.; Klaipeda University, Lithuania)
Walter ANDREWS (Prof. Ph.D.; Washington University, U.S.A.)
Yasemin DEMİRCAN (Prof. Dh.D., Gazi University, Türkiye)
Zafer GÖLEN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Zübeyde G. YAĞCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Balıkesir University, Türkiye)

Referees of This Issue / Bu Sayının Hakemleri

Sadullah GÜLTEN (Prof. Ph.D.; Ordu University, Türkiye)
Ünal TAŞKIN (Prof. Ph.D.; Adıyaman University, Türkiye)
Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)
Fatih DEMİREL (Prof. Ph.D.; Bursa Uludağ University, Türkiye)
Nalan TURNA (Prof. Ph.D.; Yıldız Teknik University, Türkiye)
Ahmet VURGUN (Assoc. Prof. Ph.D.; Marmara University, Türkiye)
Alev DURAN (Assoc. Prof. Ph.D.; İstanbul Aydın University, Türkiye)
Süleyman TEKİR (Assoc. Prof. Ph.D.; Sinop University, Türkiye)
Suzan AKKUŞ MUTLU (Assoc. Prof. Ph.D.; Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Türkiye)
Mustafa BOSTANCI (Assoc. Prof. Ph.D.; Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye)
Mehmet SOYUÇOK (Asst. Prof. Ph.D.; Bursa Uludağ University, Türkiye)
Fatih ÖZÇELİK (Asst. Prof. Ph.D.; Amasya University, Türkiye)
Muzaffer DURAN (Asst. Prof. Ph.D.; Süleyman Demirel University, Türkiye)
Çiğdem DUMANLI (Ph.D.; Hacettepe University, Türkiye)

13/1, January - Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

Sevcan Kör – Ekrem Memiş

Eski Yakın Doğu Topluluklarında Kadın-Erkek Eşitsizliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler

1-43

Some Evaluations on Gender Inequality in Ancient Near Eastern Societies

Samettin Başol

Osmanlı İlmiye Ricalinden Bânî Bir Devlet Adamı: Hoca Sâdeddin Efendi Vakıfları Ve Sunduğu Hizmetler

45-66

A Founding Statesman from the Ottoman Science Class: Hodja Sâdeddin Efendi Foundations and the Services Provided

Kader Demir – Ahmet Aksın

18. Ve 19. Yüzyılda Fırat Havzasında Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Eşkıyalık Faaliyetleri

67-77

The Banditry Activities Of The Sheikh Hasanlı Tribe in Euprates Area In The 18th And 19th Century

Nuri Güçtekin – Muzaffer Fehmi Şakar

Türkiye'de İlk İlahiyat Fakültesi: Darülfünun İlahiyat Şubesi (Teşekkül, Müfredat, Kadro, Mezunlar, İstihdam)

79-122

The First Faculty of Theology in Turkey: Darülfünun Theology Department (Organization, Curriculum, Staff, Graduates, Employment)

Noorulhaq Amiry

İran'da Tütün Kalkışmasında Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Rolü

123-137

The Role Of Seyid Jamaledin Afgani in The Tobacco Revolution In Iran

Güzin Çaykırın

İşgal Döneminde İzmir'e Ermeni Göçü

139-150

Armenian Migration To Izmir In The Occupation Period

Seher Akça

Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarında Cumhuriyetin İlanı

*The Proclamation of The Republic in The Republic Period High School
History Textbooks*

151-165

13/1, January - Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

From Editor

Near East Historical Review (NEHR) is an International refereed journal. NEHR started its publishing life in August 2011 under the name **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**. In the first nine years, the issue of 17 was published without interruption. As of 2020, it has decided to continue its publishing life with its new name 4 times a year (January-April-July-October). The language of our magazine, which will publish scientific articles on the History of Near East Geography, is Turkish and English. In this issue of Near East Historical Review, it presents 7 different articles to the discretion of scientists. Thanks to Sevcen Kör-Ekrem Memiş, Samettin Başol, Kader Demir-Ahmet Aksın, Nuri Güçtekin-Muzaffer Fehmi Şakar, Noorulhaq Amiry, Güzin Çaykiran, Seher Akça who contributed with their articles in this issue. We would like to express our gratitude to our referees who carefully evaluated the articles. Dear scientists, we expect your support in our new issue.

Best regards.

Suha Oğuz BAYTİMUR, Ph.D.

Editor

Editörden

Uluslararası bir hakemli dergi olan **Near East Historical Review (NEHR)**, yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim) olarak yayım hayatına devam etme kararı almıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan dergimizin dili Türkçe ve İngilizce'dir. Near East Historical Review 13. cilt 1. sayısında 7 farklı makaleyi okurlarına sunuyor. Bu sayıda yazılarıyla katkı sağlayan Sevcen Kör-Ekrem Memiş, Samettin Başol, Kader Demir-Ahmet Aksın, Nuri Güçtekin-Muzaffer Fehmi Şakar, Noorulhaq Amiry, Güzin Çaykiran ve Seher Akça'ya teşekkür ederiz. Makaleleri değerlendirerek katkıda bulunan hakem hocalarımıza şükranlarımızı sunarız. Yeni sayılarımız için katkılarınızı bekleriz.

Saygılarımızla.

Dr. Öğr. Üyesi Suha Oğuz BAYTİMUR

Editör

ESKİ YAKIN DOĞU TOPLUMLARINDA KADIN-ERKEK EŞİTSİZLİĞİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Some Evaluations on Gender Inequality in Ancient Near Eastern Societies

Sevcan Kör-Ekrem Memiş

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye-Prof.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye

e-mail: Korsevcan1995@gmail.com-ememis2010@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1876-0457-0000-0001-5283-518X

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 22.11.2022

Accepted Date - Kabul Tarihi : 29.12.2022

Pages - Sayfa : 1 - 43

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.66517>

Citation - Atıf : Sevcan Kör-Ekrem Memiş, “Eski Yakın Doğu Topluluklarında Kadın-Erkek Eşitsizliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 1 - 43

ESKİ YAKIN DOĞU TOPLUMLARINDA KADIN-ERKEK EŞİTSİZLİĞİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

*Some Evaluations on Gender Inequality in Ancient Near Eastern
Societies*

Sevcan Kör-Ekrem Memiş

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye-Prof.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye
e-mail: Korsevcan1995@gmail.com-ememis2010@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1876-0457-0000-0001-5283-518X

Öz

Kadın-erkek çekişmesi, sadece günümüzün sorunu değildir. Bu ikili arasındaki fikir ayrılığı ve çekişme, binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Yazının icadından sonra her şey kayıt altına alındığı için, kadınların ve erkeklerin toplum içerisinde nasıl bir rol üstlendiklerini takip edebilme imkanına sahibiz. Ancak yazının mevcut olmadığı tarihöncesi dönemlerde kadınlarla erkeklerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve bu iki cinsin toplum içerisindeki rollerini tespit edebilmek son derece zordur. Bununla beraber, arkeolojik delillerden yola çıkarak birtakım tahminlerde bulunmak mümkündür.

Sümerler çağından itibaren ise özellikle yasa metinleri ve birtakım özel yazışmalar aracılığı ile Eski Yakın Doğu toplumlarının kadına nasıl bir rol biçtiklerini rahatlıkla izleyebiliriz.

Çivi yazılı metinler başta olmak üzere, Eskiçağ tarihinin klasik kaynakları arasında yer alan Tevrat, Eski Yakın Doğu toplumlarında kadın-erkek ilişkilerine dair son derece önemli ipuçları verirler.

Biz bu çalışmamızda, Eski Yakın Doğu toplumlarında yaşanan kadın-erkek çekişmesinin nedenlerini ve sonuçlarını, yazılı ve arkeolojik kaynakların ışığında gözler önüne sermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Kadın-Erkek Çekişmesi

Abstract

The conflict between men and women is not just a problem today. The disagreement and conflict between these two dates back thousands of years. Since everything was recorded after the invention of writing, we have the opportunity to follow the role of women and men in society. However, it is extremely difficult to determine the relationships between men and women and the roles of these two sexes in society in prehistoric times when writing was not available. However, it is possible to make some guesses based on archaeological evidence.

From the Sumerians Period, we can easily follow the role of Ancient Near Eastern societies, especially through law texts and some private correspondence.

Especially the cuneiform texts and the Torah, which is among the Classical sources of Ancient History give extremely important clues about the relationships between men and women in Ancient Near Eastern societies.

In this study, we will try to reveal the reasons and results of the conflict between men and women in Ancient Near Eastern societies in the light of written and archaeological sources.

Keywords: Anatolia, Mesopotamia, Egypt, Men-Women Conflict.

Giriş

Bilindiği üzere, insanoğlunun kayıt altına alınmış geçmişi, yaklaşık olarak beş bin yıllık bir süreyi kapsamaktadır.¹ Bu süre, insanoğlunun yüz binlerce yıldan beri var olduğu gerçeği dikkate alındığında, devrede kulak gibidir. Yazılı kayıtlar bize çok şey anlatır. Fakat bu, her şey demek değildir. Bununla beraber, yazılı belgelerde yer alan bilgiler bizi pek çok konuda aydınlatır, kafamıza takılan yığınlarca soruya cevap bulmamızı sağlar. Ancak yazının icadından önce yaşanan ve bilim insanları tarafından yüz binlerce yıl sürdüğü iddia edilen tarihöncesi dönemlerin insanları nasıl yaşıyorlardı? Ne yiyip ne içiyorlardı? Hayatta kalmak için hangi önlemleri alıyorlardı? Küçük gruplar halinde mi yoksa daha büyük gruplar halinde mi dolaşıyorlardı? Bugün anladığımız manada bir aile düzenleri var mıydı? Bu ailede kadının mı yoksa erkeğin mi sözü geçiyordu? Çocuklar nasıl eğitiliyordu? Nasıl yiyecek buluyorlardı? Topladıkları yiyecekleri ve avladıkları hayvanları nasıl değerlendiriyorlardı? Bu sorulara bir çırpıda cevap vermek, oldukça zordur. Ancak Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemlerden kalan buluntular, kayalar üzerine ve mağara duvarlarına çizilen resimler, bu konuda araştırmacılara inanılmaz derecede ipuçları verirler.

Taş devri kültürlerinin birinci ve ikinci evresini teşkil eden Paleolitik ve Mezolitik devrin insanları, kültür seviyesi bakımından avcılık ve toplayıcılık aşamasında idiler. 15-20 kişilik gruplar halinde yaşayan bu çağın insanları, doğada buldukları çeşitli bitki ve meyvelerin yanı sıra avladıkları avların etleriyle karınlarını doyuruyor ve barınak olarak da genellikle mağaraları kullanıyorlardı. Bu avcı toplayıcı grupların üyeleri, birbirlerine çok bağlıydılar. Çünkü hayatta kalabilmek için buna ihtiyaçları vardı. Tarım devriminin başlangıcı olan Neolitik Devir'den önce, avcı toplayıcıların arasına onlara her daim sadık kalacak ve onları pek çok tehlikeden koruyacak yeni bir canlı girdi: Köpek. Köpek, insanoğlunun evcilleştirdiği ilk hayvandı.² Köpekler hem avlanmak hem savaşmak hem de vahşi hayvanlara ve davetsiz misafirlere karşı da bir alarm sistemi olarak kullanıldı.

15-20 kişilik gruplardan oluştuğu öne sürülen bu ilk topluluklar, zaman içerisinde başka gruplarla da temasa geldiler. Başlangıçta aralarında hoş olmayan şeyler yaşansa da bir süre sonra birleşerek daha kalabalık ve daha güçlü gruplara evrildiler ve hatta ilk kabileleri oluşturdular. Bunların ortak bir dili, mitleri, değer yargıları bu süreçte teşekkül etti.³ Ancak bu kabileler, daimî bir siyasi yapı hüviyetine kavuşabilmiş değildiler. Çünkü henüz yerleşik düzenleri ve bu düzeni sağlayacak kurum ve kuruluşları yoktu. Tarım devriminden önce tüm gezegenin toplam nüfusu on milyonu geçmiyordu.⁴

Kültür seviyesi bakımından avcı toplayıcı aşamasında bulunan insan grupları, sadece hammadde ve gıda için toplayıcılık yapmıyor, aynı zamanda bilgi de topluyorlardı. Yuval Noah Harari'nin pek çok baskı yapan tanınmış eseri "*Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*" isimli çalışmadan anlaşıldığına göre, "insanların hayatta kalabilmek için bölgelerinin detaylı

¹ Yazıyı ilk icat edenler ve kayıt tutmaya başlayanlar, MÖ 3500'lere doğru Güney Mezopotamya'ya göçmen olarak gelen Asya kökenli Sümerler'dir. Sümerler, Uruk IV Kültürü'nün yaşandığı dönemde, muhtemelen MÖ 3200'lerde çivi yazısını icat ettiler ve böylelikle tarihi devirler başlamış oldu. Bu hususta bkz: E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2020, s. 24; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1983, s. 38; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2006, s. 54; LŞ G. Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 23.

² James H. S. McGregor, *Tarihöncesiinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa*, Çeviren: Barış Gönülşen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021, s. 48; Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, Türkçesi: Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap Yayını, 60. Baskı, İstanbul, Eylül 2021, s. 60.

³ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, s. 60

⁴ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, s. 61; Bazı uzmanlar ise MÖ 10.000 yılında dünya nüfusunun 2 ile 4 milyon arasında olduğunu belirtirler. Bu hususta bkz: James C. Scott, *Tahıla Karşı İlk Devletlerin Derin Tarihi*, Çeviren: Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayını, İstanbul 2021, s. 18.

haritalarını akıllarında tutmaları gerekiyordu. Günlük gıda arama etkinliğini en üst düzeye çıkarmak için, tüm hayvanların alışkanlıklarını ve tüm bitkilerin büyüme biçimlerini bilmeleri gerekiyordu. Hangi gıdaların besleyici olduğunu, hangilerinin hasta ettiğini ve diğerlerini de nasıl ilaç olarak kullanmaları gerektiğini bilmeleri gerekiyordu. Mevsimlerin ilerleyişini, bir kuraklığın veya fırtınanın öncü işaretlerini tanımaları gerekiyordu. Bu yüzden de yakınlarındaki tüm akıntıları, ceviz ağaçlarını, ayı mağaralarını ve çakmaktaşı birikimlerini inceliyorlardı. Tüm bireyler taştan bıçak nasıl yapılır, yırtık pelerin nasıl onarılır, tavşan tuzağı nasıl kurulur, çığ düşünce, yılan ısırınca ve aç bir aslanla karşılaşınca ne yapılır, bilmek durumundaydılar. Tüm bu becerilerin her birinde ustalaşmak, yıllar süren bir çıraklık ve ustalık süreciydi. Ortalama bir avcı toplayıcı, çakmaktaşını dakikalar içinde mızrak haline getirebilirdi. Başka bir anlatımla, ortalama bir avcı toplayıcının, çevresi hakkında, torunları olan modern insanların çoğundan daha geniş, derin ve çeşitli bilgisi vardı.”⁵

Fosilleşmiş iskelet bakiyelerinden anlaşıldığına göre, eski avcı toplayıcılar, nadiren açlık veya yetersiz beslenme sıkıntısı çekmişlerdi ve onlar hem daha sağlıklı hem de yerleşik insanlara göre daha uzun boylu idiler. Ortalama yaşam süresi 30-40 yıldır ama bu da yüksek oranda çocuk ölümleriyle bağlantılı bir durumdu. İlk baştaki zorlu yılları atlatan bireylerin yaklaşık 60 yıla kadar yaşayabilme şansları vardı.

Avcı toplayıcıların başarısının sırrı, yiyeceklerinin çeşitli olmasıydı ve bu da onları açlıktan ve yetersiz beslenme riskinden koruyordu. Çiftçilerse genellikle sınırlı ve dengesiz beslenmekte idiler. Eski avcı toplayıcılar aynı zamanda bulaşıcı hastalıklardan da daha az etkileniyorlardı. Tarım ve sanayi toplumlarını etkileyen bulaşıcı hastalıkların çoğu evcil hayvanlarda ortaya çıkmış ve insanlara Tarım Devrimi’nden sonra bulaşmıştır. Sadece köpeği evcilleştirmiş olan eski avcı toplayıcılar, bu tür sıkıntılardan uzaktı. Henüz yerleşik hayata geçmemiş olmaları ve doğada küçük gruplar halinde dolaşmaları da onları hastalıklardan uzak tutuyordu.⁶ Uzun yıllar süren bu dönemde kadınlar ve erkekler arasında neredeyse hiçbir statü farkı yoktu. Çünkü her şeyi elbirliği ile yapıyorlardı. Hatta toplayıcılık konusunda kadınlar, avcılık konusunda da erkekler epeyce uzmanlaşmışlardı. Fakat avlanan hayvanların etlerinin parçalanması, pişirilmesi ve muhafaza edilmesi gibi konularda kadınların bir adım önde oldukları görülür.

Taş devri kültürlerinin üçüncü aşamasını oluşturan Neolitik Devir, insanlık tarihinin devrim niteliğindeki dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Çünkü bu devirde pek çok yenilikle karşılaşılacaktır. Ateşin çanak çömleklerin pişirilerek imal edilmesindeki işlevi, bu devrin önemli yeniliklerinden biridir. Fakat bu devri karakterize eden iki önemli yenilik; ziraatın keşfi ve yerleşik hayatın başlamasıdır. İngiliz bilim insanı Gordon Child⁷, ziraatın keşfiyle birlikte insanlığın yepyeni bir sürece girdiğini öne sürer ki, bu görüşe katılmamak mümkün değildir. Çünkü ilk defa olarak bu devirde İnsanoğlu, tüketici toplum aşamasından üretici toplum aşamasına geçiş yapmıştır. Ayrıca dağınık yaşam tarzını terk ederek yerleşik düzene geçmiş ve hayatını yeniden şekillendirmiştir.⁸ Fakat toplu olarak yaşamının birtakım problemleri de beraberinde getirdiği unutulmamalıdır.

İlk kez MÖ 10. Binyılda Levant’ta ortaya çıkan tarım, MÖ 8. Binyılda Anadolu’ya yayıldı, ardından Ege Denizi’ni geçerek MÖ 7. Binyılın ortalarında Yunanistan’a ulaştı. Oradan

⁵ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, s.61-62.

⁶ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, s.66.

⁷ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, Çeviren: F. Karabey Ufluoğlu, Varlık Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1983, s. 44; Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 3. Baskı, İstanbul 2004, s. 21-22.

⁸ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 5.

da MÖ 6. Binyıl ortalarına kadar Tuna vadisine, İtalya, Sicilya, Korsika, Fransa ve İspanya'ya ulaştı.⁹

Tarım, hububat üretimi ve evcilleştirilmiş hayvanlarla birlikte birbiri ardına etkilediği her bölgeye yeni ve radikal bir yaşam biçimi kazandırdı. Mimari ve çömlekçilik, bu çarpıcı değişimin en kalıcı kanıtlarını sunsa da tarımın gelişimiyle bağlantılı olarak aslında soyut anlamda da değişimler ortaya çıktı. Bunların başında toplumsal yapılanma, erkek ve kadınların göreceli statüleri, dil, mitoloji ve ibadet kuralları gelmektedir. Tarım, bir yandan toplumları dönüştürürken, bir yandan da toplumsal kurumları şekillendirmiştir. Sofralarımızdaki birçok yiyeceğin Neolitik Devir'den gelmesi gibi, bugün konuşulan dillerin önemli bir kısmı da bu tarımsal mirasın bir parçası olsa gerektir.¹⁰

Gerek Eski Yakın Doğu gerekse Eski Batı toplumlarında başlangıçta anaerik geleneklerin hüküm sürdüğü, başka bir anlatımla erken dönem toplumlarında kadının belirgin bir ağırlığı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü özellikle Neolitik dönem toplumları tarım toplumlarıdır, dolayısıyla bu toplumlar hem toprağın hem de evcil hayvanların verimli olması önemsenmektedir. İşte bu yüzden ki, bereketi, bolluğu ve doğurganlığı temsil eden Ana Tanrıça¹¹, Neolitik toplumların gözünde hem kutsal hem de çok değerlidir. Bu anlayışla bağlantılı olarak, Neolitik dönem ailelerinde kadının konumu erkeğe göre daha öndedir. Fakat kadınların aile içindeki bu ağırlığı, tarım aletlerindeki yeni gelişmeler, köylerin yavaş yavaş kentlere, kentlerin de devlete dönüşmesiyle birlikte kaybolacak ve erkeklerin egemen olduğu yeni bir dünya düzeni ortaya çıkacaktır. Ancak Anadolu coğrafyasında çağlar değişse de kadın, toplum içerisindeki ağırlığını her daim devam ettirecektir. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında bunun ayrıntıları, örneklerle ortaya konulacaktır.

İlk tarım toplumlarının ortaya çıktığı ve ilk cemiyet hayatının başladığı Neolitik Devir'den sonra taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik Devir gelir ki, bu devir, doğrusunu söylemek gerekirse, tam anlamıyla bir ara dönem, bir geçiş dönemidir. Gerçekten Kalkolitik Devir, ilk bakışta Neolitik Devir' in bir devamı gibi görünse de gerçekte durum oldukça farklıdır. Çünkü artık köylerin yerini kasabalar almış ve dolayısıyla kentleşmeye dönük ilk adımlar bu devirde atılmıştır. Ayrıca yerleşim birimlerinin etrafı surlarla çevrilmeye başlanmıştır. Bu durum, Kalkolitik Devir toplumlarının bir güvenlik sorunuyla karşı karşıya kaldıklarının bir işareti olsa gerektir. Fakat aynı zamanda surlar, Eskiçağ'da bağımsızlığın bir göstergesi olarak da kabul edilmektedir.¹²

Eski Yakın Doğu coğrafyasının neredeyse bütün merkezlerinde kent kültürünün ve dolayısıyla kent devletlerinin ortaya çıktığı zaman dilimi, MÖ 3. Binyıla tarihlenen Eski Tunç Devri'dir. Gerçekten bu devirde hem Mezopotamya ve Mısır'da hem de Anadolu'da etrafı surlarla çevrilmiş kent devletleri vardır. Üstelik bu merkezlerden ilk ikisinde MÖ 4. Binyılın sonlarında yazı icat edilmiş ve artık her şey, kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Anadolu ise ilk iki merkezden yaklaşık bin yıl sonra tarihi devirlere kucak açacaktır. Yazının olduğu yerde bilgi de vardır. Dünya tarihinde ilk kentlerin ortaya çıktığı Mezopotamya coğrafyasında yaşayan

⁹ James H. S. McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021, s. 57.

¹⁰ James H. S. McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa*, s.59.

¹¹ Erken dönem heykelciklerinin büyük çoğunluğu kadındır. Bunların büyük göğüsleri, abartılmış üreme organları ve geniş kalçaları vardır. Çatalhöyük ve Hacilar'da bulunan Ana Tanrıça heykelleri de benzer özellikler taşımaktadır ki, bu durum, Ana Tanrıça'nın doğurganlığını, toprağın da bereketini temsil etmektedir. Bu hususta bkz: L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.51; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 16; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 15. Baskı, Bursa 2020, s. 223; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 48.

¹² E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 12-13.

kavimler, yazının kullanım alanına girmesiyle birlikte bütün faaliyetlerini yazıya geçirmişler ve günümüze binlerce çivi yazılı belge bırakmışlardır. Bu belgeler aracılığı ile o dönem toplumlarının sosyal, siyasal, ekonomik ve dini yaşantıları hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu belgeler içerisinde hukuk ve adalet konularını içeren yasa metinleri de vardır ki, bunlar sayesinde o dönem Mezopotamya toplumlarında kadınların ve erkeklerin hangi haklara sahip oldukları rahatlıkla izlenebilmektedir.

1.ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA KADIN-ERKEK İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1.Ana Hatlarıyla Eski Mezopotamya Tarihi

Yunanca'da “iki nehir arasındaki ülke” anlamına gelen Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği verimli bir coğrafyadır.¹³ Bu nedenle, tarihin erken dönemlerinden itibaren birçok kavmin istilasına maruz kalmış ve çeşitli medeniyetlere beşiklik etmiştir. Neolitik ve Kalkolitik devirlerde yaşanan köy kültürü, MÖ 3500’lerde göçmen olarak Mezopotamya topraklarına giriş yapan ve Güney Mezopotamya’ya yerleşen Sümerlerle birlikte kent kültürüne dönüşmüştür.¹⁴ Çünkü Orta Asya’dan geldikleri anlaşılan ve dilleri tıpkı Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna giren bu kavim¹⁵, kendilerinden önce Mezopotamya’da yaşayan otokton halkın¹⁶ oturduğu köyleri, birer ikişer birleştirerek birer kente dönüştürmüştür.¹⁷ Sümerler’in köyden kente dönüştürdükleri bu merkezler; Eridu, Ur, Uruk, Larsa, İsin, Adab, Kullab, Lagaş, Nippur, Kiş gibi isimlerle anılmaktadırlar. Kramer’e göre, Mezopotamya’ya hayat veren Dicle (İdigrat) ve Fırat (Purattu) nehirlerinin yanı sıra, yukarıda bahsi geçen kentlerin isimleri de Sümerce değildir.¹⁸ Biz bu isimlerin Sümerler’den önce Mezopotamya’da yaşayan otokton halka ait olduğu kanaatindeyiz. Sümerler bu köyleri birer kente dönüştürdükten sonra da yerli isimleri aynen korumuş olabilirler. Belki de onlar, bu tutumlarıyla üzerlerine geldikleri yerli halkın gönlünü ve güvenini kazanmayı amaçlamışlardır.¹⁹

Sümerler’in kurduğu bu kentlerin her biri, kısa bir süre sonra birer devlet olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Dünya tarihinde ilk kez kentlerin ve kent devletlerinin ortaya çıktığı Mezopotamya coğrafyasına MÖ 3. Binyılın başlarından itibaren başka kavimler de sızmaya başlayacaklardır ki, bunların başında Akkadlar ve Amurrular gelmektedir. Gerçekten, MÖ 2850-2350 yılları arasında tarihlenen ve “*Er Sülaleler Devri*” adıyla anılan 500 yıllık zaman dilimi, Sümerler’le Sami kökenli kavimlerin ortaklığına dayalı bir medeniyeti ortaya

¹³ Karen Radner, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, Çeviren: Beste Hertsch, Runik Kitap, 1. Basım, İstanbul 2021, s.7; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1983, s.9; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2020, s.5.

¹⁴ E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s.11; E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 6.

¹⁵ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s.35; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1983, s.181.

¹⁶ Sümerler’den önce Güney Mezopotamya’da yaşayan otokton halkın kimliklerini, yazılı bir kültüre sahip olmadıkları için bilmiyoruz. Ancak Batılı tarihçiler onlara, Sümerler öncesi kavimler anlamına Presümerienler ya da Fırat nehri boylarında oturdukları için Protofıratlılar gibi isimler vermişlerdir. Bu hususta bkz: E. Memiş, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 117; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2020, s.24; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s.29.

¹⁷ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s.6.

¹⁸ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 61.

¹⁹ E. Memiş, *Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular*, s.7.

çıkarmıştır.²⁰ Ancak elbette ki, bu ortak medeniyette başat rolü oynayanlar Sümerler'dir. Söz konusu dönemin ilk evresini oluşturan Er Süllaleler I Devri'nde (MÖ 2850-2650), kent devletlerini idare eden ensiler, din ve devlet işlerinin yanı sıra, baş yargıcılık ve başkomutanlık görevlerini de üstlenmişlerdi.²¹ Er Süllaleler II Devri'nde (MÖ 2650-2550), din ve devlet işleri birbirinden ayrılarak ilk laik devlet sisteminin temelleri atılmıştı. "Lugal" unvanını taşıyan krallar, artık sadece yönetim işlerinden sorumlu idiler. Din işleri ise rahipler sınıfına bırakılmıştı.²² MÖ 2550-2350 yılları arasına tarihlenen Er Süllaleler III Devri'nde ise krallık kurumu ile din adamları sınıfı arasında yetki karmaşası başlamış, ruhban sınıfı devlet içinde devlet gibi hareket ederken, krallık kurumu da din işlerine müdahale etmeye başlamıştı. Bunun en çarpıcı örneği Lagaş kentinde yaşanmış, ağır vergiler altında ezilen halkın desteğini de arkasına alan Urukagina isimli bir Lagaş vatandaşı, MÖ 2375'lerde rahiplerin denetimi altındaki mevcut dinci yönetimi devirerek, iktidarı ele geçirmişti.²³

Fakat az sonra, MÖ 2350'lerde, Sümer kentlerinde nüfus çoğunluğunu ellerine geçiren Sami Akkadlar, Sümer egemenliğine son vererek, Sargon'un liderliğinde kendi devletlerini kurmuşlardı. Başkentleri olan Agade şehrinden dolayı Akkad Devleti olarak bilinen bu krallık, kısa süre içerisinde başta Mezopotamya toprakları olmak üzere, Suriye, Anadolu ve Elam memleketlerini de denetimi altına alarak, dünya tarihinin bilinen ilk sömürgeci imparatorluğu haline gelmişti.²⁴ Akkad İmparatorluğu'nun MÖ 2150'lerde Gutiler²⁵ tarafından yıkılmasından sonra, bir asır kadar süren bir ara devir yaşanmış, ardından da Yeni Sümer Devleti olarak da bilinen III. Ur Süllalesi'nin (MÖ 2060-1960) egemenliği başlamıştı.²⁶ Bu devlet, Sümerler'in kurduğu son devlettir. Amurru Göçleri²⁷ yüzünden yıkılan III. Ur Süllalesi'nden sonra MÖ 1960-1750 yılları arasına tarihlenen İsin-Larsa Devri²⁸ gelir ki, bu dönemde bütün kentlerin başında Amurru kökenli süllaleler vardır. Bu döneme son veren ve Mezopotamya'da ilk kez milli karakterde bir devlet kuran kişi ise MÖ 18. yüzyılda yaşadığı kabul edilen Babilli

²⁰ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.49; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.31. Bu dönem hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz: Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Çeviren: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 147-190; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 62-84; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 59-73; L. Gürkan Gökçek, "Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Süllaleler Dönemi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.9-32.

²¹ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 170; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.120.

²² E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.170; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.120.

²³ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.60.

²⁴ Akkad İmparatorluğu hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.53-80; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.53-80; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.75-85; Salih Çeçen, "Akad İmparatorluğu", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 33-48.

²⁵ Okay Pekşen, "Eski Mezopotamya'da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.54; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 77; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.80; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.83.

²⁶ III. Ur Süllalesi hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi* s.93-98; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.89-98; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 87-91; O. Peşken, "Eski Mezopotamya'da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri" s.55-70.

²⁷ Amurru Göçleri için bkz: E. Memiş, "Amurru Göçleri ve İsin-Larsa Devri", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 81-87; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 98-105; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.98-100; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 96-97; E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012, s. 46-49; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 34-47.

²⁸ İsin-Larsa Devri hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 103-117; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.98-99; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.107-123; E. Memiş, "Amurru Göçleri ve İsin-Larsa Devri", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.87-97.

Hammurabi'dir.²⁹ Hammurabi'nin de mensubu olduğu Eski Babil Devleti'nin sonunu getirenler ise Hititler olmuştur. Hitit kralı I. Muşşili, MÖ 1550 yılında Babil'i zapt ederek, bu devletin siyasi varlığına son vermiştir.³⁰ Bir süre sonra bölgede Kaslar'ın egemenliği başlamıştır. III. Babil Devleti olarak da bilinen Kaslar Sülalesi³¹, Ege Göçleri³² neticesinde yıkılıncaya kadar varlığını devam ettirecektir. Kuzey Mezopotamya topraklarında egemen olan Asur Devleti ise göç yolları üzerinde bulunmadığı için Ege Göçleri'nin yıkıcı etkisinden kurtulmayı başaracak ve hatta MÖ 1. Binyıl Eski Yakın Doğusu' nun süper gücü konumuna yükselecektir.³³ Ancak MÖ 612 yılında Medler'le birleşen Babilliler, Asur'a son darbeyi indirecekler ve bu büyük gücü ortadan kaldıracaklardır.³⁴ Mezopotamya topraklarının hâkimi artık Yeni Babil Devleti'dir. Fakat bu devletin sonunu getirenler ise Persler olacak ve MÖ 539 yılında Pers kralı II. Kyros, Babil'i fethederek bu devletin topraklarını Pers İmparatorluğu topraklarına katacaktır.³⁵

Mezopotamya'nın siyasi tarihini bu şekilde özetledikten sonra, Sümer medeniyetinde yaratılış hakkında aktarılan bilgilere, ardından da Eski Mezopotamya toplumlarında kadın-erkek ilişkilerine temas etmek istiyoruz.

1.2.Eski Mezopotamya Topluluklarında Kadın-Erkek İlişkileri

Evrenin ve insanlığın ilk yaratılışına ilişkin en eski bilgiler, Sümer metinlerinde yer almaktadır. Söz konusu metinlerde Sümerler'in evrene ilişkin düşünceleri şöyle aktarılmaktadır:

*"Başlangıçta ulu bir deniz vardı. Bu denizde evren, dünya düzlüğü üzerinde kubbelenmiş, yer ve gök birbirine birleşik olarak bulunuyordu. Daha sonra gök, dünyadan ayrıldı ve aralarında hareketli ve genişleyen "atmosfer" oluştu. Bu atmosferden parlayan gök yapısı, ay, güneş, gezegenler ve yıldızlarla dolduruldu. Gök ile yerin ayrılışından sonra bitkiler, hayvanlar ve insanlar ortaya çıktı."*³⁶

"Gılgamış, Enkidu ve Yeraltı Dünyası" isimli Sümer şiirinin giriş kısmında da evrenin yaratılışı çok güzel anlatılmıştır. Bu şiirin ilk 5 satırı şöyledir:

²⁹ Hammurabi hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 130-139; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s.107-115; Nurgül Yıldırım, "Eski Babil Krallığı ve Hammurabi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 137-144.

³⁰ F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s.89; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s.95; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 95.

³¹ Kaslar Sülalesi (III. Babil Devleti) için bkz: E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.151-159; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 117-122; Şeyma Ay Arçın, "Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil'de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 264-270.

³² Ege Göçleri için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 165-174; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 125-126; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 107-121; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 87-92; R. D. Barnett, "The Sea Peoples", *Cambridge Ancient History II/2*, Chapter. XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371; J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çeviren: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001, s. 55-56; B. Brandau-H. Schickert, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çeviren: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003, s. 314-323; Stefano De Martino, *Hititler*, Çeviren: Erendiz Özbayoglu, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2003, s. 74-75; J. Morris, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006, s. 1-54; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 234-240; E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Elazığ 2012, s. 87-101.

³³ Yeni Asur Devleti ve Asur İmparatorluk Devri hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 223-284; L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015; s.122-223; Faruk Akyüz-Koray Toptaş, "Yeni Asur İmparatorluğu: Savaşın Kralları", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 195-234; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s.152-182.

³⁴ Şeyma Ay Arçın, "Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil'de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı", s. 280; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 279-280; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.181; E. Memiş, *Eski İran Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018, s.14; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 38.

³⁵ E. Memiş, *Eski İran Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018, s.34.

³⁶ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 19.

“Gök yerden ayrıldıktan sonra,
Yer gökten ayrıldıktan sonra,
İnsanın adı konduktan sonra,
Gök Tanrısı An, göğü alıp götürdükten sonra,
Hava Tanrısı Enlil, yeri alıp götürdükten sonra,”³⁷

Bu satırların ne anlama geldiği bellidir: Başlangıçta gök ve yer bir bütündür. Gök ve yer birbirlerinden ayrılmadan önce bazı tanrılar vardı. Gök ve yer ayrıldıktan sonra Gök Tanrısı An (Anu) göğü, Hava Tanrısı Enlil de yeri almıştı.

Sümer mitolojisinde İnsanoğlunun yaratılışı ise şöyle anlatılmaktadır:

“Tanrılar ve özellikle de tanrıçaların her geçen gün işleri çoğalınca, yiyeceklerini hazırlayamaz hale geldiler ve bu soruna bir çözüm bulması için bütün tanrıları var eden Deniz Tanrıçası Nammu’ya yalvardılar. Nammu da bu görevi Bilgelik Tanrısı’na havale ederek, bilgeliğini ve marifetini göstermesini istedi. Bilgelik Tanrısı, yumuşak kilden şekiller yaptı ve Tanrıça’ya şöyle seslendi:

“Ey annem! Adını vereceğin yaratık oldu,
Onun üzerine Tanrılar’ın görüntüsünü koy.
Dipsiz suyun çamurunu karıştır.
Kol ve bacakları meydana getir.
Ey annem! Yeni doğanın kaderini söyle!
İşte o bir insan!”³⁸

Görüldüğü üzere, Sümerler de insanın topraktan yaratıldığına inanıyorlardı. Tanrıların işlerine yardım etsinler diye yaratılan İnsanoğluna tanrıların görüntüsü verilmişti. Bu durum, Tevrat’ta sözü edilen “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı”³⁹ anlayışıyla yüzde yüz örtüşmektedir.⁴⁰ İnsanoğlunun çamurdan yaratıldığına ilişkin bilgiler, Kur’an-ı Kerim’in muhtelif ayetlerinde de yer almaktadır.⁴¹

Bütün bu kaynaklar incelendiğinde ortaya çıkan gerçek şudur ki, İnsanoğlu çamurdan erkek ve dişi olarak yaratılmıştı ve görünürde erkeğin kadından ya da tam tersine kadının erkekten üstün olduğuna ilişkin herhangi bir belirti veya ima söz konusu değildi.

Ancak Sümer ve Babil yasaları incelendiğinde, kadınlarla erkeklerin hukuk açısından eşit olmadığına işaret eden pek çok maddenin varlığına tanık olunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hem Sümerler’in hem de Sümerler’den sonra Mezopotamya’da egemenlik tesis eden Sami kavimlerin yasalarının gözden geçirilmesinin son derece yararlı olacağı muhakkaktır.

Her şeyden önce şunu ifade etmek lazımdır ki, bugüne kadar hukukun ne olduğuna ilişkin pek çok tanım yapılmıştır. Yapılan bu tanımların genelde üç ortak paydası vardır ki, bunlar; “toplum düzeni”, “uyulması gereken kurallar” ve “devlet gücü” olarak sıralanabilir. ⁴² Prof. Dr. Füzün Kınal’ın yapmış olduğu tanıma göre, “Hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış

³⁷ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 80.

³⁸ S. N. Kramer, *Sümerler*, s.150-151.

³⁹ Tekvin 1: 27

⁴⁰ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 24.

⁴¹ Sad Suresi, ayet 71; Müminun Suresi, ayet 12; Rahman Suresi, ayet 14; Ali İmran Suresi, ayet 19; Secde Suresi, ayet 7; En’am Suresi, ayet 2; Hacc Suresi, ayet 5; Hicr Suresi, ayet 26-33.

⁴² E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s.4.

ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünüdür.”⁴³ Prof. Dr. Yusuf Kılıç ise hukuka ilişkin düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir: “Hukuk, belirli bir insan topluluğunun belirli bir devrede içtimai hayatını tanzim eden yazılı veya yazısız kurallar bütünüdür. Yani nerede bir toplum varsa, orada hukuk kuralları olmak ve uygulanmak zorundadır.”⁴⁴ Ülker Gürkan’a göre ise, tarih sahnesine çıkmış bütün toplumların kendilerine has birer hukuk düzeni vardır.⁴⁵

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, insanların toplu olarak yaşamaya başladıkları erken dönemlerden itibaren fertler arasında birtakım hukuki sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Yazının icadından önceki dönemlerde bu sorunların gelenek hukukuna göre çözümlendiğine şüphe yoktur. Yazının insan hayatına girmesinden sonra ise, yazılı olmayan gelenek hukukunun yazılı hale getirildiği anlaşılmaktadır. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki, gelenek hukukunun yazılı hale getirilmesi, yazının icadından neredeyse sekiz asır geçtikten sonra gerçekleştirilebilmiştir. Gerçekten, yazı Sümerler tarafından MÖ 3200’lerde icat edildiği halde, yazılı ilk hukuki metinlerin oluşturulması ancak MÖ 24. yüzyılda mümkün olabilmektedir.⁴⁶

Bütün Eski Yakın Doğu kavimlerinde olduğu gibi, Sümer toplumunda da adaletin koruyucusu ve yerine getiricisi olarak Güneş Tanrısı (DİNGİR UTU) kabul ediliyordu. Çünkü onlara göre Güneş Tanrısı Utu, ışığın gücüdür, karanlığın ve karanlıkta yapılan işlerin düşmanıdır.⁴⁷ Dünyayı aydınlatmanın ve bir ısı ve ışık kaynağı olmanın yanı sıra onun en önemli işlevi, adaletin koruyucusu olarak üstlendiği toplumsal roldür. O, tanrıların ve insanların yargıcidir.⁴⁸ Karanlıkları aydınlattığı gibi, faili meçhul gizli işleri de aynı şekilde aydınlatıp, açığa çıkarır.⁴⁹

Mezopotamya’da kanunlar Sümerler’in egemen olduğu dönemlerde Sümerce, Amurru Göçleri’nden sonra ise Akkadça olarak yazılmışlardır. Sümerce olarak kaleme alınmış olan kanunlar; Urukagina Kanunları, Ur-Nammu Kanunları, Ana-İttuşu Kanunları ve Lipit-İştar Kanunları’dır. Akkadça olarak yazılmış kanunlar ise Eşnunna Kanunları, Hammurabi Kanunları, Orta Asur Kanunları ve Yeni Babil Kanunları olarak sıralanmaktadır.

Her iki dilde yazılmış olan kanunlar da belirli bir şablona göre oluşturulmuşlardır. Her kanun, prolog (Önsöz), maddeler ve epilog (Son söz/ Sonuç) olmak üzere, üç bölümden oluşmaktaydı. Her maddede mutlaka “*Şum-ma*” yani “*Eğer*” kelimesi ile başlayan bir suç tasavvur edilir, sonra da bu suçun hangi ceza ile cezalandırılacağı belirtilirdi. Sümer kanunlarında cezalar daha ziyade maddi olduğu halde, Sami kavimlerin kanunlarında “*talion*” denilen “*kısasa kısas*” prensibi hakimdi. Hammurabi Kanunları’nda bu prensibe önemli ölçüde sadık kalındığı anlaşılmaktadır.⁵⁰ Sümerler’le başlayan bu standart kanun yazım formülü, ilerleyen zaman dilimi içerisinde MÖ 2. Binyıl Anadolu’sunun başat gücü olarak kabul edilen Hititler tarafından da kullanılmıştır. İsrailoğulları’nın kutsal kitabı Tevrat’tan anlaşıldığına göre, neredeyse aynı şablonun İbrani yasalarında da uygulandığı görülmektedir.

⁴³ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 133.

⁴⁴ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014, s. 13.

⁴⁵ Ülker Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1994, s. 16.

⁴⁶ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.174.

⁴⁷ Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, Çeviren: Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017, s. 180.

⁴⁸ Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, s. 181.

⁴⁹ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.133.

⁵⁰ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 143; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.175; Belkıs Dinçol, *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003, s.4; E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 12.

Yukarıda verilen bilgilerden sonra kanun metinlerine dayalı olarak Sümer toplumunda kanun metinlerinde geçen kadın-erkek ilişkilerinin bazı örnekler vermek suretiyle gözden geçirebiliriz. Fakat öncelikle, “Sümer toplumunda bir aile nasıl kurulurdu?” sorusunun cevabını vermekte fayda vardır.

Kanunlardan anlaşıldığına göre, Sümer ailesi babaerkil bir yapıya sahipti. Sümerler’de aile kurumu, evlenecek erkeğin, kızın babasına iki tarafın anlaştığı bir meblağı (tirhatum) vermesiyle kuruluyordu ki, bu gelenek bütün babaerkil toplumlarda görülmektedir. Bu şekildeki aile modelinde baba, kızı üzerindeki egemenlik hakkını damadına satmış oluyordu.⁵¹ Bu bilgiler bile açıkça göstermektedir ki, Sümer toplumunda kadın, hür ve bağımsız değildi. Evlilik kurumu görünürde monogami (tek kadınla evlilik) esasına dayanıyordu. Fakat erkek istediği ya da besleyebildiği kadar odalık alabilirdi.⁵² Böylece Sümer toplumu ilk ve meşru zevceyi ancak çocuk doğurmak şartıyla onurlandırıyor, çocuğu olmayan kadınlar ise toplum tarafından dışlanıyordu.

Çivi yazı hukukunda evlilik hadisesi, ticari bir anlaşma gibi görüldüğünden yasaya uygun olmak şartıyla, gerektiğinde bu anlaşmadan vazgeçilebilirdi. Nitekim Lagaş kralı Urukagina’dan önce karısını boşayacak olan erkeklerin saraya ve mabede çok ağır vergiler ödemeleri gerekiyordu. Bu ağır vergileri ödemek istemeyen bir erkek, karısının başka bir adamla evlenmesine mâni olmuyor, böylelikle toplumda “çok kocalı” bir durum ortaya çıkmış oluyordu. Urukagina, yapmış olduğu reformla bu uygulamayı tamamen ortadan kaldırmıştır.⁵³ Nitekim Urukagina metninin 6. paragrafında: “*Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyorlardı. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar*” denilmektedir.⁵⁴ Böylece Sümer toplumunda yürürlüğe giren yeni düzenlemeye rağmen, toplum düzenini bozma eğiliminde olan kadınlara “*ordalie*” yani “*suya atılma*” cezası uygulandığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Fakat ilginçtir ki, bir erkek birden fazla kadınla birlikte olduğunda, ona karşı nasıl bir yaptırım uygulandığına yönelik olarak yasalarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Tam tersine bu konularda yasaların, erkeğe karşı daha hoşgörülü olduğu izlenimi uyanmaktadır.

Sümerlere ait olup günümüze ulaşan kanunların ikincisi, III. Ur Sülalesi’nin kurucusu Ur-Nammu’nun takriben MÖ 2100’lerde çıkarmış olduğu kanunlardır.⁵⁶ Bu kanun maddeleri, 1956 yılında S. N. Kramer tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndeki çivi yazılı tabletler koleksiyonunda bulunmuş ve neşredilmiştir. Ancak bu tabletler iyi korunamadıkları için, kanun maddelerinin önemli bir kısmı okunamamaktadır. Bununla beraber, kadın-erkek ilişkilerini konu alan maddelerin bir kısmı hala okunabilmektedir. Örneğin söz konusu kanunun 8. maddesinde: “*Sözleşme yapmadan bir adamın koynunda yatan kadına herhangi bir ödeme yapılmayacağı*” vurgulanmaktadır.⁵⁷ Bu maddeden anlaşıldığına göre, yazılı bir sözleşmeye dayanmayan evliliklerin hiçbir geçerliliği yoktur. Aslında bu madde ile kanun koyucu, evliliklerin yazılı sözleşme ile garanti altına alındığının önemine dikkat çekmektedir. Bu durum, günümüzde resmi nikah yapmadan evlenen kadınların durumuyla birebir örtüşmektedir. Çünkü nikah resmi bir sözleşme olup hem kadının hem de erkeğin haklarını korumaktadır. Ur-Nammu Kanunları’nın 6. ve 7. maddeleri de son derece dikkat çekicidir. Gerçekten, 6. maddede: “*Eğer*

⁵¹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 149; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 185.

⁵² F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 149.

⁵³ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014, s.29.

⁵⁴ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.136.

⁵⁵ Suva atılma cezası hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: H. Hande Duymuş Florioti, *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 93-105.

⁵⁶ Ur-Nammu Kanunları için bkz: Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1975, s.30-43.

⁵⁷ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.40.

bir adam (kız olarak aldığı) karısını boşarsa, 1 mana gümüş tartacaktır” denilirken, 7. maddede: “Eğer dul olarak aldığı karısını boşarsa, ½ mana gümüş tartacaktır” ifadesi yer almaktadır.⁵⁸ Burada asıl vurgulanan husus, evlenilen kadının bakire mi yoksa dul mu olduğudur. Çünkü dul bir kadının değeri, bakire bir kadının değerinin yarısı kadardır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Sümer toplumu için bekaretin önemi büyüktü.⁵⁹

Diğer taraftan, Ur-Nammu Kanunları’nın 11. maddesinde hukuki bir kanıt olmadan, evli bir kadına atılan iftiradan bahsedilmekte ve şöyle denilmektedir: “Eğer bir adamın eşini zina ile (kucakta yatmakla) bir başka adam itham ederse, nehre gidecek, temize çıkarsa, onu itham eden adam, 1/3 mana gümüş tartacaktır.”⁶⁰

Görüldüğü üzere, Sümer toplumunda yüz kızartıcı bir suç olarak kabul edilen zina konusunda, iftiraya uğrayan evli bir kadın, bir başka erkekle yakalanmasa bile, herhangi bir kanıta dayanmadan suçlanabiliyordu. Bu tür suçlamalarda kadın, kocası için nehre dalacak ve onun akıbetine yüksek yargıç görevini üstlenen nehir tanrısı karar verecektir. Eğer suçlanan kadın aklanırsa, iftirayı atan adam, bir miktar tazminat ödeyerek kendisini kurtaracaktır. Bu madde açık ve net bir şekilde göstermektedir ki, kadın adeta bir günah keçisi sayılmakta, erkek ise burada da görüleceği üzere, kanun koyucu tarafından sürekli korunup kollanmaktadır. Bize göre bu, tam bir eşitsizliktir ve bu uygulama, hakkaniyet ölçüleriyle bağdaşmaz.

Ur-Nammu Kanunları’nda köle kadınlarla ilgili maddeler de son derece dikkat çekicidir. Sınıf farkları olmasına rağmen, özgür bir insanla köle sınıfından bir insan evlenebilir. Fakat söz konusu kanunun 5. maddesinde geçen: “Eğer bir adamın bakire kölesinin (bikrini) bir adam düşmanca bozarsa, o adam 5 shekel gümüş tartacaktır”⁶¹ ifadesi, köle kadınların bekaretinin neredeyse önemsenmediğini göstermektedir. Hatta denilebilir ki, kadınlık gururu incinmiş bir köle kadını, yasalar bile korumuyordu.

Sümer dilinde kaleme alınan kanunların üçüncüsü, Ana-İttuşu Kanunları’dır. Ninive’deki Asurbanipal Kitaplığı’nda 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu katiplere Sümerce öğretmek için Sümerce ve Akkadça olmak üzere çift dilde yazılmış olan ve çeşitli konuları içeren bir seri tablete, ilk kelimelerinden dolayı Ana-İttuşu (vadesi gelene kadar) serisi adı verilmiştir. Bu kanunların kim tarafından, ne zaman ve hangi şehirde çıkarıldığı bilinmemektedir. Ancak bazı maddelere bakılarak, bu yasaların da Yeni Sümer Devleti olarak bilinen III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ 2060-1960) yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁶²

Bu kanunlarda da Ur-Nammu Kanunları’nda görülen kadın-erkek eşitsizliğinin neredeyse birebir aynısı görülmektedir. Gerçekten, bu kanunların IV. sütununda: “Eğer bir kadın, kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin derse, onu (kadını) nehre atacaktırlar. Eğer koca, karısına, sen benim karım değilsin derse, 1/2 mana gümüş tartacaktır” denilmektedir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, aynı suçu işlemelerine rağmen, kadın nehre atılırken, erkek 1/2 mana (240 gram) gümüş ödemek suretiyle canını kurtarabilmektedir. Bu durum, Ana-İttuşu Kanunları’nda da kadınlarla erkekler arasında büyük bir eşitsizlik olduğunun en bariz göstergelerinden biridir.

⁵⁸ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.40.

⁵⁹ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s.49.

⁶⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.40-41; H. Hande Duymuş Florioti, *Eski Yakın Doğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 97.

⁶¹ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.40.

⁶² F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.137; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.178; M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.44-48.

Sümerce olarak kaleme alınan kanunların sonuncusu, İsin şehrinin 5. kralı Lipit-İştar'ın yazdırmış olduğu kanunlardır.⁶³ MÖ 19. yüzyılın başlarında yazdırıldığı anlaşılan bu kanunlar, Lipit-İştar ve sülalesi Sami asıllı olmasına rağmen Akkad dilinde değil, Sümer dilinde yazdırmışlardır. Çünkü, Mezopotamya'da III. Ur Sülalesi henüz yeni çökmüş olduğu için, halkın büyük çoğunluğunu yine de Sümerler oluşturuyordu. Lipit-İştar da bu durumu dikkate alarak, kanunlarını Sümerce olarak yazdırma gereğini duymuştu. Fakat bu kanunlar, Sümerce olarak yazılan son kanunlar olacaktır. Bundan sonraki kanunlar, Mezopotamya'da hâkim güç haline gelen Amurrulu sülalelerin dilinde, yani Akkadça olarak kaleme alınacaklardır.⁶⁴

Kanunlarının prolog kısmında Lipit-İştar, yönetme yetkisini tanrılardan aldığını ve Sümerler ile Akkadlar arasında adaleti tesis etmeyi amaçladığını dile getirmektedir.⁶⁵

40 maddeden oluşan Lipit-İştar Kanunları'nın 20-33. maddeleri, aile hukuku ve evlatlık alma ile ilgili hükümleri ihtiva etmektedir. Nişanlanma ve evlenme süreçleriyle ilgili olarak yapılması gerekenler, daha önce sözünü ettiğimiz Sümer kanunlarında bahsi geçen uygulamaların neredeyse birebir aynısıdır. Diğer Sümer kanunlarında olduğu gibi, Lipit-İştar Kanunları'nda da evliliğin esas amacının, soyun devam etmesi ilkesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, kadının kocasına çocuk doğurmaması önemli bir eksiklik olarak görülmekte ve eğer gerekirse, bir erkeğin kendisine çocuk doğuracak olan bir fahişeye bile birlikte olmasına ilk karısının göz yumabileceği dile getirilmektedir.⁶⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi, son Sümer devleti olarak tanıdığımız III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra Mezopotamya kentlerine Amurru soyundan gelen sülaleler hâkim olmuşlardır. Amurru kökenli sülalelerin egemenliği döneminde⁶⁷ kanunlar, Akkad dilinde yazılmaya başlanmıştır. Akkad dilinde yazılan kanunların ilki, Eşnunna Kanunları'dır.⁶⁸ Bu kanunların hangi Eşnunna kralı tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmese de MÖ 18. yüzyılın başlarında yaşadığı sanılan kral Daduşa zamanında yazdırılmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁶⁹ Toplam 61 maddeden oluşan Eşnunna Kanunları'nda ağırlıklı olarak finansal konulara ilişkin hükümler yer almaktadır. Bununla beraber, aile hukukuna ilişkin hükümlere de yer verilmiştir. Evlenme ile ilgili maddelere bakıldığında, evliliğin Sümer yasalarında da görüldüğü üzere, bir sözleşme metni ile gerçekleştiği, sözleşme metnine dayanmayan evliliklerin geçersiz sayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu kanunların 27. ve 28. maddeleri, bu hususa ışık tutar mahiyettedir. Gerçekten, Eşnunna Kanunları'nın 27. maddesinde:” Eğer bir adam, bir adamın kızını anasına babasına sormaksızın ve anasına babasına sözleşme özeti ve sözleşme yapmaksızın alırsa, (kız) adamın evinde bir yıl otursa dahi onun karısı değildir”.

28. maddede ise:” Eğer mukavele özetini veya mukaveleyi babasına ve anasına yaptıysa ve onu aldıysa zevcedir. Başka bir adamın koynunda yakalanırsa ölecektir, yaşamayacaktır”⁷⁰ denilmektedir.

⁶³ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 49-71.

⁶⁴ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s. 179.

⁶⁵ Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya 2014, s.38.

⁶⁶ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.67-68

⁶⁷ Bu dönem, III. Ur Sülalesi'nin çökmesiyle başlar ve Eski Babil Devleti'nin Hititler tarafından yıkılmasına kadar devam eder. Bu dönemi kabaca MÖ 1960-1550 yılları arasına tarihleyebiliriz.

⁶⁸ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.72-85.

⁶⁹ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s.15; B. Dinçol, *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003, s.7.

⁷⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1975, s. 82.

Görülüyor ki, evliliğin geçerli sayılabilmesi için aile büyüklerinin onayının alınmasının yanı sıra resmi bir sözleşmenin yapılması da şarttır.

Aynı kanunun 31. maddesinde geçen:” *Eğer bir adam, bir başka adamın kadın kölesinin bıkırını bozarsa, 2/3 mana gümüş tartacaktır, kadın köle sahibinindir*”⁷¹ hükmü de son derece önemlidir. Böylelikle Sami Amurrular’ın da tıpkı Sümerler gibi bekaret konusuna önem verdikleri anlaşılmaktadır. Fakat burada asıl dikkati çeken husus, bekareti bozulan kimse bir köle kadın olduğunda bunun bir namus meselesi yapılmamasıdır. Çünkü sonuçta o bir köledir ve üstelik bekaretini kaybederken aslında efendisine de belli bir miktar kazanç sağlamaktadır. Fakat benzeri bir durum hür bir kadının başına gelirse, sonuç tamamen farklı bir yöne evrilmektedir. Nitekim söz konusu yasanın 26. maddesinde:” *Eğer bir adam, bir adamın kızına başlık parası verirse ve bir başkası anasına babasına sormadan onu zorlayıp bıkırını giderirse, bir can davasıdır, ölecektir*”⁷² denilmektedir. Böylelikle toplumun hür bir kadınla köle bir kadına hangi gözle baktığı hususu da bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilmektedir.

Akkad dilinde kaleme alınan kanunların ikincisi ve belki de en mükemmeli, tam olarak 282 maddeden oluşan Hammurabi Kanunları’dır.⁷³ Eski Babil Sülalesi’nin 6. kralı olan ve MÖ 18. yüzyılda yaşadığı bilinen Hammurabi, 43 yıllık iktidarı süresince birçok önemli icraatın altına imza atmış büyük bir şahsiyettir. Gerçekten o, Mezopotamya’da siyasi birliği sağlamanın yanı sıra toplumsal anlamda da önemli reformlar gerçekleştirmiştir ki, bunlardan biri de adalet alanında yaptığı düzenlemelerdir. Gerçekten o, ülkesinde zamanının ihtiyaçlarını karşılama da geçerli olan örf ve âdet hukukunu, hakimlerin verdikleri kararları içeren metinleri, emrinde çalışan üst düzey hukukçular marifetiyle bir araya getirtmiş ve bunlar üzerinde birtakım düzenlemeler de yaparak, toplam 282 maddeden oluşan tarihin en eski ve en iyi korunmuş kanunlarını meydana getirmiştir.⁷⁴ Bu kanunlar, diyorit taşından bir stel üzerine Babil’in koruyucu tanrısı olan Marduk adına Esagila tapınağında Hammurabi heykelinin önüne halkın görebileceği bir yere dikilmiştir.⁷⁵

Hammurabi Kanunları’nın prolog ve epilog kısımları günümüze tam olarak ulaşmıştır. Hammurabi, kanunlarının prolog kısmında, kendisinin Tanrı Marduk tarafından insanları mutluluğa kavuşturmak için seçildiğini ifade etmektedir.⁷⁶ Epilog kısmında ise bütün mağduriyetleri önlediğini, haksızlığa uğrayan herkesin hakkını mutlaka alacağını vurgulayarak, tam bir “adil kral” görüntüsü sergilemektedir.⁷⁷

Uzmanlara göre, Hammurabi Kanunları’nın prolog ve epilog bölümleri, Eski Babil edebiyatının en mükemmel nesir örneklerinden birini teşkil eder. Hatta bazı bilim insanlarına göre, “eserin edebi kıymeti yanında hukuki değeri gölgede kalmaktadır”.⁷⁸

⁷¹ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.82.

⁷² M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 82.

⁷³ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.86-217; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 140-146; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, 5. Baskı, Bursa 2020, s.140-146.

⁷⁴ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 15.

⁷⁵ E. Memiş, *a.g.m.*, s.15; B. Dinçol, *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003, s. 8; J. Oates, *Babil*, Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 78.

⁷⁶ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.185-186; F. Kınal, *a.g.e.*, s.140; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s.182; E. Memiş, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 131.

⁷⁷ Marc Van De Mieroop, *Antik Yunan’dan Önce Felsefe-Eski Babil’de Hakikat Arayışı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s. 243.

⁷⁸ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s.140.

Kendisinden önceki kanun metinleriyle karşılaştırıldığında, Hammurabi Kanunları'nda cezaların çok ağır olduğu hemen fark edilir. Bunun elbette ki makul ve mantıklı gerekçeleri vardır. Bilindiği üzere Hammurabi, Amurru asıllı bir kraldır. Hatta onun ismi, “*Amurrular'ın Atası*” veya “*Amurrular'ın Efendisi*” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹ Göçebe bir kavim olan ve kent hayatına uyum sağlamakta epeyce zorlanan Amurru (Martu) bedevilerini eski alışkanlıklarından vazgeçirmek ve onların en kısa sürede kent hayatına uyum sağlamalarını temin etmek amacıyla Hammurabi, kanun maddelerinde çok ağır cezalara yer vermiştir. Örneğin “*mabetten bir şey çalmanın*” (madde 6), “*çocuk çalmanın*” (madde 14), “*yalancı şahitlik yapmanın*” (madde 3), “*iftira etmenin*” (madde 1) cezası ölümdür.⁸⁰ Bunların yanında Hammurabi Kanunları'nda “*suçlunun bileğini kesmek*” (madde 253), “*hayvanla sürüklemek*” (madde 256), “*suya atmak*” (madde 143) gibi, çoğu ölümle neticelenen ağır cezalar da vardır. Bütün Sami kavimlerde görülen “*talion*” yani “*kısasa kısas*” prensibi, Hammurabi Kanunları'nın da özünü teşkil eder. Nitekim bu cümleden olmak üzere, madde 200'de: “*Eğer bir adam, kendi sınıfından bir adamın dışını kırarsa, onun da dışını kıracaklardır*” hükmü yer almaktadır. 196. maddede ise: “*Eğer bir adam, hür bir adamın gözünü kör ederse, onun da gözü çıkarılır*” denilmektedir.

Hammurabi Kanunları genel olarak gözden geçirildiğinde, bireylerin kanun karşısında eşit hak ve yetkilere sahip olmadıkları görülecektir. Bu da toplumun bazı sosyal sınıflara ayrılmasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir.⁸¹

Hammurabi Kanunları hakkında aktardığımız bu genel bilgilerden sonra, söz konusu kanunlarda yer alan kadın-erkek ilişkileri ve çeşitli sınıflara mensup kadınlara tanınan birtakım haklara da temas etmek gerekir.

Eski Mezopotamya'nın diğer toplumlarında olduğu gibi Eski Babil toplumunda da aileler aktif bir rol oynar ve evlilikler de kızın anne ve babasının onayı alındıktan sonra, erkek tarafından kız tarafına belli bir miktar başlık parası verilmesi ve ayrıca evlilikler de iki taraf arasında yazılı bir sözleşme yapılarak yasalık kazanmasını Hammurabi Kanunları'ndan öğreniyoruz.⁸² Tıpkı Eşnunna Kanunları'nda olduğu gibi Hammurabi Kanunları'nda da sözleşme yapılmadan gerçekleştirilen evliliklerin geçerli sayılmayacağı vurgulanmaktadır. Nitekim söz konusu kanunların 128. maddesinde yer alan: “*Eğer bir adam, bir kadın alır (fakat) sözleşmesini yapmazsa, o kadın zevce değildir, (sözleşme yapmadığı için karısı) sayılmaz*”⁸³ hükmü, evlilik kurumunda, evliliğin geçerli olabilmesi için mutlaka yazılı bir sözleşme yapılmasının ehemmiyetini dile getirmektedir.

Demek oluyor ki hem Sümer hem de Sami kökenli toplumlarda evlilikler, kadının satın alınması esasına dayanıyor, fakat bu evliliklerin geçerli olabilmesi için mutlak surette yazılı bir sözleşmenin yapılması gereğine de vurgu yapıyordu.

Hammurabi Kanunları'nda bir kadının kocasını küçük düşürecek hareketlerde bulunmasının da toplum tarafından hoş karşılanmadığı, bu tür eylemlerin mutlaka cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Gerçekten, Hammurabi Kanunları'nın 129. maddesinde: “*Eğer bir adamın karısı, bir başka erkekle yataırken yakalanırsa, onları bağlayıp suya atacaklar. Eğer kadının sahibi (kocası), karısını yaşattırsa (hayatta bırakırsa) kral da kölesini yaşatacaktır*”⁸⁴ denilmektedir. Söz konusu kanunların 143. maddesinde ise şöyle deniliyordu: “*Eğer (kadın)*

⁷⁹ E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012, s. 63; E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2019, s.46.

⁸⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.85-86.

⁸¹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 146.

⁸² Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014, s.60.

⁸³ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.198.

⁸⁴ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.198.

kendisini ve evini gözetmezse ve sokağa düşkünse, evini dağıtıyor, kocasını küçük düşürüyorsa, o kadını suya atacaklardır.”⁸⁵

Burada bahsi geçen eylemleri bir erkek yaptığında ne gibi bir cezaya çarptırıldığını ise ne yazık ki bilemiyoruz. Fakat şu satırlar bunun gerekçesini bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır: Bütün babaerkil toplumlarda olduğu gibi Babil toplumunda da evin reisi babadır. Bütün söz hakkı ona aittir. Babadan sonra bütün yetkiler en büyük oğluna geçer. Eski Babil’de kadın, erkeğin hep gerisinde kalmış ve dolayısıyla kız evlatlar genellikle göz ardı edilmişlerdir. Nitekim CTV, 44, 13’te:” Kadın kız çocuk doğurursa üzülür, erkek çocuk doğurursa sevinir” denilmektedir. Bu da kız ve erkek çocuklar arasındaki eşitsizliği görmemiz açısından önemlidir. Ayrıca kadın, erkek çocuk doğurmazsa, kocası başka bir kadınla evlenme hakkına sahiptir.⁸⁶

Doğrusunu söylemek gerekirse, Hammurabi Kanunları tek eşliliği esas almaktadır. Fakat bazı özel durumlarda, yani kadının hasta ya da çocuk doğuramaması durumunda çok eşlilik kaçınılmazdı.⁸⁷

Çok eşliliğe işaret eden özel hükümler, Hammurabi Kanunları’nın 137 ve 144-148. maddelerinde bütün açıklığı ile dile getirilmektedir. Bu maddelerin hiçbirinde iki kadından fazlasına değinilmez. Ancak şurası bir gerçektir ki, kanun hükmüne bağlı olarak yapılan resmi evliliklerin dışında herhangi bir hukuki kurala bağlı olmayan kadın-erkek birliktelikleri de söz konusudur. Bu tür bir uygulama, erkeğin “odalık” denilen bir kadınla yaşaması biçimidir.⁸⁸

Mezopotamya’nın inanç sisteminde aktif bir rol oynadıkları anlaşılan din kadınlarının evlenmeleri ve miras hukukundan yararlanmaları gibi hususlara da Hammurabi Kanunları’nda yer verilmiştir. Nitekim söz konusu din kadınları arasında hiyerarşik bir sıralamanın da mevcut olduğu görülmektedir ki, bu sıralama şöyledir⁸⁹:

NİN.DİNGİR.RA (Akk. entum)

LUKUR (Akk. naditum)

SAL.ZİKRUM

NU. GİG (Akk. gadişum)

NU.BAR (Akk. kulmaşitum)

ŞU.GE/İ (Akk. Şugitum)

Eski Mezopotamya’da din kadınlarının sosyal hayattaki yerlerinin belirlenmesi açısından bu sıralama oldukça önemlidir. Ayrıca şunu da ifade edelim ki, Mezopotamya’da din kadınlarının mabede kapatılmadıklarını ve hatta naditum ve şugitum unvanını taşıyan kadınların evlenebildiklerini ve çocuk sahibi olduklarını kanun maddelerinden öğreniyoruz.

Hammurabi Kanunları’nda kocası ölmüş bir kadının yeniden evlenip evlenemeyeceği meselesi de ele alınmıştır. Bu cümleden olmak üzere, 177. maddede:

“Eğer çocukları küçük olan dul bir kadın, ikinci bir eve girmeye karar veriyse, yargıçların izni olmadan girmeyecektir. İkinci bir eve girdiğinde yargıçlar, önceki kocasının evini sonraki kocasına ve o kadına emanet edeceklerdir. Eve bakmak, çocukları büyütmek, malı para karşılığı vermek

⁸⁵ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.199.

⁸⁶ Kadriye Yalvaç, “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, *A.Ü.D.T.C.F Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 1-2, Ankara 1965, s.36.

⁸⁷ Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014, s.68.

⁸⁸ Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 68.

⁸⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.273-276.

hakkında (kadın) bir tablet düzenletecektir. Dul kadının çocuklarının malını satın alan kimse gümüşünü (parasını) kaybedecek, mal sahibine dönecektir”⁹⁰ denilmektedir.

Burada dikkat çeken önemli husus, kocası ölmüş bir kadının, eğer küçük yaşta çocukları varsa, tekrardan evlenebilmesi için belirli bazı şartları yerine getirmesi zorunluluğudur. Aksi takdirde, çocukların hakları yazılı bir belge ile koruma altına alınmazsa, kadının yeniden evlenmesi mümkün değildir.⁹¹

Diğer taraftan, kocanın uzun süre ortadan kaybolması ve kendisinden hiçbir şekilde haber alınamaması durumunda, hukuki olarak evliliğin bozulması mümkündür. Fakat Hammurabi Kanunları’nda kişinin kaybolma nedeni tüm ayrıntıları ile irdelendikten sonra bir karara bağlanırdı.⁹² Yani kanunlar, erkeğin gönüllü mü yoksa kendi iradesi dışında mı ortadan kaybolduğunu belirlemek için, olayı derinlemesine incelemek gerektiğine vurgu yaparlar. Buna göre, erkeğin istemeden, zora koşularak götürülmesi ya da savaşta esir düşmesi gibi durumlarda, erkek evine tekrar dönerse, kaybettiği her şeyi geri alma hakkına sahipti.⁹³

Eski Babil toplumunda kadının sadakatsizliğine karşı hüküm verecek olan kişi, kocasıdır. Çünkü kocası, başlık ödemek suretiyle, onunla ilgili tüm hak ve yetkileri kayınpederinden devralmıştır. Dolayısıyla kadın artık evlendiği adamın ve onun ailesinin otoritesi altına girmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak evli bir kadın, eğer evlilik dışı bir cinsel birliktelik yaşarsa, sonucuna da katlanmak zorundadır. Bu tür durumlarda, daha önceki sayfalarda da değindiğimiz gibi, kadın “ordalie” yani “suya atılma” cezasına çarptırılır.

Görüldüğü üzere, evli bir kadının başka bir erkekle birlikteyken yakalanması durumunda, kadının akıbetini, yasalar, kocaya bırakmıştır. Zina yapan kadına kanunlar böylesine sert yaptırımlar uyguladığı halde, erkeğin zina yapmasına göz yumulduğu anlaşılmaktadır. Kadınlara karşı bu kadar katı kurallar uygulanırken, aynı eylemi yapan erkekler hakkında daha hafif cezaların öngörülmesi ya da hiç ceza verilmemesi, ataerkil düzenin bir yansıması olsa gerektir.

Orta Asur ve Yeni Babil yasalarında da benzer durumlara rastlanır. Eski Asur dönemindeki uygulamaları ise Eski Anadolu’da Kadın-Erkek İlişkileri başlığı altında ele alacağımız için burada üzerinde durmayacağız.

Bu konuyu sonlandırmadan önce, Eski Mezopotamya toplumlarında yaşanan boşanma hadiselerine de kısaca göz gezdirmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Yasal olarak gerçekleşen bir evlilikte, karı kocanın mahkeme kararıyla birbirlerinden ayrılmasına boşanma denir. Boşanmanın çeşitli sebepleri vardır. Bunları; a) kadının itaatsizliği sebebiyle boşanma, b) kadının çocuk doğurmaması sebebiyle boşanma, c) kadının hastalıklı olması sebebiyle boşanma gibi başlıklar altında toplamamız mümkündür.

Yukarıda sıralanan sebepler dışında bir de sebepsiz boşanmalar vardır ki, burada erkeğin, “*Sen benim karım değilsin*” demesi yeterlidir. Ancak böyle bir durumda erkeğin, belli bir miktar tazminat ödemesi gerekir. Bu bedel, yaklaşık 1 mana (480 gram) gümüşdür. Boşanmak isteyen erkek ayrıca boşandığı karısına baba evinden getirdiği çeyizini de iade etmek zorundadır. Fakat

⁹⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s.203.

⁹¹ Recai G. Okandan, “Hammurabi Mecellesi”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 17, Sayı: 1-2, İstanbul 1951, s. 290; Rüstem Kadri Septioğlu-Yüksel Arslantaş, “Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya’da Kadın”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt XII, Sayı 1, Elâzığ 2016, s. 21-22; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014, s.66.

⁹² Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.70.

⁹³ Rüstem Kadri Septioğlu-Yüksel Arslantaş, “Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya’da Kadın”, s.22; Y. Kılıç, *Esk*, s.70-71.

boşanmak isteyen erkek değil de kadın olursa, erkeğin ödediği kadar gümüşü ödemenin yanı sıra “nehre atılma” cezasına da çarptırılıyordu.⁹⁴

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Mezopotamya toplumlarında kadın-erkek eşitliği diye bir şey kesinlikle söz konusu değildi. Tam tersine yasalar bile erkeklerden yanaydı ve kadınlar sürekli olarak mağdur ediliyorlardı.

Bu bilgileri aktardıktan sonra şimdi de Eski Yakın Doğu dünyasının bir başka önemli merkezi olan Mısır’a gidelim. Mısır tarihi hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Mısır toplumunda kadın-erkek ilişkilerine kısaca göz gezdirmeye çalışalım.

2.ESKİ MISIR’DA KADIN-ERKEK İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

2.1.Ana Hatlarıyla Eski Mısır Tarihi

Mezopotamya toplumları nasıl mevcudiyetlerini Dicle ve Fırat nehirlerine borçlularsa, Eski Mısırlılar da her şeylerini Nil nehrine borçluydular. Bu durum, geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Tarihçi Herodotos, “Mısır, Nil’in bir armağanıdır”⁹⁵ derken, bu değişmez hakikati vurgulamaya çalışıyordu.⁹⁶

Doğrusunu söylemek gerekirse, Herodotos bu konuda son derece haklıdır. Çünkü Mısır halkına zenginlik ve refah sağlayan yegâne vasıta, Nil nehri idi. Her yıl periyodik olarak taşan Nil nehri, tekrar yatağına çekilirken, verimli bir kil tabakası bırakıyordu. Bu verimli toprağı işleyen Mısır çiftçisi, yılda en az iki kez hatta bazen üç kez ürün alabiliyordu. Diğer taraftan, Nil nehrinin kumları arasında altın zerrecikleri de mevcuttu. Bunu erkenden değerlendirmeyi akıl eden firavunlar, Mısır’ı, o günkü dünyanın en zengin ülkesi haline getirmişlerdi. Ekonomik güçlerinin doğal bir sonucu olarak da Eski Yakın Doğu’nun siyasi önderliğini ellerine geçirmişlerdi.

Fakat Nil’in Mısır’a verdikleri bunlarla sınırlı değildi. Mısırlılar, modern takvimin esasını teşkil eden mutlak kronolojiyi de Nil sayesinde meydana getirmişlerdi. Bir başka ifadeyle, güneş yılına göre, 1 senenin tamı tamına 365 gün 6 saat olduğunu, Nil sayesinde Eski Mısırlılar bulmuştu.

Nil aynı zamanda Mısır ulaşım sisteminin vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Gerçekten, son derece düzgün bir rejime sahip olan Nil nehri üzerinde sandallar ve kayıklarla ulaşım sorunu büyük ölçüde hallediliyordu. Bütün bunlar bir yana, Nil nehrinde tutulan muhtelif balık türleri de Mısırlı balıkçılar için güzel bir geçim kaynağı idi.⁹⁷

Nil’in nimetlerini saymakla bitirmemiz mümkün değildir. Nil nehri hakkındaki söyleyeceklerimizi burada sonlandırırken, şunu yeniden hatırlatmak isteriz ki, Mısır medeniyeti demek, Nil nehri demektir. Nil hayattır. Nil tarımdır, ticarettir, ekonomidir. Nil, takvimdir. Mısırlının inancı gereği, Nil tanrıdır.⁹⁸

Görülüyor ki, Mısır denilince akla Nil nehri gelmektedir. Çünkü Nil, Mısır insanının hayatını biçimlendiren önemli iki etkenden biridir. İkinci etken ise güneştir. Gerçekten, Mısır memleketi için güneşin tesiri çok önemlidir. Çünkü güneş, insanlar ve bitkiler üzerinde olumlu tesirler yapar. Güneş ışınları mikropları öldürür, insan ömrünü uzatır, kalplere rahatlık verir.

⁹⁴ Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.78.

⁹⁵ Herodotos, II. Kitap, 5.

⁹⁶ E. Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Bursa 2016, s. 32.

⁹⁷ E. Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Bursa 2018, s. 28; E. Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Bursa 2016, s.35.

⁹⁸ E. Memiş, *Tarih Metodolojisi*, s.29; E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s.57.

Sıcaklık hayat şartlarını sadeleştirir, bitkilerin üremesini kolaylaştırır. Bu yüzdendir ki, Güneş sembolü Mısır'ın bütün eski yapıtları üzerinde resmedilmiş ve Güneş tanrıları her zaman önde ve önemli olmuştur.

Güneş ve Nil ikilisinin hayat verdiği Mısır memleketi, tarihin erken dönemlerinden itibaren yerleşime sahne olmuştur. Paleolitik ve Mezolitik devirlerden sonra gelen ve MÖ 5000-3500 yılları arasına tarihlenen Neolitik Devir'de yerleşik hayat başlamış, ilk köyler kurulmuştur. Ziraatın keşfi, yerleşik hayat ve seramik üretimi, bu devrin önemli yenilikleri olarak karşımıza çıkarlar. Mısır Neolitik kültürü, Kuzey Mısır'da Merimde, Orta Mısır'da Fayyum ve Güney Mısır'da Tasa yerleşmeleri ile temsil edilir.⁹⁹

Neolitik Devir'den sonra taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanılmaya başlamasından dolayı Kalkolitik Devir başlar. Bu devir kültürü, Aşağı ve Yukarı Mısır'da ayrı ayrı gelişir. Bu döneme, Predinastik Devir (Sülaleler Öncesi Devir) de denir.

Mısır Predinastik Kültürü bir köy kültürü olup, Neolitik dönemin bir çeşit devamı gibidir. Bu devirde halk, sazlardan yapılmış oval biçimli kulübelere oturmakta ve ziraat yaparak geçimini sağlamakta idi. Kalkolitik Devir'in sonlarına doğru Mısır, gerçek anlamda maden devrine girmiştir. Çünkü bu devirde bol miktarda bakır madeni kullanılmaya başlanmıştır.

Kalkolitik Devir'in sonlarına doğru köylerin yerini yavaş yavaş küçük kentler almaya başlamıştır. Bir süre sonra bu küçük kentlerin birer ikişer birleşmesiyle Yunanca'da "Nom" adı verilen eyaletler ortaya çıkmıştır. MÖ 3200'lere doğru nomlar arasında kıyasıya bir egemenlik mücadelesi başlamış ve Horüse Tapanlar Sülalesi'nden Menes, öteki nom beylerini teker teker yenerek, Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek bir yönetim altında toplamayı başarmıştır. Aşağı yukarı aynı zaman dilimi içerisinde, Mısır Ülkesi, kendisine has bir yazı sistemi olan hiyeroglif yazıyı icat etmek suretiyle tarihi devirlere de kucak açmıştır.¹⁰⁰

MÖ 3. yüzyılda yaşamış olan Mısır tarihçisi Manetho, ilk Mısır firavununun Menes olduğunu bildirmektedir. Torino Papirüsü ve Abydos Kral Listesi'nde de Menes, ilk Mısır kralı olarak gösterilmektedir. Herodotos¹⁰¹ ve Manetho'ya göre, ilk Mısır firavunu Menes, Memfis şehrini kurmuş ve burayı devletin idare merkezi yapmıştır.¹⁰²

I.ve II. Mısır sülalelerinden sonra gelen III. Sülale ile birlikte Eski İmparatorluk Devri (MÖ 2800-2400) başlar. Bu devirde Mısır, birlik ve beraberlik içerisindeydi. III. Sülale firavunları, askeri seferlerin yanı sıra imar faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.

III. Sülale'den sonra gelen IV. Sülale'ye "Ehram Kuranlar Sülalesi" de denilmektedir. MÖ 2700-2500 yılları arasına tarihlenen IV. Sülale zamanında, dünyanın yedi harikasıdan biri olarak kabul edilen piramitler inşa edilmişlerdir. Söz konusu piramitler, Keops, Kefren ve Mikerinos adlı firavunlar için yaptırılmış anıt mezarlardır. Bu sülale zamanı, Mısır'ın ekonomik açıdan en güçlü olduğu dönem olarak kabul edilir.¹⁰³

V. Sülale zamanında Heliopolis kenti, Aşağı Mısır'ın dini merkezi olmuş, daha sonra Heliopolis'li firavunların yerini Memfis'li firavunlar almış ve böylece VI. Sülale tarih sahnesine çıkmıştır.

VI. Sülale'den XI. Sülale zamanına kadar geçen ve üç yüz yıldan fazla sürdüğü kabul edilen zaman dilimi (MÖ 2400-2050), Eski Mısır tarihinde "Birinci Ara Devir" olarak bilinir.

⁹⁹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2019, s.75.

¹⁰⁰ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.76.

¹⁰¹ Herodotos, II. Kitap, 99.

¹⁰² E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.77.

¹⁰³ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 78.

Bu dönemde Mısır'ın birlik ve beraberliği bozulmuş, nomlar arasında çatışmalar yaşanmış, tarım alanları ekilememiş, bununla bağlantılı olarak ülkede kıtlık ve açlık felaketi baş göstermiştir. Bütün bunlar bir yana, bu kaotik ortam yüzünden Mısır, Nubyalılar'ın, Libyalılar'ın ve Asyalılar'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Fakat her şeye rağmen Mısır, bu saldırıları önlemiş ve özellikle Arap Yarımadası, Suriye, Kıbrıs ve Girit adaları ile ticari ilişkilerde bulunmuştur.¹⁰⁴

MÖ 2050-1580 yılları arasına tarihlenen Orta İmparatorluk Devri'nde iktidara gelen Mısır firavunları, başta Fenike olmak üzere, Ege ve Akdeniz ülkeleriyle ticaretlerini geliştirmişlerdir. Bunun doğal bir sonucu olarak da geniş bir tüccar zümresi doğmuştur. Bu dönemin sonlarına doğru altın değer ölçüsü olunca, ticaret mallarının değeri inanılmaz derecede artmış, bu da Mısır'a zenginlik ve refah getirmiştir.¹⁰⁵

Orta İmparatorluğun son büyük kralı III. Amenemhet'in ölümünden sonra, Mısır'da tekrardan karışıklıklar yaşanmaya başlanmıştır. Herodotos'un aktarmış olduğu bilgilere bakılacak olursa, bu kargaşa döneminde 12 firavun art arda iktidara gelmiştir. Bu dönem, Mısır'ın XIII. ve XIV. sülaleler dönemidir. Mısır tarihinde İkinci Ara Devir, Hiksoslar'ın¹⁰⁶ Mısır'ı istila etmeleriyle başlamıştır. MÖ 1780'lerde başlayan bu istila, yaklaşık yüz yıl sonra Hiksoslar'ın Delta bölgesinde sağlam bir egemenlik kurmaları sonucunu doğurmuş ve bu hakimiyet, MÖ 1580'lere kadar devam etmiştir.

Mısır'da XV. ve XVI. Sülaleleri kuran Hiksoslar'a Manetho, "Çoban Krallar" demektedir.¹⁰⁷ Hiksoslar Mısır'a çift atla çekilen hafif harp arabasının yanı sıra daha birçok savaş araç ve gereçlerini armağan etmişlerdir. Bilim insanları Hiksoslar'ın Hurriler'le ve hatta kale inşa etme tarzlarının benzerliğine dayanarak Hazar Denizi dolaylarında yaşamış olan Bozkır kavimleriyle bağlantıları olabileceğini öne sürmüşlerdir.¹⁰⁸ Güney Mısır'da kurulan XVII. Sülale kralları Hiksoslar'ı kovmak için bir mücadele başlatmışlardır. Fakat Hiksos istilasına asıl son verenler, XVIII. Sülale firavunları olmuştur.¹⁰⁹

XVIII. ve XIX. Sülalelerin egemen olduğu MÖ 1580-1085 yılları arası, Mısır'ın Yeni İmparatorluk Devri olarak kabul edilir. Bu dönemde Mısır içeride tamamıyla monarşik bir yapıya bürünmüş, dış ülkelerle olan ilişkilerinde ise Eski Yakın Doğu devletleriyle bazen savaşılmış bazen de iyi ilişkiler içerisinde bulunulmuştur. Bu arada Filistin ve Suriye'nin önemli bir kısmı Mısır'a bağlanmıştır. Teb kenti, yönetimin merkezi olmuştur.

Yeni İmparatorluk Devri'nin önemli kabul edilen iç ve dış hadiselerini şu şekilde özetleyebiliriz: Mısır, özellikle MÖ 1400-1350 yılları arasına tarihlenen Amarna Çağı'nda, Eski Yakın Doğu'nun en büyük siyasi gücü haline gelmiş, o dönemin öteki büyük güçleri olan Hitit, III. Babil, Mitanni ve Asur devletleriyle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Dünya tarihinde gerçek anlamda ilk uluslararası ilişkilerin başladığı bu çağı aydınlatan vesikaların önemli bir kısmı Amarna arşivinde ele geçirilmiştir. Bunlar, XVIII. Sülale firavunları olan III. ve IV. Amenofis'lere gönderilmiş ve Akkadça olarak kaleme alınmış olan mektuplardır. O dönemin

¹⁰⁴ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.80.

¹⁰⁵ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s.81.

¹⁰⁶ Hiksos Göçleri hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2019, s.82-90.

¹⁰⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, s.82. Fakat yeni araştırmalar, Manetho'nun "Çoban Krallar" isimlendirmesinin yanlış olduğunu, Hiksos tabirinin aslında "Yabancı Ülkelerin Kralları/Efendileri" anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Bu husustaki açıklamalar için bkz: E. Memiş-C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, 2. Baskı, Bursa 2019, s. 82.

¹⁰⁸ T. Save Söderbergh, "The Hyksos Rule in Egypt", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol.37 (December 1951), s. 57.

¹⁰⁹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa 2019, s.82.

uluslararası yazışma dili olan Akkadça ile yazılmış bu mektupların bir kısmı, yukarıda adı geçen firavunlara, dönemin büyük kralları tarafından gönderilmiştir. Bunların sayısı kırk civarındadır. Sayıları üç yüzü geçen diğer mektuplar ise Suriye ve Filistin'deki küçük krallar tarafından III. ve IV. Amenofis'lere gönderilmişlerdir. Söz konusu mektupların önemli bir kısmı, siyasi içeriklidir.¹¹⁰

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, Amarna Çağı'nın en büyük siyasi şahsiyeti, Mısır firavunu III. Amenofis'tir. Adı geçen firavun MÖ 1370 yılında ölünce, yerine oğlu ve halefi IV. Amenofis (MÖ 1370-1350) geçmiştir. IV. Amenofis, Mısır dininde bir reform yapmak istemiştir. "Atonizme" adı verilen bu yeni din, tek tanrı inancına dayanıyordu. Amon rahiplerinin ve onların yönlendirdiği geniş halk kitlelerinin tepkisi yüzünden, IV. Amenofis, kurmuş olduğu yeni dinini daha rahat bir ortamda yayabilmek için başkent Teb'i terk etmek zorunda kalmış ve bugün Amarna arşivinin keşfedildiği yerde "Aton'un Ufku" manasına gelen "Akhetathon" kentini kurmuş ve burayı kendisine merkez yapmıştı. Firavun ayrıca "Aton'a yararlı, onun hoşuna giden" anlamına gelen Akhenaton adını almıştı.¹¹¹ Fakat halkın ruhuna sirayet etmiş köklü inançları bir çırpıda söküp atmak mümkün olmadığından, IV. Amenofis'in din reformu da başarılı olamamış, hatta bu yeni dini yaymak için yapılan harcamalar Mısır hazinesini neredeyse boşaltmıştı. Nihayet firavunun yüzünde yaralar çıkarak ölmesi de halk arasında bu tek tanrılı dinin uğursuzluğuna yorumlanmıştı. Firavunun ölümünden hemen sonra Akhetathon kenti tahrip edilmiş ve Amon rahiplerinin baskısıyla tekrardan eski çok tanrılı dine dönmüş, Mısır tahtına da genç bir firavun olan Tuthankamon oturtulmuştu. Amon rahipleriyle uzlaşmaya varan ve Amon tapınaklarının IV. Amenofis tarafından el konulan mülklerini iade eden Tuthankamon, başkenti de tekrardan Teb'e taşımıştı. Ancak kısa bir süre sonra adı geçen firavunun ölmesi, Mısır'da yeniden kargaşaya yol açmıştı. En sonunda ihtiyar vezir Ay, yönetime el koymuş, onun ölümünden sonra ise önemli bir askeri şahsiyet olan Horemhep, tüm çalkantılara son vererek, XIX. Sülaleyi kurmuştu. Horemhep, imparatorluğa barış getirmek için sert önlemlere başvurmuş, bu arada IV. Amenofis'in yerleştirmeye çalıştığı tek tanrı inancıyla ilgili her şeyi ortadan kaldırmıştı.¹¹²

XIX. Sülale firavunları, Suriye, Filistin ve Nubya üzerine seferler düzenleyerek, bu bölgeleri denetimleri altına almaya çalışmışlardı. Bu cümleden olmak üzere, Kuzey Suriye'nin ekonomik öneminden dolayı, Mısır ve Hitit orduları MÖ 1296'da Kadeş Meydan Muharebesi'nde karşı karşıya gelmişler, fakat kesin bir sonuç alamamışlardı. Bu mücadeleden yaklaşık 16 yıl sonra, MÖ 1280 yılında iki devlet arasında eşit şartlara dayalı bir barış antlaşması yapılmıştı.¹¹³ Bu büyük barış, yaklaşık 50 yıl tüm Eski Yakın Doğu dünyasına da bir barış ve huzur ortamı getirmişti.

Fakat MÖ 13. yüzyılın sonlarına doğru, bu huzur ortamı, yerini kargaşaya bırakacaktır. Çünkü MÖ 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki dalga halinde Balkanlar'dan harekete geçen bazı kavimler, Ege ve Akdeniz adalarında oturan kavimleri de yanlarına alarak Boğazlar'ı geçmişler ve Anadolu üzerinden Suriye ve Libya'yı istila ettikten sonra Mısır kapılarına dayanmışlardı. Mısır firavunları, denizden ve karadan ülkelerini istila eden ve tarihçilerin Ege kavimleri adını verdikleri bu mütecavizleri durdurmayı başarmışlarsa da Mısır ekonomisi, uzun süren bu mücadeleler yüzünden çökme noktasına gelmişti. Egeli

¹¹⁰ Amarna mektupları için bkz: J. D. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915; William L. Moran, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, USA 1992.

¹¹¹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s.108.

¹¹² E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 63.

¹¹³ Hitit-Mısır Barış Antlaşması'nın tam metninin çevirisi için bkz: Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Second Edition, Scholars Press, Atlanta 1999, s. 96-100; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2002, s. 240-248; A. Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s.140-144.

kavimleri durdurma başarısını gösteren Merneptah (MÖ 1236-1223) ve III. Ramses (MÖ 1198-1167) adlı firavunlardan sonra iktidara gelen firavunlar ise ülkeyi iyi idare edememişler ve Mısır'ın hızlı bir çöküşe sürüklenmesine mâni olamamışlardır. Ortaya çıkan kargaşa ortamı ise en çok Mısır egemenliğinde yaşamakta olan Egeli kavimlerin işine yaramış ve kısa zamanda bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.¹¹⁴

Mısır ülkesi bundan sonra gelen yaklaşık bin yıllık ömrünü, iç karışıklıklar ve yabancı istilalar altında tamamlayacaktır. Bu süreç içerisinde Mısır, Nubyalılar'ın, Habeşliler'in, Asurlular'ın, Persler'in, Makedonyalılar'ın ve nihayet Romalılar'ın egemenliğinde yaşayacaktır.

Mısır tarihini erken dönemlerden Roma egemenliğine kadar özetlemeye çalıştık. Bu bilgileri aktardıktan sonra, şimdi Eski Mısır'da kadın-erkek ilişkileri konusunu gözden geçirebiliriz.

2.2.Eski Mısır Toplumunda Kadın-Erkek İlişkileri

Eski Mısır toplumunda aile içinde erkeğin ya da kadının ön plana çıktığını gösteren herhangi bir emareye rastlanmaz. Tam tersine bu toplumda her iki cins de özgür bireyler olarak görülmektedir.¹¹⁵ Özellikle heykeller ve duvar resimlerinde, kadın ve erkeğin birbirlerine karşı ilgili ve şefkatli oldukları tasvir edilmiştir.¹¹⁶ Toplum içerisinde en az erkekler kadar saygı gören Mısır kadını, kocasına eş olmanın yanı sıra sosyal, siyasal, idari ve dini alanlarda da aktif bir rol üstlenmiştir. Bu cümleden olmak üzere, Orta İmparatorluk Devri'nin sonları ile Yeni İmparatorluk Devri'nin başlarında kraliyet ailesine mensup kadınların topluma önderlik ettikleri gözlemlenmektedir.

Yeni İmparatorluk Devri'nde Ani adlı bir kadın, oğluna şu nasihatlerde bulunmuştur:

“Anne ve babanın eline su dök. Annene bol ekmek ver ve onu seni taşıdığı gibi taşı. O senin büyük yükünü kaldırmıştı ve seni üç sene müddetle emzirmişti. O, seni okuyup yazman için mektebe koymuş ve sana evden ekmek ve bira getirmişti.” Metnin devamında ise: *“Sen de evlendiğin zaman, annenin emeklerini düşün. Öyle ki, o seni suçlamasın ve Tanrıya elini kaldırıp, sesini (şikâyet etmek amacıyla) duyurmasın”*¹¹⁷ denilmektedir.

Eski Mısır toplumunda daha ziyade soylu kişilerin evliliklerine yönelik bilgiler aktarılmıştır. Mezopotamya toplumlarının sahip olduğu yazılı yasa metinlerine Mısır'da rastlanmasa da edebi metinlerde kadın-erkek ilişkilerini yansıtan pek çok pasaj yer almaktadır. Bu tür belgelerden anlaşıldığına göre, Mısır toplumunda çiftlerin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları vardı. Evliliğin esas amacı, kadınla erkek arasındaki birlikteliği sağlam temeller üzerine oturtmak ve bu birlikteliğin kalıcı ve sorunsuz bir şekilde devamını sağlamaktır. İşte bu yüzden ki, evlilik kurumuna dini motifler eklemek suretiyle bu kurum, adeta kutsallaştırılmıştır.¹¹⁸ Ancak Deyr'ül Medine'deki kanıtlar, bu tür işlerin aile içinde her zaman pürüzsüz işlemediği izlenimini uyandırmaktadır. Sadakatsizlik ve kıskançlık, her yerde olduğu gibi Eski Mısır'da da yaygındır.¹¹⁹ Edebiyat, şefkat ve tutkudan çok, kıskançlık ve zina ile ilgilenmişti. Hukuk metinleri ve resmi tutanaklar ise her türlü rekabetin ve entrikanın kol gezdiği kraliyet haremine varıncaya kadar, dönemin her ailesinde görülebilen çekişme, tartışma

¹¹⁴ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa 2019, s.85

¹¹⁵ Hatice Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, Serencam Yayınları, İstanbul 2019, s. 25.

¹¹⁶ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s.63, H. Palaz Erdemir, *a.g.e.*, s.25.

¹¹⁷ A. Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 276; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, Çeviren: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2003, s.67; E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Bursa 2006, s.65.

¹¹⁸ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s.25.

¹¹⁹ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, s.65.

ve kavgaların raporlarını kapsamaktadır. Daha uyumlu ve aşk dolu ilişkilerden söz eden yazılar da vardır.¹²⁰

Evlilik kadınlar için 12-14 yaşlar arasında, ergenlik başlangıcında gerçekleşirken, erkeklerin evlenme yaşı biraz daha geç, belki 20 civarındaydı.¹²¹ Çünkü erkekler ancak bu yaşta para kazanmaya başlardı. Evlilik için herhangi bir törenin düzenlenip düzenlenmediğine ilişkin hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak damat adayı, kız tarafının onayını alabilmek için bütün Eski Yakın Doğu toplumlarında olduğu gibi bir başlık parası ödemek zorundaydı.¹²² Eşlerin evliliği, iki taraf arasında yazılı bir sözleşme yapıldıktan sonra, beraber yaşamaya başladıkları andan itibaren yürürlüğe girmiş olurdu.

Kraliyet ailesi içinde bir erkek, kız kardeşi ile evlenebilirdi ki, firavunların neredeyse tamamının kız kardeşleri ile ve özellikle de ablaları ile evlenmiş olmaları, bunun en önemli kanıtıdır. Mısır sarayında niçin böyle bir gelenek vardı? Firavunlar neden kız kardeşleriyle evleniyorlardı? Bu sorulara cevap vermek son derece kolaydır. Çünkü firavunlar kendilerini tanrı-kral olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyla bu kutsal kanın bozulmaması gerekmektedir. İşte bu yüzden ki onlar, kendi aileleri dışından bir kadınla evlenmemişlerdir. Gerçi komşu ülkelerin kralları, kızlarını ya da kız kardeşlerini Mısır sarayına gelin olarak göndermişlerdir, ancak bunlar firavunun meşru zevcesi olmaktan ziyade, gönül eğlendirdiği harem kadınları düzeyinde kalmışlardır.¹²³ Halk arasında ise kuzenler arasında ya da amca ve yeğen arasındaki evlilikler hayli yaygınken, erkek kardeş-kız kardeş evlilikleri neredeyse hiç duyulmamıştır. Ayrıca firavunsal gücün yasal olarak aktarılabilmesi için çok eşliliğin ve aile içi evliliklerin sık uygulanmasına karşılık, halkın hem zengin hem de fakir kesimleri tarafından çok eşlilik benimsenmemiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi halk tabakasına mensup kimseler de yakın akrabaları ile evlenebilirlerdi.¹²⁴

Evlilik, daha önce de ifade edildiği üzere, mutlak surette yazılı bir sözleşmeye dayanmak zorunda idi. Aslında böyle bir sözleşme yapılarak, kadının hakları garanti altına alınıyordu. Evlilik sözleşmeleri her ne kadar dini bir törenle yapılmassa da kız ve erkek tarafı sözleşmeyi onaylamak için tapınakta bir araya geliyorlardı. Üstelik böylece, evlilik sözleşmesi tapınakta bulunanlara duyurulmuş oluyordu. Şunu da belirtmek isteriz ki, evlilik sözleşmelerinde evlenecek olan kadın ve erkeğin dışında şahitlerin de isimleri ve mühürleri yer alırdı.¹²⁵ Hatta bazı evlilik sözleşmelerine tanrıların isimlerinin yanı sıra iktidarda bulunan firavunun ismi de yazılırdı. Böylelikle evlilik sözleşmesi, resmi bir hüviyete sahip olduğu kadar, kutsal bir içerik de kazanmış olurdu. Eski Mısır toplumunda evliliğin dayanağı olan bu yazılı sözleşmenin içeriğinde kız ve erkek tarafının verdikleri ev, eşya, tarla ve canlı hayvan gibi mal ve mülkler de değerleri ile birlikte yer alırdı.¹²⁶ Bu sözleşmenin en önemli özelliği, kadın haklarının garanti altına alınmasıydı. Çünkü kadın hem evliyken hem de boşandıktan sonra, bu sözleşme vasıtasıyla geleceğini kurtarmış oluyordu. Dolayısıyla boşanmanın nedeni her ne olursa olsun, kadın kocasının daimî desteğine hak kazanmış oluyordu.¹²⁷

¹²⁰ Dominique Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, Çeviren: Cem Muhtaroglu, Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.99.

¹²¹ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, s. 65; C. Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, s. 67; H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s. 27.

¹²² Dominique Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, s.98.

¹²³ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, s. 65.

¹²⁴ Dominique Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, s. 98.

¹²⁵ Burada anlatılanlar, günümüzde şahitler huzurunda gerçekleştirilen ve nikah memuru tarafından kıyılan nikahlarla yüzde yüz örtüşmektedir.

¹²⁶ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s. 28.

¹²⁷ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s.28.

Görülüyor ki, evliliklerde yazılı sözleşme zorunluluğu ve nafaka uygulaması ilk kez Mezopotamya topraklarında ortaya çıkmış olsa da tam olarak uygulamaya konulduğu yer, Eski Mısır coğrafyasıdır. Bu durum, kadına verilen önemin bir göstergesi olduğu kadar, feminist bir yaklaşımın da izlerini taşımaktadır.

Mısır kadını, diğer Eski Yakın Doğu ülkelerinin kadınları başta olmak üzere, Hellen ve Roma toplumlarının kadınları ile mukayese edecek olursak, Anadolu kadını dışında, diğer toplumların kadınlarına göre çok daha fazla hak ve yetkilere sahip olduğunu görürüz.

Birçok mitolojik metinde yer alan bilgilere göre, Mısır'da evlilikler çok eşliliğe dayanıyor gibi görünse de bu genelleme aslında doğru değildir. Çünkü Mısır'daki evliliklerin özü, daha önce de belirttiğimiz gibi, tek eşliliğe dayanmaktaydı. Ancak kralların ve varlıklı erkeklerin haremli olduğu için, elit kesimin çok eşli olması, toplum tarafından da olağan karşılanıyordu. Bu cümleden olmak üzere, firavunların gerçekleştirdikleri evliliklerin önemli bir kısmının siyasi evlilikler olduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Mısır'ın büyük firavunlarından biri olan II. Ramses'in birçok evlilik yaptığı ve bu evliliklerinden 79'u erkek, 9'u da kız olmak üzere, toplam 88 çocuğunun bulunduğu, kabartmalar üzerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹²⁸

Mısır'da evlilik kurumunun sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için her türlü önlem alınsa da zaman zaman işlerin yolunda gitmediği de olurdu. Mısır'da erkekler de kadınlar da makul ve mantıklı gerekçelerle eşlerinden boşanabilirlerdi. Bu durum, utanç kabul edilmediği gibi, yeniden evlilikler de yapılabilirdi. Boşanmalar, erkek ve kadının aileleri ve şahitler huzurunda evlilik sözleşmesinin iptal edilmesiyle gerçekleşirdi. Eğer kadın, kocası tarafından haksızlığa uğratıldıysa, koca, ortak mülkten feragat etmek zorunda kalıyordu. Mısırlı erkeklerin çoğu maddi kayıp yaşamamak için boşanma meselesine sıcak bakmamış olabilirler. Boşanma gerçekleşikten sonra kadın, babası tarafından geri alınır ve getirmiş olduğu çeyiz de erkek tarafından kadına tam olarak teslim edilirdi. Eğer boşanma anlaşmalı olarak gerçekleşirse, mal ve mülk eşit olarak paylaşılır, eğer kadının bakmak zorunda olduğu çocukları varsa, erkek bu çocukların nafakasını da ödemek suretiyle eski eşine maddi açıdan destek olmaya devam ederdi.¹²⁹

Şahitler huzurunda hazırlanan boşanma sözleşmesi bir papirüs üzerine yazılır ve kadına verilir. Bu papirüste: "Ben seni terk ettim, sen kendine başka bir eş alabilirsin" ifadeleri yer alırdı. Firavun ailesinde boşanma ya da ayrılma hadiselerine rastlanmazken, halk tabakalarında, yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, sık sık ayrılma ve boşanmaların yaşandığı belgelerden öğrenilmektedir. Boşanma ya da dul kalma sonrasında yeniden evlenmek son derece doğal bir hadise olarak karşılanırdı. Hatta bekarlık, toplum nezdinde pek hoş görülmezdi.¹³⁰

Mısır toplumunda tecavüz ve zina suç olarak kabul edilir ve cezalandırılırdı. Fakat bu cezanın nakdi bir ceza mı yoksa ölüm cezası mı olduğuna ilişkin hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber, ahlak dışı fiillerde bulunan kadınların görünürdeki bir uzuvlarının kesildiğine dair görüşler vardır ve kadının böyle bir cezaya maruz kalma nedeninin de zina olduğu ifade edilmektedir.¹³¹ Kadına böyle bir ceza verilirken, zina hadisesinin ortağı olan erkeğe nasıl bir yaptırım uygulandığı ise ne yazık ki bilinmemektedir.

Babaerkil bir aile yapısına sahip olan Mısır'da evde babanın sözü geçerdi, ancak evi geçindirmek de onun görevidi. Anne ise yemek yapma, su taşıma, temizlik ve çocukların

¹²⁸ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s.30.

¹²⁹ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s. 32.

¹³⁰ Dominique Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*, s. 98.

¹³¹ H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s.32.

bakımı gibi işlerden sorumluydu. Kadın aynı zamanda bağ, bahçe ve tapınakların bakımı gibi işlere de koşturmak zorundaydı. Orta ve alt tabakalara mensup kadınlar zor işlerde çalışır ve yoğun emek harcarlarken, elit tabakaya mensup kadınlar rahat bir hayat sürmekteydiler. Çünkü onların işlerini yapacak yığınla hizmetçileri vardı.

Kız ve erkek çocuklar arasında birtakım farklar olsa da Mısırlılar, çocuklarının iyi bir eğitim almasına büyük özen göstermişlerdir. Fakat büyük sorumluluk isteyen yüksek memuriyetlere, genellikle erkekler getirilmiştir. Ancak Mısır tarihinde en az firavunlar kadar etkili olan Hatşepsut, Nefertiti, Nefertari ve VII. Kleopatra gibi kraliçelerin varlığını da inkâr etmemek gerekir. Ayrıca sadece tarihi belgelerde değil, Mısır panteonunda da en önemli ve kudretli ilahların bazıları kadındır. İsis, Hathor ve Nut gibi bereketi temsil eden tanrıçalar, bunların ilk akla gelenleridir. Bu üç tanrıça arasında en çok değer verileni, şüphesiz İsis'tir. Tüm Mısır halkının tapındığı İsis, Ra'nın kızıydı.¹³² Binlerce yıl çeşitli roller üstlenen İsis, esasen bir eş ve anne olarak, Mısır toplumunun kadına özgü özelliklerinin bir yansımasıydı. Gerçekten, Tanrıça İsis, önceleri bereketin sembolü iken, daha sonraları dişiliğin ve doğurganlığın da sembolü haline gelmiştir.

Eski Mısır toplumunda kadın-erkek ilişkilerini burada noktalarken, şimdi de Eski Yakın Doğu'nun bir başka merkezi olan Anadolu'yu gözden geçirelim.

3.ESKİ ANADOLU'DA KADIN-ERKEK İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

3.1.Ana Hatlarıyla Eski Anadolu Tarihi

Üzerinde yaşadığımız Anadolu toprakları, tüm milletlerin tarih boyunca sahip olmayı arzuladıkları bir coğrafyada yer almaktadır. Üç kıtanın çevrelediği Anadolu yarımadası, aynı zamanda Avrupa ve Asya kıtalarını da birbirine bağlayan bir köprü görünümündedir. Üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu toprakları, dünyanın en önemli boğazlarına da ev sahipliği yapmaktadır. Değişik iklim türlerinin yaşandığı Anadolu coğrafyası, yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından da oldukça zengindir.

Anadolu, kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılmış olup, bu dağlar pek az yerden geçit verirler. Buna karşılık Anadolu'nun doğusu ve batısı göç yollarına açıktır. Bu yüzden ki Anadolu, tarihin erken dönemlerinden itibaren doğudan ve batıdan birçok kavimler göçüne maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da Anadolu, Doğu ve Batı kültürlerinin içiçe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir.¹³³

Anadolu topraklarında yaşayan halkın büyük bir kısmı ziraatla geçinir. Ziraat genellikle mevsimsel yağışlara bağlı olarak yapılır. Çünkü Anadolu'da birçok akarsu bulunmasına rağmen, bunların rejimleri düzgün olmadığı için, sulı tarımda kullanılmaları da neredeyse imkansızdır. Yüksek yerlerde yaşayan halk ise geçimini daha ziyade hayvancılık yaparak sağlamaktadır.¹³⁴

Anadolu insanı yüzbinlerce yıl sürdüğü anlaşılan uzun bir taş devri kültürleri sürecinden geçmiştir. Buluntulara göre yaklaşık 600 bin yıl sürdüğü tahmin edilen Paleolitik ve Mezolitik devirlerden sonra, taş devri kültürleri içerisinde bir inkılap devri olarak kabul edilen Neolitik Devir'de (MÖ 8000-5000) ziraat yapmaya başlayan ve yerleşik hayata geçen Anadolu insanı, MÖ 5000-3000 yılları arasında da taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik Devri yaşamıştır. Kalkolitik Devir bir geçiş dönemi olup, şehirleşme ve devletleşme

¹³² H. Palaz Erdemir, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, s.32.

¹³³ E. Memiş, "Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki Yeri", *S. A. M. Selçuk Dergisi*, Sayı 1, Konya 1986, s. 59.

¹³⁴ E. Memiş, "MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunda Zirai ve Ticari Faaliyetler", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 264.

yolundaki ilk adımlar bu çağda atılmıştır. MÖ 3000-2000 yılları arasına tarihlenen Eski Tunç Devri, Anadolu’da ilk kez şehirlerin ve şehir kültürünün ortaya çıktığı dönemdir.¹³⁵ Bu şehirlerin her biri birer devlettir. Bir başka ifadeyle, Eski Tunç Devri ile birlikte Eski Anadolu’da bir şehir devletleri sistemi ortaya çıkmıştır. Fakat ne var ki bu çağda Anadolu yazılı bir kültüre sahip değildir.¹³⁶ Halbuki Eski Yakın Doğu’nun diğer iki büyük merkezinde, Mezopotamya ve Mısır’da, MÖ 3200’lerde yazı icat edilmiş ve bütün hadiseler artık kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Bir süre sonra Anadolu’nun zenginliklerinin farkına varan Mezopotamya kavimleri, bu ülkeye emperyalist amaçlarla askeri seferler düzenleyeceklerdir. Gerçekten, MÖ 2350-2150 yılları arasında Mezopotamya topraklarında kurulan Akkad İmparatorluğu’na mensup krallar, Anadolu üzerine seferler gerçekleştirmişler ve o dönem Anadolu’sunda yaşamakta olan muhtelif kavimleri denetimleri altına almışlardır. Bu cümleden olmak üzere, yazdırmış oldukları belgelerde de Anadolu’nun sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşantısı hakkında dolaylı yünden de olsa önemli bilgiler aktarmışlardır. Bu metinlerin başında, Akkad Devleti’nin kurucusu Sargon ve torunu Naram-Sin’e ait Şartamhari metinleri gelmektedir. Söz konusu metinlerden anlaşıldığına göre, MÖ 3. Binyıl Anadolu’sunun önde gelen kavimleri; Hattiler, Luviler ve Hurriler’dir.¹³⁷ Dünya tarihinin ilk sömürgeci imparatorluğu olarak kabul edilen Akkad İmparatorluğu, MÖ 2150’lerde Türk kökenli oldukları iddia edilen Gutiler tarafından yıkılmıştır. Fakat Mezopotamya-Anadolu ilişkileri bu siyasal gücün yıkılmasıyla sona ermemiş görünüyor. Tam tersine, iki coğrafya arasındaki ilişkiler bütün hızıyla devam etmiştir. Nitekim MÖ 2. Binyılın başlarında Anadolu’ya ticaret yapmak amacıyla gelen Asurlu tüccarlar, beraberlerinde sadece satılacak mallarını değil, Asur çivi yazısını da getirmişlerdir. Böylelikle Anadolu’da da tarihi devirler başlamıştır.¹³⁸

Yaklaşık olarak MÖ 2. Binyılın ilk çeyreğine (MÖ ca. 2000-1750) tekabül eden Asur Ticaret Kolonileri Devri’nde, Anadolu kentlerinin önemli bir kısmında “*Karum*” ya da “*Vabartum*” adı verilen alışveriş merkezleri¹³⁹ kuran ve Anadolu halkı ile yoğun bir ticaret ilişkisine giren Asurlu tüccarlar, başta bakır ve gümüş madenleri olmak üzere, Anadolu’nun pek çok zenginliğini sömürmüşlerdir.¹⁴⁰ Yaklaşık 250 yıl sürdüğü anlaşılan bu sömürü düzenine, MÖ 1750’lerde Anadolu kentlerinin bir kısmını hakimiyeti altına alarak, belirli bir bölgeyle sınırlı kalsa da ilk kez Anadolu’nun siyasi birliğini sağlayan Kuşşara kralı Anitta son vermiştir. İşte MÖ 1700’lerden 1200’lere kadar Anadolu’nun siyasal kaderine hükmedecek olan Hitit kralları, Kuşşara krallarının soyundan gelmektedirler.¹⁴¹

Belgelerden öğrenildiğine göre, Hattuşaş’ı kendilerine başkent yapan Hititler, I. Hattuşili ve I. Murşili adlı kralların gerçekleştirdiği fetihlerle Hitit Devleti’nin hakimiyet sahasını genişletmişler ve Eski Yakın Doğu’nun güçlü devletlerinden biri haline gelmişlerdi. Gerçekten, Halep, Mari ve Eski Babil krallıklarını aynı yıl içerisinde (MÖ 1550) siyaset sahnesinden silen Hitit kralı I. Murşili, aynı zamanda ülke içerisinde de bir kültür hamlesi başlatmıştı. Fakat bu kralın, eniştesi Hantili tarafından bir saray komplosu neticesinde katledilmesiyle birlikte ülke

¹³⁵ Eski Tunç Çağı’ndaki şehir kültürü hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004, s. 91-118.

¹³⁶ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s.51; E. Memiş, “MÖ 2. Binyıl Anadolu’sunda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler”, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadî ve Ziraî Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 264.

¹³⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 28.

¹³⁸ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 114.

¹³⁹ Prof. Dr. Sebahattin Bayrama göre, bugüne kadar tespit edilen alışveriş merkezlerinin sayısı 40’ın üzerindedir. Bu hususta bkz: Sebahattin Bayram, “New And Some Rare Geographical Names in Kültepe Texts”, *Archivum Anatolicum* 3 (1997), s. 62-64.

¹⁴⁰ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 117.

¹⁴¹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 90.

içerinde iç çatışmalar ve taht kavgaları başlamıştı.¹⁴² MÖ 1550-1500 yılları arasına tarihlenen bu kargaşa dönemine “Gasıp Krallar Devri” adı verilir. İçerde yaşanan taht kavgaları yüzünden başta Hurri ve Gaşka saldırılarına maruz kalan Hititler, Kuzey Suriye egemenliğini kaybetmişlerdi. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, Anadolu’daki pek çok vasal devlet de merkezi yönetime karşı isyan etmişti. Ancak MÖ 1500’lerde iktidara gelen kral Telepinuş, bir ferman çıkararak taht kavgalarına son vermiş ve Hitit Devleti’ni yeniden organize etmişti.

Yeni Hitit Devleti’nin kurucusu olarak kabul edilen II. Tuthalya zamanında (MÖ 15. yüzyılın son çeyreği), Hitit Devleti tekrardan Eski Yakın Doğu’nun hatırı sayılır güçlerinden biri haline gelmiş, MÖ 14. yüzyılın başlarında iktidara gelen ve yaklaşık 45 yıl hüküm süren I. Şuppiluliuma (MÖ 1380-1335) zamanında ise Hitit Devleti, imparatorluk boyutlarına ulaşmıştı.

MÖ 1296 yılında Kuzey Suriye egemenliği yüzünden Hitit kralı II. Muvattali ile Mısır firavunu II. Ramses, Kadeş Meydan Muharebesi’nde karşı karşıya gelmişler, ancak bu mücadeleden iki taraf da kesin bir sonuç alamamıştı. MÖ 1280 yılında iki devlet arasında eşit şartlara dayalı bir barış antlaşması yapılmıştı.¹⁴³ Hititler’in yaşadığı çağda Eski Yakın Doğu’nun diğer büyük güçleri, Mısır Devleti başta olmak üzere, Mitanni, III. Babil, Asur ve Ahhiyava devletleriydi. Hititler bu devletlerle zaman zaman savaşmış zaman zaman da dostane ilişkiler içerisinde olmuştu.

MÖ 1200’lerde vuku bulan Ege Göçleri yüzünden başta Hitit Devleti olmak üzere, Mitanni ve III. Babil devletleri tarih sahnesinden çekilmişlerdi. Hititler’in yıkılmasından sonra Anadolu’nun doğusunda Urartular¹⁴⁴, Orta ve İç Batı Anadolu’da Frigler¹⁴⁵, bu iki büyük güç arasında da kendilerini Hititler’in bakiyesi olarak kabul eden Geç Hitit Şehir Beylikleri¹⁴⁶, tarih sahnesindeki yerlerini almışlardı. Bu devletler, MÖ 7. yüzyıl sonlarına kadar Eski Yakın Doğu’nun en büyük siyasi ve askeri gücü olarak kabul edilen Asur’a karşı amansız bir mücadele vermişlerdi.

Ancak ilginçtir ki, MÖ 7. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu devletlerin hepsi siyaset arenasından çekilecek ve yerlerini yeni siyasi güçler alacaktı. Nitekim MÖ 6. yüzyılın ortalarında Anadolu’nun doğu kısmına Persler’in, batı kısmına da Lidyalılar’ın egemen oldukları görülür. Fakat MÖ 546 yılında Lidya kralı Kroisos’u yenilgiye uğratan Pers kralı II. Kyros, tüm Anadolu’nun hâkimi olmuştu.¹⁴⁷ İki yüz yılı aşkın bir süre Anadolu’ya egemen olan Persler, MÖ 334, 333 ve 331 yıllarında Makedonya kralı Büyük İskender’e karşı verdikleri üç meydan savaşını da kaybedince, bu kez Anadolu’nun yeni hâkimi İskender olmuştu. İskender’in MÖ 323 yılında ölmesinden sonra İskender’in komutanları arasındaki mücadeleye sahne olan Anadolu toprakları, MÖ 188 yılında Roma’nın egemenliği altına girmiş ve Roma İmparatorluğu’na bağlı bir eyalet haline getirilmişti.

¹⁴² E. Memiş, “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri”, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Konya 1987, s. 113.

¹⁴³ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 15. Baskı, Bursa 2020, s.130-131; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s.118-119.

¹⁴⁴ Urartular hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 194-217; A. H. Sayce-D. Litt, “The Kingdom of Van (Urartu)”, *Cambridge Ancient History* III, Chapter. VIII, Cambridge 1970, s. 169-183; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.

¹⁴⁵ Frigler için bkz: F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.233-235; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 191-194; E. Memiş, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar”, *Near East Historical Review*, 12/1, Ocak 2022, s. 1-14.

¹⁴⁶ Geç Hitit Şehir Beylikleri hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 177-190; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 237-247.

¹⁴⁷ E. Memiş, *Eski İran Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018, s.33; E. Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009, s. 52.

Roma İmparatorluğu MS 395 yılında ikiye ayrılınca Anadolu toprakları Doğu Roma'nın yani Bizans'ın payına düşmüştü. Anadolu toprakları 11. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş Müslüman Türkler'in at koşturdukları bir alana dönüşmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin de çekirdek sahasını teşkil eden Anadolu toprakları üzerinde günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devleti egemendir.

Tarihi geçmişini özetlemeye çalıştığımız Anadolu toprakları üzerinde yaşayan Eskiçağ topluluklarında kadın-erkek ilişkilerinin nasıl bir görüntü sergilediğini, yazılı ve arkeolojik kaynakların ışığında ele almamız son derece yararlı olacaktır.

3.2.Eski Anadolu Topluluklarında Kadın-Erkek İlişkileri

Bilindiği üzere, Anadolu ancak MÖ 2. Binyılın başlarında tarihi devirlere girebilmiştir. Gerçekten, Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelen Asurlu tüccarlar, Anadolu halkını yazıyla tanıştırmışlar ve böylelikle Anadolu halkına da kayıt tutmayı öğretmişlerdir. Dolayısıyla MÖ 2. Binyıl başlarından itibaren her şey kayıt altına alındığı için, Anadolu'da neler olup bittiğini rahatlıkla takip edebiliriz. Fakat yazının olmadığı tarihöncesi dönemlerde Anadolu'nun sosyal, siyasal, ekonomik ve dini yaşantısı hakkında fikir yürütmek oldukça zordur. Bununla beraber, arkeolojik bulguları dikkate alarak, yine de bazı tahminlerde bulunmak mümkündür.

Paleolitik ve Mezolitik dönemlerde Anadolu insanı hayatta kalabilmek için hem doğaya hem de yabani hayvanlara ve hatta hemcinslerine karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Avladığı hayvanlar, topladığı bitki kökleri ve meyvelerle beslenmek zorunda kalan Paleolitik ve Mezolitik Devir Anadolu toplumlarında, paylaşımcı ve eşitlikçi bir yaşam söz konusuydu. Fakat bu toplum yapısında toplayıcılık yapan kadın, avcılık yapan erkeğe göre daha ön plana çıkmış görünmektedir.¹⁴⁸ Çünkü sürekli avlanmak mümkün değildi ama doğada buldukları çeşitli bitkileri, bitki köklerini ve meyveleri toplayarak karınlarını doyurabiliyorlardı. Bu işi en iyi yapanlar da kadınlardı. Erkekler yabani hayvanları avlayamasalar bile en azından kadınlar sayesinde aç kalmaktan kurtuluyorlardı. Üstelik erkeklerin avladığı hayvanların etlerini parçalamak, onları pişirmek ve muhafaza etmek konusunda da kadınlara büyük iş düşüyordu. İşte bu yüzden ki, söz konusu dönemlerde erkekler, kadınların gölgesinde kalmış gibi görünürler.

Anadolu'da Taş Devri kültürlerinin son aşaması, Neolitik Devir'dir. MÖ 8000-5000 yılları arasına tarihlenen bu dönemde, birçok önemli yenilikle karşılaşmaktadır. Fakat bu dönemin en önemli iki yeniliği, ziraatın keşfi ve yerleşik hayatın başlamasıdır. Daha önceki sayfalarda da ifade edildiği gibi, bu dönem, insanlık tarihinin devrim niteliğindeki dönüm noktalarından biridir. Çünkü insanlar ilk kez bu devirde tüketici toplum aşamasından üretici toplum aşamasına geçiş yapmışlardır. Neolitik Devir Anadolu'sunda kadın yine ön plandadır. Çünkü Anadolu insanı bu çağda bolluğu, bereketi ve doğurganlığı temsil eden Ana Tanrıça'ya büyük saygı duymaktadır.¹⁴⁹ Nitekim Çatalhöyük ve Hacılar'da bulunan iri göğüslü, kocaman kalçaları olan Ana Tanrıça heykellerinin¹⁵⁰ yanı sıra diğer kazı merkezlerinde de pek çok kadın heykel ve heykelciklerine rastlanması, bu dönem Anadolu toplumlarının anaerki bir aile yapısına sahip olduklarına işaret etmektedir.

Fakat Neolitik Devir'den sonra başlayan Kalkolitik Devir'le birlikte kadının toplum içerisindeki rolünde bir gerilemenin başladığı izlenimi uyanmaktadır. Çünkü bakır madeninin kullanım alanına girmesiyle tarım aletlerinde ve silah yapımında bir gelişme başlamış, pek çok

¹⁴⁸ Y. Kılıç-H. Hande Duymuş, "Hititlerde Kadın ve Siyaset", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı: 42, 2007, s.86.

¹⁴⁹ F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s.16; L. Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 51.

¹⁵⁰ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 57.

sektörde kol gücüne ihtiyaç duyulur olmuştur. Bu da erkekleri toplum içerisinde bir adım öne taşımıştır. Üstelik Kalkolitik Devir, köy toplumlarının yavaş yavaş şehir toplumuna dönüştüğü bir dönemdir. Gerçekten, kısa bir süre sonra Anadolu'nun pek çok yöresinde etrafı surlarla çevrilmiş birçok şehir, tarih sahnesindeki yerini alacaktır. Bu şehirler, özellikle MÖ 3000-2000 yılları arasına tarihlenen Eski Tunç Devri Anadolu'sunda birer “şehir devleti” ya da “kent devleti” haline geleceklerdir.¹⁵¹ Dolayısıyla şehir devletlerinin doğuşuyla birlikte bir yönetim mekanizması oluşmuş, bu şehirlerin güvenliğini sağlamak için de ordular kurulmuştur. İşte bu noktada hem yönetimde hem de orduların teşkilinde erkeklerin önemli bir rol üstlendiği hesaba katılırsa, kadınların toplum içerisindeki konumunda da ister istemez bir gerileme olduğu kanaatine varılabilir. Bu devirde ayrıca Ana Tanrıça'nın yerini eril bir ilah olan Fırtına Tanrısı'nın alması da erkeklerin toplum içerisinde liderliği ele geçirdiğinin ve hatta bu durumun dinsel inançlara da yansıdığına bir işareti olarak kabul edilmelidir. Fakat bu durum, kadınların tamamen devre dışı bırakıldığı anlamına gelmemelidir. Çünkü MÖ 2. Binyılın ilk çeyreğine, yani MÖ 2000-1750 yılları arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu kadınının hem kent yönetimi ve ticari faaliyetlerde hem de gündelik hayatta son derece etkin bir rol oynadığı, yazılı belgelerden öğrenilmektedir.

Aslına bakılacak olursa MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında gördüğümüz kent devletleri sistemi, MÖ 2. Binyıl başlarında da mevcudiyetini devam ettirmekte idi. Gerçekten, Asurlu tüccarlar ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya geldiklerinde neredeyse her bölgede birçok şehir devleti vardı ve bu şehir devletleri “rubatum” denilen şehir beyleri ya da küçük krallar tarafından idare ediliyorlardı. Asurlu tüccarlar, bu beylere her yıl belli bir miktar vergi ödemek şartıyla şehir surlarının dışına kurmuş oldukları “Karum” ya da “Vabartum” adı verilen alışveriş merkezlerinde oturuyor ve Anadolu halkı ile ticari ilişkilerde bulunuyorlardı.

Koloni Çağı'nda “rubatum” adı verilen yerel beylerin en büyük yardımcıları “rubatum” denilen kraliçe ya da beyçe'lerdi.¹⁵² Söz konusu döneme ait çivi yazılı metinlerden öğrenildiğine göre, rubatunlar sadece devlet yönetiminde değil, ticari faaliyetler konusunda da son derece etkin bir role sahiptiler. Örneğin, Kaniş Karum'un II. Kat yazılı belgelerinde sık sık adı geçen Asurlu tüccar Puşuken, yolsuzluk yaptığı ve vergi kaçırdığı gerekçesiyle, özel adı belirtilmeyen Kaniş rubatunu (kraliçesi) tarafından tutuklatılarak, birkaç kez hapse atılmıştı.¹⁵³ Aynı kraliçe, Asurlu tüccarların ülkeye kaçak mal sokmaları ihtimaline karşı da komşu şehirlerin yöneticilerini uyarmakta idi.¹⁵⁴

Rubatunların siyasi konularda da söz sahibi oldukları, hatta bazı şehirlerin rubatunlar yerine rubatunlar tarafından idare edildikleri de yine söz konusu döneme ait belgelerden öğrenilmektedir. Örneğin Kaniş Karum'un I-b Katı ile çağdaş Alişar kaynaklı bir belgeye göre, o çağdaki Alişar şehri (II T Katı), bir rubatum tarafından idare ediliyordu.¹⁵⁵ Aynı devirde Luhazattia ve Wahşuşana şehirlerinde de siyasi sahada son derece etkin oldukları anlaşılan rubatunların varlığına tanık olunmaktadır.¹⁵⁶

Görülüyor ki, Asur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu'sunda rubatum adı verilen kraliçeler, kent surlarının dışında kurulmuş olan ve Asurlu tüccarların yerel hakla ticari faaliyetlerde

¹⁵¹ Antonia Sagona-Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri (MÖ 1.000 000-550)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 156.

¹⁵² A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, İ.Ü.E.F Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1984, s.5; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 15. Baskı, Bursa 2020, s.81.

¹⁵³ A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 6.

¹⁵⁴ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 81

¹⁵⁵ Kemal Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1957, s. 54-56.

¹⁵⁶ A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 6-7.

bulunduğu alışveriş merkezlerini sıkı bir denetim altında tutuyorlar, tüccarlardan vergi topluyorlar ve şehirlerine kaçak mal girmemesi için gerekli her türlü önlemi alıyorlardı. Demek oluyor ki, Koloni Çağı Anadolu'sundaki şehirlerin yönetim mekanizmasında kadınlar da en az erkekler kadar etkin bir role sahiptiler. Ticari meseleler ise neredeyse tamamen kadınların denetimindeydi.

Koloni Çağı Anadolu'sunda yaşayan hür kadınların da en az erkekler kadar özgür oldukları anlaşılmaktadır. Gerçekten, onlar sadece ev kadını değillerdi. Çünkü bu döneme ait belgelerden öğrenildiğine göre, hür kadınlar her türlü işte çalıştıkları gibi, ticari faaliyetlerde de bulunabiliyorlar, hatta Asurlu tüccarlardan kendi adlarına borç para bile alabiliyorlardı.¹⁵⁷

Koloni Çağı'na ait belgelerin neredeyse tamamına yakını ticari içeriklidir. Ancak az miktarda da olsa aile hukukuna temas eden tabletler de bulunmuştur. Gerçekten, evlenme ve boşanma hadiselerine ilişkin 10-15 kadar vesika, Prof. Dr. Emin Bilgiç ve Prof. Dr. Kemal Balkan tarafından toplu olarak işlenmiş ve yayımlanmıştır.¹⁵⁸ Fakat gerçek olan şudur ki, yayımlanmış olan belgelerin azlığı yüzünden, evlilik anlaşması ile boşanma hadiselerinin muhtelif evrelerini ayrıntılı bir şekilde tespit etmek mümkün olamamaktadır. Bu vesikalardan açıkça tespit edilen yegâne husus, evlilik kurumunda eşlerin tamamıyla eşit haklara sahip oldukları, ayrılma durumunda da mevcut mal varlığının eşit olarak paylaşıldığı yolundadır.¹⁵⁹ Bu belgelerin tetkiki, başka gerçekleri de ortaya koymaktadır. Buna göre, Koloni Devri Anadolu'sunda tek kadınla evlenmek esastı. Fakat bu durum, erkeğin birçok odalık ve cariye almasına engel teşkil etmiyordu. Çünkü ilk zevcenin hakları kanunla garanti altına alınmıştı. Bu garanti, miras hukuku ile sağlanıyordu. Boşanan bir çiftin, nikah dışında tekrardan buluşmasına, kanun ölüm cezası vermekte idi.¹⁶⁰

Prof. Dr. A. M. Darga'ya göre¹⁶¹, boşanma vesikalarının tetkikinden aşağıdaki sonuçları çıkarmak mümkündür:

Boşanma belgelerinde “ayrılma nedeni” zikredilmemektedir.

Boşanma yetkisi hem erkeğe hem de kadına tanınmaktadır.

Ayrıldığı takdirde koca, mal ve mülkünü karısı ile eşit olarak paylaşacaktır.

“Koca ve karısı, birbirlerini bırakırlarsa beşer mina gümüş tartacaklar” ibaresi, Koloni Çağı Anadolu'sunda eşlerin aynı haklara sahip olduklarının bir başka ifadesidir.

Erkeğe olduğu kadar, kadına da boşanma veya boşama hakkı tanınmaktadır.

Çocukların vesayetini anne alabiliyor veya gerektiği zaman bu çocukların bakımı için bir miktar gümüşün nafaka olarak, erkek tarafından kadına ödenmesi şart koşuluyordu.

“Levirat” denilen evlenme tarzı¹⁶² ve “kadını satın alma” diye isimlendirilen evlenmeler, bu çağda Anadolu'da görülmemektedir.¹⁶³

Yukarıda Prof. Dr. A. M. Darga'ya dayanarak aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere, MÖ 2. Binyılın ilk çeyreğinde (MÖ 2000-1750) Anadolu'da yürürlükte olan hukuki

¹⁵⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 15. Baskı, Bursa 2020, s.83.

¹⁵⁸ A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 14.

¹⁵⁹ Emin Bilgiç, “Hititler’ den Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları”, *A.Ü.D.T.C.F Dergisi*, IX, 1951, s. 230.

¹⁶⁰ A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 14-15.

¹⁶¹ A. M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 15.

¹⁶² Levirat, kocası ölen çocuksuz bir kadının, aile mirasının bölünmemesi için kayınpederi ya da kayınbiraderlerinden birisi ile evlendirilmesi adetidir.

¹⁶³ Sami kökenli toplumlarda yaygın olan bu evlenme sistemi, daha sonra Hitit toplumuna da sirayet etmiştir.

düzene göre, kadın evlenirken erkeğe satılmaz, devredilmezdi. Kadına boşanma hakkı tanındığı gibi, çocuklar da ona veriliyordu. Bu durum, Anadolu'nun en eski toplumlarının anaerkil bir aile yapısına sahip olduklarına işaret etmektedir. Koloni Çağı'nda kadın, erkekten aşağı, ikinci sınıf bir yaratık olarak görülmemiştir. Tam tersine, erkeğin sahip olduğu tüm haklara sahip olamasa da çağdaşı olan ülkelerin kadınlarıyla kıyaslandığında, oldukça önemli hak ve yetkilere sahip oldukları ve her şeyden önemlisi, özgür oldukları anlaşılmaktadır.

Daha önceki sayfalarda da belirtildiği üzere, Kuşşara kralı Anitta, MÖ 1750'lere doğru Anadolu'nun siyasi birliğini sağladığı gibi, bu ülkenin muhtelif zenginliklerini sömüren Asurlu tüccarları Anadolu'dan kovarak, Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son vermişti. Bundan sonraki süreçte Anadolu'ya hâkim olan ve kendilerini Kuşşaralı adamların soyuna dayandıran Hititler de toplum düzenini sağlamak için birtakım kanunlar çıkarmışlardır. Gerek bu tür hukuki metinlerden gerekse Hitit krallarının yazdırdıkları diğer vesikalardan Hititler Çağı Anadolu'sunda kadın-erkek ilişkilerine dair önemli bilgiler edinmek mümkündür.

Hitit kanunlarının ilk defa ne zaman ve hangi kral tarafından yazdırıldığı hususunda kesin bilgilere sahip değiliz. Bununla beraber, çıkarmış olduğu fermanla Hitit kraliyet ailesinin veraset hukukunu belirli bir sisteme oturtan ve suçun kişiselliğini öne çıkaran Telepinuş'un, ilk Hitit yasalarını çıkarmış olabileceği kanaati yaygındır.¹⁶⁴ Bu ferman aynı zamanda dünya hukuk tarihinin en eski anayasası olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁵

Erdal Doğan'a göre, Eski Hitit Devleti zamanında yazdırılan kanunlara Yeni Hitit Devleti krallarından I. Şuppiluliuma veya oğlu II. Murşili tarafından birtakım ilaveler yapılmış olabilir.¹⁶⁶ Pek çok bilim insanı, Hitit kanunlarına en son şeklini veren kralın, IV. Tuthalya ya da III. Arnuvanda olabileceği düşüncesindedir.¹⁶⁷ Demek oluyor ki, Eski Devlet zamanından beri yürürlükte olan kanunlara, ihtiyaç duyuldukça bazı yeni ilaveler yapılmıştır.¹⁶⁸

Hitit kanunları, her biri 100'er maddeyi içeren ve birbirini tamamlayan iki büyük seriden oluşmakta idi. Bu serilere ilk maddelerinin ilk kelimelerine dayanılarak, "*Eğer bir adam*" ve "*Eğer bağlar*" isimleri verilmiştir.¹⁶⁹ Bu kanunların prolog ve epilog kısımları mevcut değildir. Üstelik daha önce de belirtildiği gibi söz konusu kanunların hangi Hitit kralı tarafından çıkarıldığı ya da mevcut kanunlara hangi kralların ilaveler yaptıkları da net olarak bilinmemektedir. Fakat hangi kral tarafından çıkarılırsa çıkarılsın, bu kralın bütün Eski Yakın Doğu kralları gibi kanun çıkarma yetkisini Güneş Tanrısı'ndan aldığı muhakkaktır. Çünkü Güneş Tanrısı, bütün toplumlarda olduğu gibi Hititler'de de adaletin tanrısı olarak kabul edilmektedir.

Hitit kanunlarında da bütün Eski Doğu çivi yazı hukukunda olduğu gibi belli birtakım farazi vakalar dikkate alınarak cezalar tayin edilmiştir. Fakat zaman içinde bu kanunlar üzerinde birtakım düzenlemelere gidilerek, devamlı surette iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Hitit kanunları, modern hukuk ilminde olduğu gibi veraset hukuku, ticaret hukuku, medeni hukuk, ceza hukuku şeklinde belirli bölümlere ayrılmış değildir. Bunlar, günümüz araştırmacıları tarafından tasnif edilmeye çalışılmaktadır. Biz burada konumuzla bağlantılı

¹⁶⁴ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 149.

¹⁶⁵ E. Memiş, "Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular", *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s.18.

¹⁶⁶ Erdal Doğan, *Hitit Hukuku Belleklerdeki "Kayıp"*, Fam Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 2012, s. 72.

¹⁶⁷ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.149.

¹⁶⁸ A. Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957, s. 103; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 247.

¹⁶⁹ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.149; E. Memiş, *Eski Anadolu Tarihi*, s.247; Erdal Doğan, *Hitit Hukuku Belleklerdeki "Kayıp"*, s. 72; Belkıs Dinçol, *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003, s. 10.

olduğu gerekçesiyle ağırlıklı olarak aile hukuku üzerinden giderek Hitit toplumunda kadın-erkek ilişkilerinin nasıl bir görünüm arz ettiğini gözler önüne sermeye çalışacağız.

Hitit toplumunun çekirdeğini teşkil eden aile, bütün Hint-Avrupai toplumlarda olduğu gibi babaerkil idi ve evlenme kurumu, bütün babaerkil toplumlarda görüldüğü üzere, kadının satın alınması esasına dayanıyordu.¹⁷⁰ Gerçekten damat, evleneceği kız için, kızın babasına “*Kuşata*” denilen bir başlık parası veriyordu. Baba evinden çıkarken, baba mirasına karşılık olarak da kızı “*İvaru*” denilen bir çeyiz parası veriliyordu (madde 29). Nişanlı erkek kızı almaktan vazgeçerse, verdiği kuşata yanıyor (madde 30). Eğer kız tarafı sözünden dönerse, erkeğin vermiş olduğu kuşata’yı (başlık parasını) iade etmek zorundaydı.¹⁷¹ Nişanlı bir kız, üçüncü bir şahıs tarafından kaçırılırsa, ilk erkeğin vermiş olduğu kuşata’yı, kızı kaçıran kimse ödemeye mecburdu (madde 28/a). Buradan da anlaşılmaktadır ki, Hitit yasalarına göre kız kaçırmak suç sayılmıyordu.¹⁷² Burada, kaçırılan kızın da gönüllü olabileceği durumu dikkate alınmış olabilir. Evlenen bir kız, kocasının evinde yaşardı. Fakat kocası ile birlikte babasının evinde yaşayanlar da olurdu, yani Hititler’de “*içgüveyilik*” usulü de vardı.¹⁷³

Hitit kanunları, evli çiftlerin boşanmasına dair doğrudan doğruya bilgi vermiyorsa da “Eğer bir adam” diye başlayan kanun serisinin 31. maddesinde geçen: “*Hür bir adamın bir cariyeden ayrılması halinde anneye yalnız bir çocuk verilir, diğer çocuklar ise babaya kalır*” ibaresi, bu toplumda da boşanma hadiselerinin yaşandığına işaret etmektedir.¹⁷⁴

Hitit evlilik kurumunun monogami (tek kadınla evlilik) esasına dayandığına hükmetmek, oldukça zor görünmektedir. Gerçekten, erkeğin resmi bir sözleşme ile evlendiği ilk karısının meşru zevce sayıldığı, bu bağlamda erkeğin daha birçok kadınla da birlikte olduğu vesikalardan anlaşılmaktadır. Esasen Hitit aile hukukunda “*Levirat*”ın mevcut olması (madde 193), tek kadınla evlilik kuralını devre dışı bırakmaktadır.¹⁷⁵ Levirat, daha önce de ifade edildiği üzere, kocası ölen çocuksuz bir kadını, kayınbiraderlerinden birinin veya kayınpederinin nikâhlanması adetidir.¹⁷⁶ Daha ziyade aile servetinin yabancıya gitmemesi için alınan bu ekonomik tedbir, Babil ve Asur hukukunda olduğu gibi, Tevrat’tan anlaşıldığına göre İbrani hukukunda da vardır.¹⁷⁷

Hitit toplumunda aile hayatının sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için, birtakım cezai tedbirlere de ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin eşlerden birinin zina suçu işlemesi, çoğu kez evliliğin sona ermesine neden olmaktadır. Nitekim Hitit kanunlarında zinayı yasaklayan ve zina suçunun cezasını belirleyen maddeler vardır. Bu toplumda aynı kandan ve aileden gelen insanla cinsel ilişki yasaktır.¹⁷⁸ Bir erkek, babasının ikinci karısı veya baldızı ile cinsel ilişkide bulunamaz. Buna karşılık, bir kadının kocası öldükten sonra kayınbiraderi ile

¹⁷⁰ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 15. Baskı, Bursa 2020, s. 248; A. Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957, s. 104; F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s.150; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya 2014, s.155.

¹⁷¹ A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 64; F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.151; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.248.

¹⁷² F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 151; Erdal Doğan, *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”* s. 131.

¹⁷³ E. Doğan, *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*, s. 131; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 158; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.249.

¹⁷⁴ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 20; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 163.

¹⁷⁵ E. Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, s. 20.

¹⁷⁶ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.152; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 250; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.106.

¹⁷⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 250.

¹⁷⁸ A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, s.66; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.166.

evlenme hakkı vardır.¹⁷⁹ Ancak bir kadının, kocası sağ iken kayınbiraderi ile cinsel ilişkiye girmesi büyük suçtu.¹⁸⁰ Yasak ilişkiyi bir esir kadın işleyecek olursa, ceza değişmektedir. Buna göre, esir kadın dostundan uzaklaştırılır, başka bir şehre gönderilirdi.¹⁸¹

Hitit kanunları, zina konusunda kadına karşı son derece sert hükümler uygulamaktadır. Fakat bu durum, bulunduğu ortamın şartlarına göre değişmektedir. Gerçekten, 197. maddede:” Eğer bir kadın, dağda bir adama yakalanır ve cinsel ilişkiye girmek zorunda kalırsa, bu, kadının değil, erkeğin suçudur ve cezası ölümdür.” denilmektedir.¹⁸² Bu maddeden de anlaşılacağı üzere, böyle bir eylemde suç, doğrudan doğruya erkeğe yüklenmektedir. Çünkü kadın böyle bir ortamda kendisini koruyabilecek hiçbir araca sahip olmadığı gibi, ıssız bir yerde bulunması nedeniyle herhangi bir kimseden yardım isteyebilme şansına da sahip değildir. Bu yüzden ceza, kuvvetli olan tarafa yani erkeğe verilmektedir. Fakat aynı hadise evde yani yerleşim merkezinde meydana gelirse, suç kadındır, kadın öldürülecektir. Çünkü evde yaşanan bu hadisede kadının yardım isteme imkânı olduğu için, adamın eve kadının isteği ile girmiş olduğu varsayılmaktadır. Bu yüzden, zina suçunun asıl faili kadındır ve yasaya göre ölmelidir.¹⁸³ Eğer kadının kocası, zina yapan çifti suçüstü yakalar ve her ikisini de öldürürse, kocaya ceza yoktur.¹⁸⁴ Diğer bir maddede ise şöyle denilmektedir:” Koca, zina yapanları yakalar ve onları sarayın kapısına götürür ve “karım ölmesin” derse, kadın ve aşığı ölümden kurtulur”. Aksi halde, aldatılan koca: “İkisi de ölsün” der. Bu durum karşısında kral, her ikisini de ölüme mahkûm edebilir veya affedebilirdi.¹⁸⁵

Aile hukuku ile ilgili yasa maddelerinden de açıkça anlaşılacağı üzere, Hitit toplumunda aynı kandan ve aileden gelen insanla cinsel ilişki yasaktır. Bir erkek, babasının ikinci karısı veya baldızı ile ilişkiye giremez. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi, bir kadının, kocası öldükten sonra kayınbiraderi ile evlenme hakkı vardır. Ayrıca bir erkek, babası öldükten sonra üvey annesi ile cinsel ilişkiye girebilirdi. Çünkü babası öldükten sonra bu kadınla yatması ve bu ilişkiyi sürdürmesi, yasaya göre bir hak olarak kabul ediliyordu (madde 189).¹⁸⁶

Bütün bu bilgilerin ışığında kısa bir değerlendirme yapacak olursak, şunları söyleyebiliriz: Hitit toplumunda zina hadisesi kesinlikle hoş karşılanmıyor ve en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Fakat ilgili yasaların, bu nahoş eylemin yegâne sorumlusu sanki kadınmış gibi hükümler vermesi de pek adil olmasa gerektir. Çünkü sonuçta böyle bir eylem, bir kadının tek başına gerçekleştirebileceği bir eylem değildir. Üstelik Hitit yasalarının, zina hadisesinin yerleşim merkezinde meydana geldiği gerekçesiyle, işin esasını tetkik etmeden hemen kadını suçlaması da bize göre doğru değildir. Kim bilir belki de adam kadının evine zorla girmiş ve kendisiyle ilişkiye girmesi konusunda onu tehdit etmiş olabilir. Bu fiil kadının evinde meydana geldi diye tamamen kadını suçlamak ve erkeği aklamak, üstelik kadına hemen ölüm cezasını reva görmek, bize göre hakkaniyetli bir tutum değildir.

Yeri gelmişken şu hususun altını çizmekte de fayda vardır: Hititler’in komşuları veya vasalları olan kavimlerde Hitit aile hukukunun ve evlilik kurumunun temel prensiplerine ters düşen birçok uygulama vardı. Örneğin Mısır firavunları, kendilerini tanrı-kral kabul ettikleri ve

¹⁷⁹ A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, s.66; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.250; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s. 166.

¹⁸⁰ A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, s.66; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 250.

¹⁸¹ A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, s. 66; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 250.

¹⁸² Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya 2014, s. 165; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 15. Baskı, Bursa 2020, s.251; A. M. Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, 2. Baskı, İstanbul 1984, s.66.

¹⁸³ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 251; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.165.

¹⁸⁴ F. İmparati, *Hitit Yasaları*, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü Yayını, Ankara 1992, s. 175.

¹⁸⁵ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 251; Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, s.166.

¹⁸⁶ F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.154.

kanlarının kutsal olduğuna inandıkları için, bu kutsal kanın bozulmaması amacıyla kız kardeşleri ile ve genellikle de ablaları ile evlenirlerdi.¹⁸⁷ Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın Hayaşa prensi Hukkanuş ile yapmış olduğu antlaşmadan öğrenildiğine göre, Hayaşa memleketinde¹⁸⁸ de Hitit aile yapısına uymayan çirkin adet ve uygulamalar vardı. Örneğin Hayaşalılar'da bir erkek bir kadınla evlendiği zaman, damadın erkek kardeşleri de eğer isterlerse, yengeleri ile cinsel ilişkiye girebilirlerdi. İşte bu durumun vahametini gören Şuppiluliuma, kız kardeşini Hayaşa prensi ile evlendirirken, kız kardeşine Hayaşa adetlerine göre değil, Hitit adetlerine göre muamele edilmesini istemiştir.¹⁸⁹

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki, Hitit aile hukukunun izlerini birtakım küçük değişikliklerle günümüz Anadolu'sunda da görmek mümkündür.

Miras konusunda da kadın, Hititler zamanında az da olsa geri plana itilmiş gibi görünmektedir. Hatırlanacağı üzere, Hititler öncesi Anadolu toplumlarında aile içinde annenin belirgin bir üstünlüğü söz konusu idi. Bu anaerkil geleneklerin Hitit kralı I. Hattuşili zamanına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kral, değişen güç dengelerini de hesaba katarak anaerkil yapıyı pasivize ederek, olması gerekeni yapmış ve Hitit toplumunda, bütün Hint-Avrupalı toplumlarda olduğu gibi, babaerkil aile geleneklerine dönüş yapılmıştır.¹⁹⁰ Bunun en somut örneği ise I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde anlatılan veliaht değişikliğidir. Gerçekten Hattuşili, anaerkil geleneklerin etkisiyle başlangıçta kendisine veliaht olarak kız kardeşi Haştayar'ın oğlu Huzzia'yı tayin etmiş, fakat sonradan bir bahane ile bu kararından vazgeçerek, kendi öz oğlu Murşili'yi kendisine veliaht yapmış ve bu değişikliği yazılı bir metin haline getirerek, o dönemin iki önemli meclisi olan Pankuş ve Dugudlar meclislerine onaylattırmıştır. Bu veliaht değişikliği kararından da anlaşılacağı üzere, Hitit kraliyet ailesinde tekrardan babaerkil geleneklere dönüldüğü ve erkeğin ön plana geçtiği izlenimi uyanmaktadır. Nitekim Telepinuş Fermanı'nda da tahtın meşru varisi olarak en büyük oğul gösterilmektedir.¹⁹¹ Eğer kralın meşru zevcesinden doğan bir oğul yoksa cariyelerinden doğan en büyük oğul tahta geçebilecektir. Eğer kral hiçbir şekilde bir erkek evlat sahibi olamamışsa, o zaman en büyük kızının kocası kral olabilecektir ki, bu bile kadınların yönetim mekanizmasında geri plana itildiklerinin en somut göstergelerinden biri olarak kabul edilmelidir.

Fakat özellikle Yeni Hitit Devleti zamanından itibaren başta kraliçeler olmak üzere, Anadolu kadınının tekrardan güçlendiği ve toplum içerisinde itibar kazandığı gözlemlenmektedir. Nitekim II. Tuthalya'nın eşi kraliçe Nikalmatı, I. Arnuvanda'nın eşi kraliçe Aşmunikal, III. Hattuşili'nin eşi kraliçe Puda-Hepa, bu dönemin güçlü kadınları arasında gösterilebilir.¹⁹² Özellikle Puda-Hepa'nın, yaşadığı dönemin Büyük Kralları ile bağımsız olarak mektuplaşması ve üstelik Hitit-Mısır Barış Antlaşması'nın Hitit sarayı tarafından yazdırılan nüshası üzerinde Büyük Kral III. Hattuşili ile birlikte bu büyük kraliçenin de mühür baskısının bulunması, Anadolu kadınının geniş hak ve yetkilere sahip olduğunun en çarpıcı göstergelerinden biri olsa gerektir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Eski Hitit kralları da dahil olmak üzere, bütün Hitit krallarının kadınlara karşı saygılı davrandıkları ve mümkün olduğunca onlara mağduriyet yaşatmadıkları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, I. Hattuşili'nin, kız kardeşi Haştayar'ı sarayda karışıklık çıkarmasına rağmen ölüm cezasına çarptırmaması; II. Murşili'nin, Şeha Nehri Memleketi kralı Manapa-Dattaş'ın annesine duyduğu saygıdan dolayı,

¹⁸⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 251.

¹⁸⁸ Hayaşa Memleketi, bugünkü Anadolu coğrafyasında Erzurum ve Erzincan dolaylarına tekabül etmektedir.

¹⁸⁹ E. Memiş, "Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular", *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 21.

¹⁹⁰ Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Konya 2014, s. 194.

¹⁹¹ E. Memiş, "Eski Yakın Doğu'da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular", s.29.

¹⁹² Bu konuda geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", *Belleten* 222, Ağustos 1994, s. 279-293.

adı geçen kralı affetmesi ve yine II. Murşili'nin büyücülükle itham ettiği üvey annesi Babilli Tavananna'yı ölüm cezasına çarptırmayıp, sürgüne göndermekle yetinmesi, Hititler'in kadınlara karşı ne kadar saygılı davrandıklarının göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Anadolu'da kadınlarla erkekler arasında büyük bir eşitsizliğe yol açacak durumların yaşanmadığı görülmektedir. Erken dönemlerde kadınlar ön planda görünse de sonraki dönemlerde erkeklerin bir adım öne geçtikleri, fakat sonradan aradaki farkın büyük oranda kapandığı sonucuna varılmaktadır.

Anadolu hakkında aktardığımız bu bilgilerden sonra, son olarak, Eski Yakın Doğu'nun önemli toplumlarından biri olarak kabul edilen İbraniler'de kadın-erkek ilişkilerini gözden geçirebiliriz.

4.İBRANİLER'DE (İSRAİLOĞULLARI) KADIN-ERKEK İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

4.1.Ana Hatlarıyla İsrailoğulları'nın Tarihi

İsrailoğulları adıyla anılan kavim, Eskiçağ tarihinde İbraniler, Habirular ya da Yahudiler olarak da bilinmektedir. İbrani tarihinin ilk dönemleri hakkında yeterince bilgimiz yoktur. Ancak eğer Kültepe metinlerindeki Habirular'ın İbraniler olduğu kabul edilirse, onların MÖ 2. Binyıl başlarından itibaren tarih sahnesinde boy gösterdikleri söylenebilir.¹⁹³ Bu, aynı zamanda, Habirular'ın günümüzden yaklaşık olarak dört bin yıl önce ticari amaçlarla Anadolu'ya geldiklerinin de bir kanıtı olarak kabul edilebilir.

Tevrat'ta ise İbraniler'in ataları ile ilgili bilgiler, MÖ 18. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Çünkü İbraniler'in "kök atası" olarak kabul edilen Hz. İbrahim, Babil kralı Hammurabi'nin çağdaşı idi. Hammurabi MÖ 18. yüzyılda yaşadığı için, İbraniler'in gerçek tarihini de Hammurabi döneminden itibaren başlatmak, son derece mantıklı görünmektedir.¹⁹⁴

Tevrat'a göre 175 yıl yaşadığı anlaşılan Hz. İbrahim'in hayatına birçok kadın girmiş ve bu kadınlardan çok sayıda oğulları ve kızları olmuştur. Fakat gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an-ı Kerim'de sadece iki oğlu ön plana çıkmış görünür ki, bunlar İsmail ve İshak'tır.

Yine Tevrat'tan öğrenildiğine göre, İshak'ın Esav ve Yakup adlarında iki oğlu vardı. İshak'ın ölümünden sonra onun yerini Yakup almıştı. Tekvin XXXV, 6'dan anlaşıldığına göre, Yahudi Tanrısı Yahova, Yakup'un ismini "İsrail" olarak değiştirmişti. Bundan sonra "İsrail" adıyla anılacak olan Yakup'un 12 oğlu vardı. Bunlar sırasıyla; Ruben, Şimeon, Levi, Yahuda, İssakar, Zebulun, Yusuf, Benyamin, Dan, Naftali, Gad ve Aşer isimlerini taşıyorlardı. On iki İsrail kabilesi bunlardan türemiştir ve her kabile, atasının adını taşımaktadır.¹⁹⁵

Yakup (İsrail), başlangıçta oğulları ile birlikte Kenan memleketinde oturuyordu. Oğulları içerisinde en çok Yusuf'u seviyordu. Diğer kardeşleri tarafından kıskanıldığı için bir kuyuya atılan, ancak oradan geçmekte olan Medyanlı tüccarlar tarafından kuyudan çıkarılarak Mısır'a götürülen ve orada Mısır firavununun önde gelen adamlarından birine köle olarak satılan Yusuf'un kaderi, İsrailoğulları'nın da kaderini değiştirecektir. Yaptığı isabetli rüya tabirleri sayesinde herkesin dikkatini çeken ve Mısır firavununun da güvenini kazanarak baş vezirlik koltuğuna oturtulan Yusuf, kardeşlerinin kendisine yaptığı kötülüğü unutarak onları affetmiş ve bütün kavmini, firavunun izniyle, Mısır'ın Goşen vilayetine yerleştirmiştir. İbraniler'in Mısır'a

¹⁹³ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Bursa 2019, s. 207.

¹⁹⁴ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 60.

¹⁹⁵ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 208.

yerleşmeleri hadisesi yaklaşık olarak MÖ 1600'lere tarihlenmektedir ki, bu dönemde Mısır'ı yönetenler Hiksos krallarıydı.

İlk zamanlarda Mısır'da mutlu bir hayat süren İsrailoğulları, özellikle II. Ramses (MÖ 1301-1236) zamanından itibaren büyük inşaatlarda köle gibi çalıştırılmaya başlanmışlardır. Ancak Ege Göçleri'nin ikinci dalgasının vuku bulduğu MÖ 12. yüzyıl başlarında firavun III. Ramses'in Egeli kavimlere karşı verdiği mücadele sırasında yaşanan kargaşadan da yararlanmak suretiyle Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkan 12 İsrail kabilesi, 40 yıl süren uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Tanrı Yahova'nın kendilerine vadettiği ülkenin (Arz-ı Mev'ud) sınırlarına ulaşmışlardır.¹⁹⁶ Fakat ne yazık ki, kendilerine vaadedilen ülkede Ege Göçleri ile gelip bu topraklara yerleşen Filistler (Filistin kavmi) oturuyordu. Üstelik onların demir silahları ve harp arabaları vardı. Bu durum karşısında İsrailoğulları'nın Filistler'le mücadele edebilmek için organize olmaları ve daha güçlü silahlara sahip olmaları gerekiyordu. Musa'nın ölümünden sonra başa geçen İbrani liderleri, Filistin topraklarını ele geçirebilmek için büyük uğraş verdiler ve ancak MÖ 11. yüzyılın sonlarına doğru bir krallık haline gelebildiler. Benyamin kabilesinden uzun boylu ve yakışıklı bir adam olan Saul, İbraniler'in ilk kralı oldu. MÖ 1000 yılına doğru Filistler'i bütün cephelerde ağır bir yenilgiye uğratan Davut, gerçek anlamda bağımsız bir İbrani Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasını sağladı. Onun zamanında yapılan fetihlerle İbrani Devleti hem genişledi hem de zenginleşti. MÖ 1010-970 yılları arasında hüküm süren Davut zamanında Jerusalem (Kudüs), krallığın başkenti oldu. Davut ayrıca bütün Suriye devletlerini haraca bağladı. Davut'tan sonra yerine oğlu Süleyman geçti. MÖ 970-930 yılları arasında hüküm süren Süleyman zamanında devletin egemenlik sahası biraz küçülse de İsrailoğulları en ihtişamlı dönemlerinden birini yaşadılar. Bu devirde Kudüs kenti gösterişli yapılarla dolduruldu, devletin iç ve dış yapısında da birtakım reformlar gerçekleştirildi.

Süleyman'ın ölümünden sonra İbrani Devleti ikiye ayrıldı. Kuzeydeki on kabile, başkenti Samariye olan İsrail Krallığı'nı kurarken, geriye kalan iki kabile (Yahuda ve Benyamin kabileleri), Kudüs çevresinde Yahuda Devleti'ni oluşturdular. Ancak bu iki devletin birbirleriyle mücadeleye girmesi yüzünden iyice zayıflayan İsrailoğulları, sık sık Mezopotamya krallıklarına boyun eğmek zorunda kaldılar. Nitekim Asur kralı II. Sargon, MÖ 721'de Samariye kentini yakıp yıktı. Yeni Babil Devleti kralı II. Nabukadnezar ise MÖ 586 yılında Kudüs'ü ele geçirdiği gibi, şehrin yakılıp yıkılmasına göz yumdu. Adı geçen Babil kralı, şehrin önde gelen ailelerini de Babil'e sürgün etti. Babil esareti, MÖ 539 yılına kadar devam etti. Anılan tarihte, Pers kralı II. Kyros Babil'i zapt ederek, Yeni Babil Devleti'nin siyasi varlığına son verdi. Babil'de sürgün hayatı yaşayan Yahudiler'i de serbest bırakan ve onların anavatanlarına dönmelerine izin veren II. Kyros, Kudüs'teki eski mabetlerini de yeniden kurmaları için onlara maddi ve manevi yardım sözü verdi.

Kyros'un yardımlarıyla 2000 kilometrekarelik küçük bir arazide bir başrahibin hüküm sürdüğü bir din devleti kuruldu. Kudüs, diğer ulusların içinde dağılmış bir vaziyette yaşayan İsrailoğulları için yeni bir dini merkez haline getirildi. Böylece siyasal anlamda bir İbranilikten dini anlamda bir Yahudiliğe geçilmiş oldu.

Hellenizm döneminde, MÖ 167 yılında Makkabiler'in Suriye kralına (Selevkoslar kralına) karşı ayaklanması, Roma imparatoru Vespasianus'un Yahudiler'e karşı savaşı ve MS 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından tahribi ve Hadrianus zamanında (MS 132 yılında) Simon Barkoba'nın isyanı, Eskiçağ Yahudi tarihinin önemli olayları arasında sayılır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 67.

¹⁹⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 5. Baskı, Bursa 2019, s.209-210; B. İplikçioglu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 103.

İsrailoğulları'nın tarihini ana çizgileriyle ortaya koyduktan sonra, şimdi de Tevrat'a dayanarak İsrailoğulları'nda kadın-erkek ilişkilerini kısaca gözden geçirmeye çalışalım.

4.2.İsrailoğulları'nda Kadın-Erkek İlişkileri

Bilindiği üzere Kitab-ı Mukaddes, Eski Ahit ve Yeni Ahit olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Eski Ahit'in ilk beş kitabı, Tora(h) olarak bilinir ki, bu beş kitap¹⁹⁸ Musa'ya verilmiş olup, Tevrat'ın da esasını oluşturmaktadır. Ancak zaman içinde söz konusu kitabın kapsamı genişletilerek, yeni bölümler eklenmiştir. Yeni Ahit denildiği zaman da İncil akla gelmektedir. Teologlara göre, Yeni Ahit aslında Eski Ahit'in güncellenmiş biçimidir.

Eski Ahit, Yahudiler'in kadim tarihini ele alırken, dolaylı olarak onların ilişkide bulunduğu Eski Yakın Doğu kavimlerinden de söz eder. Çivi yazılı metinlerde yer alan bilgilerle Eski Ahit'in verdiği tarihi bilgilerin büyük ölçüde örtüşmesi nedeniyle Eskiçağ tarihçileri Tevrat'ı yani Eski Ahit'i, Eskiçağ tarihinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul etmektedirler.

Eskiçağ tarihçilerinin önemli bir kısmı, Eski Ahit'in Babil sürgünü zamanında son şeklini aldığı kanaatindeyler. Ancak araştırmacılar, Eski Ahit geleneğine dayandırılan yazılı literatürün, “egemen erkek” ve “yardımcı kadın” figürlerini öne çıkardığı düşüncesindedirler.¹⁹⁹ Buna göre, Eski Ahit'e son şeklini verenler, erkek yazmanlar olmalıdır. İşte bu yüzden ki onlar, İsrail toplumuna bir kadının değil, bir erkeğin penceresinden bakmışlar ve neredeyse kadını görünmez hale getirmişlerdir. Zaten Eski Ahit'te aktarılan yaratılış hikayesine göre²⁰⁰, kadın erkeğe yardımcı olsun diye Adam'ın kaburga kemiğinden yaratılmıştır.²⁰¹ Ancak bu ikilinin yasak meyveyi yiyerek cennetten kovulmaları ve yeryüzüne indirilmeleri ile birlikte kadın, erkeğin egemenliği altına girmiş ve böylece aralarındaki eşitlik statüsü tamamen yok olmuş görünmektedir. Bundan sonraki süreçte kadın, erkeğin en büyük yardımcısı olarak gösterilmiştir.²⁰² Sıradan erkeklere ve sıradan kadınlara fazla yer vermeyen Eski Ahit'te, otorite ve güç son derece önemlidir. Otorite ve güce sahip olanlar da yönetim mekanizmasında söz sahibi olan erkeklerdir. Dolayısıyla aile içindeki otoriter güç de babadır.

Antik İsrail toplumunda evlilik kurumuna doğrudan işaret eden bir kavram bulunmamaktadır. Kadın ve erkeğin birlikteliği, “*berit*” olarak tanımlanmıştır. Bu kelime, sözleşme ya da antlaşma manasına gelmektedir. Bununla birlikte, kadın ve erkeğin kaç yaşında evlendiklerine dair net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak evliliklerin çok küçük yaşlarda yapılmış olabileceği izlenimi ağır basmaktadır. Tıpkı Hititler'de olduğu gibi İsrailoğulları'nda da yakın akraba ile evlilik yasaktır. Nitekim eski İsrail'de evlilik, tanrı tarafından yaratılmış bir kurumdur. Evlilik kurumu ile ilgili olarak aktarılan bilgilerden, eski İsrail'de evliliğin, erkekler arasında gerçekleştirilen bir anlaşma, bir sözleşme olduğu anlaşılmaktadır. Kadının evlilik sözleşmesindeki durumu “*karı vermek*” ve “*karı almak*” ifadeleri ile belirtilir. Burada kadının gönüllü birlikteliğinden söz edilmezken, sözleşmenin tarafları olan erkekler, karı ve koca adına hem verme hem alma işini yapmaktadırlar. Çeyiz genel bir uygulama değildir, ancak erkek tarafı, evleneceği kız için kızın babasına, bütün Eski Yakın Doğu toplumlarında olduğu gibi, bir evlilik hediyesi ya da başlık parası vermek zorundadır.²⁰³

Evlilik bağı ile birbirine bağlanan çiftlerden beklenen tek şey, çok sayıda çocuk sahibi olmalarıdır. Hatta çocuk sahibi olmamak erkeğin değil, kadının kusuru sayılmakta ve bu durum

¹⁹⁸ Söz konusu 5 kitap; Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye adlarını taşımaktadır.

¹⁹⁹ Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2017, s. 2.

²⁰⁰ Tekvin 2: 18-25.

²⁰¹ E. Memiş, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 28.

²⁰² Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, s. 6.

²⁰³ Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, s.18-19.

boşanma sebebi olarak gösterilmektedir. Gerçekten, Eski Ahit'e göre bir kadının temel görevi anne olabilmektedir. Hz. Süleyman'ın karşısında hayat kadınlarının çocuk kavgasına düşmesi²⁰⁴, Rahel'in doğurgan kardeşi Lea'yı kıskanması²⁰⁵, çocuğu olmayan Sara'nın cariyesi Hacer aracılığı ile çocuk sahibi olmayı istemesi²⁰⁶, eski İsrail'de çocuk sahibi olmanın önemini ortaya koyan çarpıcı örneklerdir. Hatta çocuk o kadar önemlidir ki, Tesniye kitabında kadınlar, statü olarak, erkekler ve çocuklardan sonra sayılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, eski İsrail'de evlilik kurumu gibi çocuk doğurmak da tanrının bir lütfu olarak görülmektedir. Bu bakımdan kadın, tanrı tarafından bahşedilen bebeğin "alıcısıdır". Soyu devam ettirmek, İsraili kadınların ve erkeklerin en büyük görevidir. Sebepsiz yere çocuk sahibi olmamak, günah sayılmaktadır. Diğer taraftan, çocuk sahibi olamayan kadınlar, cariyelerini kullanarak anne olmuşlardır. Çünkü eski İsrail'de annelik, doğum sonrası çocuğun bakımı ile başlamaktadır.²⁰⁷

Boşanma söz konusu olduğunda da evlilik kurumunu sonlandırma hakkı, tanrı tarafından erkeğe verilmiştir. Erkeğin karısını boşamak için "*o benim karım değil, ben de onun kocası değilim*" demesi ve kadına bir "*boşanma belgesi*" vermesi yeterlidir.

Eski İsrail'de erkeğin karısını boşama hakkı olduğu gibi, ikinci bir eş alma hakkı da vardı. Ancak çok eşli olmak kadın için söz konusu olduğunda, fahişelik ve zina suçu kapsamında değerlendirilmekteydi. Zina suçu kadın için öncelikli boşanma sebebi idi. Kadın zina ile suçlandığı vakit sadece evliliği bitmez, aynı zamanda ölüm cezasına çarptırılırdı. Zina suçu işleyen kadının elbiseleri parçalanıp çıplak bir şekilde evden atılır, böylelikle kadının utanmaz biri olduğu ilan edilirdi.²⁰⁸ Daha sonra da zina suçunu işlediği aşığı ile birlikte herkese açık bir mekânda taşlanarak öldürülürdü. Hititler'de olduğu gibi zina suçu işleyen kadını, kocasının affetmesi diye bir durum söz konusu olmadığı gibi, zina işleyenleri öldürmesi de mümkün değildi. Eğer koca böyle bir şey yaparsa, cinayet suçu ile yargılanırdı. Zina edenlerin infazı, sadece otoritenin elinde olan bir yaptırımdı.²⁰⁹

Zina suçunun yanı sıra tecavüz de Eski Ahit'in değişmez yasaklarından biridir. Eski Ahit'e göre bir kadın önce babasının, evlendikten sonra da kocasının mülküdür. İşte bu yüzden ki, kadınlar ister baba evinde ister koca evinde olsunlar onlara karşı işlenmiş suçların bir karşılığı vardır. Bu karşılık bazen nakdi tazminat bazen de ölüm cezası ile giderilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, bir adam babasının evindeki bekar bir kızın bekaretini bozarsa, suçu işleyen kişi, evlilik durumundaki herhangi bir bekar kızın alması gereken başlık parasını, bekaretini bozduğu kızın babasına ödemek zorundaydı. Hatta mağdur kızı, kendisine eş olarak da alması gerekiyordu. Nitekim bu konuyla bağlantılı olarak Eski Ahit'te şöyle denilmektedir: "*Eğer biri, nişanlı olmayan bir kızı aldatıp onunla yatarsa, başlık parasını ödemeli ve onunla evlenmelidir. Babası kızını ona vermeyi reddederse, adam normal başlık parası neyse onu ödemelidir.*"²¹⁰

Ancak bazı durumlarda tecavüz, mağdurun "kabahati" sayılmaktadır. Nitekim Tesniye 22: 23-27'de şöyle denilmektedir:

"Eğer bir adam, kentte başka biriyle nişanlı "kız olan" bir kadınla karşılaşır ve onunla yatarsa, ikisini de kentin kapısına götüreceksin, taşıyarak öldüreceksiniz. Çünkü kız kentte olduğu halde yardım istemek için bağırmadı, adam da komşusunun karısıyla ilişki kurdu. Aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız. Eğer bir adam kırdaki nişanlı bir kızla karşılaşır, onu yakalayıp tecavüz ederse, yalnız

²⁰⁴ I. Krallar 3: 16-28.

²⁰⁵ Tekvin 29: 31-35.

²⁰⁶ Tekvin 16: 1-4.

²⁰⁷ Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, s. 21.

²⁰⁸ Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, s. 24.

²⁰⁹ Şeyma Ay Arçın, *Eski İsrail'de Kadın*, s. 24.

²¹⁰ Çıkış 22: 16-17.

tecavüz eden adam öldürülecek. Kıza bir şey yapmayacaksınız. Çünkü kızın ölümü hak edecek bir günahı yoktur. Bu, komşusuna saldırıp onu öldüren adamın davasına benzer. Adam kızı kırdı gördüğünde nişanlı kız bağırırmsa da onu kurtaran olmamıştır.”

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat şu kadarını söyleyebiliriz ki, eski İsrail toplumunda kadın-erkek eşitliğinden söz etmek mümkün değildir. Belki ilk dönemlerde kadına karşı daha toleranslı davranılmış olsa da sonraki dönemlerde tamamen erkeklerin egemen olduğu, kadınların ise tamamen dışlandığı ve mağdur edildiği bir toplum yapısı oluşmuştur. Hatta öyle ki, törenler ve ölü gömme uygulamaları dışında kadınlar dini hayattan bile dışlanmışlardır.

SONUÇ

Eski Yakın Doğu toplumlarında kadın-erkek eşitsizliği üzerine yazılı ve arkeolojik belgelere dayanarak aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Âdem ve Havva'nın dünya üzerine indirildiği andan itibaren başlayan kadın-erkek çatışması, bazı dönemlerde hafiflemekle beraber, tarih boyunca hep var olmuştur ve bundan sonra da bu iki cins arasındaki eşitsizlik ve çatışmalar, devam edecek gibi görünmektedir.

Bilindiği üzere Eski Yakın Doğu coğrafyası, en eski medeniyetlerin ortaya çıktığı geniş bir sahadır. Bu coğrafyada yaşayan ilk insanların nasıl bir toplum yapısına sahip oldukları bilinmemektedir. Fakat arkeolojik kalıntılar ve duvar resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Paleolitik ve Mezolitik dönemlerin avcı toplayıcı kabilelerinde toplum nazarında kadınların belirgin bir üstünlüğü vardı. Bu üstünlük, ilk tarım toplumlarının ortaya çıktığı Neolitik Devir'de de devam etmiş olsa gerektir. Gerçekten, Anadolu'nun en eski yerleşim merkezleri arasında yer alan Çatalhöyük ve Hacılar'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Ana Tanrıça heykelleri, Neolitik dönem insanların bolluğu, bereketi ve doğurganlığı temsil eden Ana Tanrıça'ya büyük değer verdiklerini ve ona tapındıklarını göstermektedir.

Ancak bir geçiş dönemi olan Kalkolitik Devir'le beraber, erkeklerin kadınlara göre en azından bir adım öne çıktıkları sezinlenmektedir. Çünkü bu çağda köylerin yerini yavaş yavaş şehirler almaya başlamış, tarım aletlerinin gelişmesiyle birlikte verimlilik artmış ve kol gücüne ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu da kuvvetli cins olan erkekleri toplum içerisinde öne çıkarmıştır.

Eski Yakın Doğu coğrafyasında, Eski Tunç Devri ile birlikte şehir kültürüne geçilecek ve tarihte ilk kez şehir devletleri sistemi ile karşılaşılacaktır. Gerçekten bu devirde, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu gibi coğrafyalarda birçok şehir devletinin varlığına tanık olunacaktır. Devletleşme süreci ile birlikte erkeklere duyulan ihtiyaç daha da artacaktır. Çünkü şehir surlarının ve anıtsal yapıların inşası, devletin idare edilmesi ve şehirlerin güvenliğini sağlayacak olan orduların kurulması, tamamıyla erkeklerin yapacağı işler olarak algılanmış ve kadın-erkek eşitsizliği daha da derinleşmiştir. İşin ilginç yanı, bütün Eski Yakın Doğu toplumlarında, MÖ 3. Binyıldan itibaren tanrıçaların etkinliği ya azalmış ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Nitekim bu çağda yaşayan bütün toplumların baş tanrısı, artık eril tanrılardır. Mezopotamya'da Enlil, Mısır'da Oziris, Anadolu'da Teşup, hatta Yunan dünyasında Zeus, baş tanrıların artık eril ilahlar olduğunun en somut örnekleridir.

Mezopotamya ve Mısır'da eş zamanlı olarak MÖ 4. Binyılın sonlarında yazının devreye girmesiyle birlikte her şey kayıt altına alınmaya başlamıştır. Anadolu'da ise yazılı kayıt tutma geleneğine MÖ 2. Binyıl başlarından itibaren geçilecektir. Mısır'da yönetim başında bulunan firavunlar kendilerini tanrı-kral kabul ettikleri için, onlar, toplum düzenini sağlamak amacıyla yasalara ihtiyaç duymamışlardır. Buna karşılık, Mezopotamya toplumları MÖ 24. yüzyıldan itibaren toplum düzenini sağlamak ve kuvvetlinin zayıfı ezmesini önlemek amacıyla yasalar

çıkarma gereğini duymuşlar ve yönetim başında bulunanlar hem yönetme yetkisini hem de yasa çıkarma görevini tanrılardan aldıklarını, yasa metinlerinin giriş kısımlarında özellikle vurgulama gereğini duymuşlardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, ilk kanun koyucular, devlet yönetimini de ellerinde bulunduran krallardır. Gerçekten, Urukagina, Ur-Nammu, Lipit-İştâr ve Hammurabi bunun en çarpıcı örnekleridir.

Söz konusu yasa metinleri başta olmak üzere, Eski Ahit gibi kutsal kitaplar, Anadolu'da Asurlu tüccarlardan kalmış olan ticari ve hukuki içerikli belgeler, kraliyet aileleri arasındaki yazışmalar ve hatta devletler arasında yapılan antlaşma metinleri, Eski Yakın Doğu toplumlarında kadınların ve erkeklerin hangi haklara sahip olduklarını ya da zaman içinde ne gibi haklardan feragat etmek zorunda kaldıklarını bütün ayrıntıları ile gözler önüne sermektedirler.

Mezopotamya yasaları incelendiğinde, kadınların erkekler tarafından satın alınan birer mülk olduğu gerçeği ile karşılaşmaktadır. Bütün yasalar erkekler tarafından meydana getirildiği için olsa gerek, Eski Mezopotamya toplumlarında kadın hep ikinci plana atılmış, neredeyse pek çok hakkı elinden alınmıştır. Yine bu yasalarda kadınlara reva görülen cezalar, erkeklere verilmemiştir. Miras hukukunda bile yasalar, hep erkeğin lehine olacak şekilde düzenlenmiştir.

Eski Mısır'da, yasa maddeleri olmasa da o döneme ait edebi metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, uygulamada Mısırlı kadınlar, Mezopotamyalı kadınlara göre daha özgür ve daha katılımcı idiler.

Eski Anadolu'da ise kadın, genellikle hemen her dönemde saygı ve itibar görmüştür. Tarihöncesi dönemlerde doğurganlığın ve bereketin sembolü olarak görülen Ana Tanrıça, Anadolu insanının inancına bile yansımıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ise kadınla erkek her konuda eşitlenmiş olup gerek miras hukuku gerekse aile hukukuna ilişkin konularda aynı haklara sahip görünürler. Hatta o dönem şehir devletlerinin bir kısmında “*rubatum*” unvanını taşıyan kraliçelerin hem yönetici olarak hem de ticari faaliyetlerde çok aktif roller üstlendikleri belgelerden anlaşılmaktadır.

Hititler çağında da hür vatandaşlar arasında herhangi bir eşitsizliğe rastlanmaz. Yönetim mekanizmasında da kraliçelerin neredeyse krallarla aynı hak ve yetkilere sahip oldukları görülür.

İbrani toplumunda ise, Eski Ahit'te yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kadınlarla erkekler arasında korkunç bir eşitsizlik vardır. Onlara göre kadınların en önemli görevi, çocuk doğurarak neslin devamını sağlamaktır. Bunun dışında ev ve bağ bahçe işlerinde çalışmak da kadınların görevleri arasındadır. Zina hadiselerinde ise neredeyse her zaman kadınlar suçlu bulunmuş ve kesinlikle ölümle cezalandırılmışlardır. Miras konusunda da sürekli mağduriyet yaşayanlar hep kadınlar olmuştur.

Kaynakça

Afetinan, A, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2004.

Akyüz, Faruk; Toptaş, Koray, “Yeni Asur İmparatorluğu: Savaşın Kralları”, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.195-234.

Ay Arçın, Şeyma, *Eski Babil'de Kadın*, Ayışığı Kitapları Yayını, 2017 İstanbul

Ay Arçın, Şeyma, “Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil’de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s.263-290.

Balkan, Kemal, *Mama Kralı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kralı Warşama’ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1957.

Barnett, R. D., “The Sea Peoples”, *Cambridge Ancient History*, II/2, Chapter XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371.

Bayram, Sebahattin, “New and Some Rare Geographical Names in Kültepe Texts”, *Archivum Anatolicum* 3, 1997, s. 62-64.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Second Edition, Atlanta 1999.

Bilgiç, Emin, “Hititler ’den Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları”, *A.Ü.D.T.C.F Dergisi* IX, Ankara 1951, s. 227-238.

Brandau, B; Schickert, H, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Çeviren: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003.

Childe, Gordon, *Kendini Yaratan İnsan*, Çeviren: F. Karabey Ufluoğlu, Varlık Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1983.

Çeçen, Salih, “Akad İmparatorluğu”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 33-48.

Darga, A. Muhibbe, *Eski Anadolu’da Kadın*, İ.Ü.E.F Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1984.

Dinçol, Belkıs, *Eski Önasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayını, İstanbul 2003.

Doğan, Erdal, *Hitit Hukuku Belleklerdeki “Kayıp”*, Fam Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 2012.

Duymuş Florioti, H. Hande, *Eski Yakındoğu Üzerine Notlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.

Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, Çeviren: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2003.

Goetze, A, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957.

Gökçek, L. Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.

Gökçek, L. Gürkan, “Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 9-32.

Gökçek, L. Gürkan; Abacı, Oğuzhan, *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019.

Gürkan, Ülker, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara 1994.

Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*, Türkçesi: Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap Yayını, 60. Baskı, İstanbul 2021.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

- İmparati, F, *Hitit Yasaları*, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü Yayını, Ankara 1992.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim-Teknik Yayınları, İstanbul 1994.
- Jacobsen, Thorkild, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, Çeviren: Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.
- Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2002.
- Kılıç, Yusuf, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014.
- Kılıç, Yusuf; Duymuş, H. Hande, “Hititlerde Kadın ve Siyaset”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı: 42, 2007, s. 85-99.
- Kınal, Füzulan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1983.
- Kınal, Füzulan, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
- Knudtzon, J. D., *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915.
- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2006.
- Kramer, Samuel Noah, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Macqueen, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çeviren: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.
- Martino, Stefano De, *Hititler*, Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2003.
- McGregor, James H. S., *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa*, Çeviren: Barış Gönülşen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021.
- Memiş, Ekrem, “Anadolu’nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki Yeri”, *S. A. M. Selçuk Dergisi*, Sayı 1, Konya 1986, s. 59-64.
- Memiş, Ekrem, “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri”, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Konya 1987, s. 113-117.
- Memiş, Ekrem, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Konya 2009.
- Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2016.
- Memiş, Ekrem, *Tarih Metodolojisi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Bursa 2018.

Memiş, Ekrem, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2018.

Memiş, Ekrem, “MÖ 2. Binyıl Anadolu’unda Zirai ve Ticari Faaliyetler”, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 263-280.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2019.

Memiş, Ekrem, “Ege Göçleri’nin Tetiklediği Diğer Göç Hareketlerine Toplu Bir Bakış”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, 2019, s. 148-162.

Memiş, Ekrem, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-139.

Memiş, Ekrem, “Amurru Göçleri ve İsin-Larsa Devri”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 75-99.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2020.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 15. Baskı, Bursa 2020.

Memiş, Ekrem, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Samsun, Mart 2021, s. 1-37.

Memiş, Ekrem, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar”, *Near East Historical Review*, 12/1, Ocak 2022, s. 1-14.

Memiş, Ekrem; Bülbül, Cemil, *Amurrular (Araplar’ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012.

Memiş, Ekrem; Bülbül, Cemil, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2019.

Mieroop, Marc Van De, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004.

Mieroop, Marc Van De, *Antik Yunan’dan Önce Felsefe-Eski Babil’de Hakikat Arayışı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.

Moran, William L., *The Amarna Letters*, The John Hopkins University Press, USA 1992.

Morris, Joseph, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006.

Nissen, Hans J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, Çeviren: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Oates, J., Babil, Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004.

Okandan, Recai G., “Hammurabi Mecellesi”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 17, Sayı: 1-2, İstanbul 1951, s. 283-315.

Palaz Erdemir, Hatice, *Eskiçağda Cinsiyet ve Kadın*, Serencam Yayınları, İstanbul 2019.

Pekşen, Okay, “Eski Mezopotamya’da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 51-73.

Radner, Karen, *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, Çeviren: Beste Hertsch, Runik Kitap, 1. Basım, İstanbul 2021.

Sagona, Antonia; Zimansky, Paul, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri (İÖ 1000 000-550)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Sayce, A. H; Litt, D, "The Kingdom of Van (Urartu)", *Cambridge Ancient History III*, Chapter VIII, Cambridge 1970, s. 169-183.

Scott, James C., *Tahıla Karşı İlk Devletlerin Derin Tarihi*, Çeviren: Akın Emre Pigir, Koç Üniversitesi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 2021.

Septioğlu, Rüstem Kadri; Arslantaş, Yüksel, "Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya'da Kadın", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt XII, Sayı: 1, Elâzığ 2016, s. 1-41.

Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1999.

Söderbergh, T. Save, "The Hyksos Rule in Egypt", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 37, December 1951, s. 53-71.

Tosun, Mebrure; Yalvaç, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1975.

Valbelle, Dominique, *Eski Mısır'da Yaşam*, Çeviren: Cem Muhtaroglu, Cep Üniversitesi İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Yalvaç, Kadriye, "Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi", *A.Ü.D.T.C.F Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı: 1-2, Ankara 1965, s. 31-36.

Yıldırım, Nurgül, "Eski Babil Krallığı ve Hammurabi", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 135-148.

OSMANLI İLMİYE RİCALİNDEN BÂNÎ BİR DEVLET ADAMI: HOCA SÂDEDDİN EFENDİ VAKIFLARI VE SUNDUĞU HİZMETLER

*A Founding Statesman from the Ottoman Science Class: Hodja Sâdeddin
Efendi Foundations and the Services Provided*

Samettin Başol

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
e-mail: sametbasol@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2938-324X

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 15.12.2022
Accepted Date - Kabul Tarihi : 28.01.2023
Pages - Sayfa : 45 - 66
doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.67089>

Citation - Atıf : Samettin Başol, “Osmanlı İlmîye Ricalinden Bânî Bir Devlet Adamı: Hoca Sâdeddin Efendi Vakıfları Ve Sunduğu Hizmetler”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 45 - 66

OSMANLI İLMİYE RİCALİNDEN BÂNÎ BİR DEVLET ADAMI: HOCA SÂDEDDİN EFENDİ VAKIFLARI VE SUNDUĞU HİZMETLER

*A Founding Statesman from the Ottoman Science Class: Hodja
Sâdeddin Efendi Foundations and the Services Provided*

Samettin Başol

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
e-mail: sametbasol@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2938-324X

Öz

Osmanlı Devleti döneminde vakıflar topluma geniş bir biçimde hizmet sunan sosyal kurumlardı. Toplumda vakıf kurma geleneği oldukça yaygındı. İslami anlayış ve vakıf geleneği çerçevesinde başta hükümdarlar, hanedan üyeleri, devlet adamları, saraylı kadınlar, çeşitli sosyal zümre üyeleri ve zenginler olmak üzere hemen her gruptan insan maddi gücü ölçüsünde vakıf kurardı. Merkez ve taşra idarecileri, görev yaptıkları yerlerde bölgenin ve halkın ihtiyacına yönelik vakıflar kurulmasına önem vermişti.

Osmanlı toplumunda ilmiye sınıfı şüphesiz devletin önemli sosyal gruplarından biriydi. Eğitim, din, yargı/adalet, fetva işleri ilgili sınıfın sorumluluğundaydı. Bu grubun içinde ve en üst makamında şeyhülislamlar yer alırdı. Şeyhülislamlar devlet katında hem İslam dinini hem de ilmiye zümresini temsil ederdi. Onlar, bahsedilen yönleriyle devlet ve toplum nezdinde saygın ve ayrıcalıklı idiler. 16. yüzyılın ikinci yarısında devletin önde gelen isimlerinden birisi ilmiye sınıfından Hoca Sâdeddin Efendi idi. O, müderrislik, padişah hocalığı ve şeyhülislamlık gibi önemli görevler yürütmüştü.

Hoca Sâdeddin Efendi, görevleri sırasına kazandığı mal ve mülklerin bir kısmını vakıf haline getirmiş, çeşitli hayır ve hizmet müesseseleri kurmuştur. Bu vakıfları belgeleyen vakfiye günümüzde arşivlerde mevcuttur. İşte bu makalenin amacı söz konusu vakfiye üzerinden Hoca Sâdeddin Efendi'nin kurduğu vakıfları, vakfa bağlı kurumları ve hizmet şartlarını tanıtmak ve değerlendirmektir. Araştırmanın veri tabanını vakıf belgeleri oluşturmuştur. Belgelerin incelenmesinde doküman analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, On Altıncı Yüzyıl, İlmîye Sınıfı, Şeyhülislam, Vakıf.

Abstract

During the Ottoman Empire, foundations were social institutions that provided a wide range of services to the society. The tradition of establishing foundations in the society was quite common. Within the framework of Islamic understanding and foundation tradition, people from almost every group, especially rulers, members of dynasties, statesmen, women of court, members of various social groups and the wealthy, would establish foundations to the extent of their financial strength. Central and provincial administrators gave importance to the establishment of foundations to meet the needs of the region and the people in the places where they served.

In Ottoman society, the ilmiye class was undoubtedly one of the important social groups of the state. Education, religion, judiciary/justice, fatwa affairs were the responsibility of the concerned class. The Shaykh al-Islams were in this group and its highest office. The Shaykh al-Islams represented both the religion of Islam and the ilmiye group in the state. They were respected and privileged in the eyes of the state and society with their mentioned aspects. One of the prominent figures in the state in the second half of the 16th century was Hodja Sadeddin Efendi from the ilmiye class. He carried out important duties such as professorship, sultan teacher and sheikh al-Islam in his own time.

Hodja Sadeddin Efendi converted some of the goods and properties he had earned during his duties into foundations and established various charitable and service institutions. Today, there is a waqfiyya documenting these foundations in the archives. The purpose of this article is to introduce and evaluate the foundations established by Hodja Sadeddin Efendi, the institutions affiliated to the foundation, and the terms of service, based on the waqfiyya in question. Foundation documents constituted the database of the research. Document analysis method was used in the examination of documents.

Keywords: Ottoman State, Sixteenth Century, Science Class, Shaykh al-Islam, Waqf.

Giriş

Osmanlı dönemi vakıf çalışmalarının sayısı ve niteliği her geçen gün artmasına rağmen söz konusu yayınlar arasında şeyhülislam olarak görev yapan devlet adamlarına ait vakıfların tanıtımı veya tetkiki pek az yer tutmaktadır.¹ Yapılan çalışmanın amacı Osmanlı devlet adamlarından biri olan alim, müderris, müverrih, şeyhülislam, padişah hocası unvanlarıyla anılan aynı zamanda da savaş meydanından kaçmaya yeltenen padişahı ikna ederek Haçova Savaşı'nın kazanılmasını sağlayan Hoca Sâdeddin Efendi'nin inşa ve ihya ettiği vakıf kurumlarını ve bunların sunduğu hizmetleri tanıtmaktır.

Yapılan incelemelerde genellikle Hoca Sâdeddin Efendi'nin hayatı ve ilmî sahada kaleme almış olduğu eserler araştırmacılar tarafından çalışma konusu edilmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalar ise İsmet Parmaksızoglu tarafından hazırlanan *Hoca Sadettin Efendi Tâcü't-Tevarih*,² Ahmet Refik tarafından kaleme alınan *Hoca Sadettin*³ isimli eserler ile M. Münir Aktepe'nin müellifi olduğu *Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tacü't-Tevarih'i ve Bunun Zeyli Hakkında*,⁴ Şerafettin Severcan'ın *Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri*⁵ adlı makalesi, Şerafettin Turan'ın çalışması olan *Hoca Sâdeddin Efendi*⁶ ve M. Şakir Ülkütaşır tarafından hazırlanan *Tanınmış Türk Tarihçileri: Hoca Sadettin Efendi*,⁷ Abdurrahman Daş'ın "*Hoca Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri*"⁸ isimli tetkiki ile Süleyman Lokmacı'ya ait *Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevarih İsimli Eserinin Künhü'l-Ahbar, Solakzâde Tarihi ve Nuhbetü't-Tevarih'e Etkileri*⁹ adlı makalelerdir. Ayrıca benzer konular üzerine tezler de yazılmıştır.¹⁰ Eser ve makalelerin haricinde Osmanlı tarihi araştırmaları eserleri içerisinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya ait olan *Osmanlı Tarihi*¹¹ ve Bursalı Mehmed Tahir Bey tarafından kaleme alınan *Osmanlı Müellifleri*¹² isimli eserlerde Hoca Sâdeddin Efendi'nin hayatı, eğitimi, ifa ettiği görevler ve yapmış olduğu faaliyetlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ancak yukarıda

¹ Şeyhülislam vakıfları ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır: Müjgan Cunbur, "Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, 165-189; Özgen Özcan, *Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi / On Yedinci Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf ve Arazi: Şeyhülislam Feyzullah Efendi Vakfı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013; Ali İhsan Karataş, *Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015; Ali İhsan Karataş, "Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi ve Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2015/2, s. 1-43; Fatma Betül Eren, *Şeyhülislamın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

² İsmet Parmaksızoglu (hızl.), *Hoca Sadettin Efendi Tâcü't-Tevarih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. IV.

³ Ahmet Refik, *Hoca Sadettin*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933.

⁴ M. Münir Aktepe, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tacü't-Tevarih'i ve Bunun Zeyli Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, 13, 1958, s. 101-116.

⁵ Şerafettin Severcan, "Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (8), 1992, s. 73-78.

⁶ Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 196-198.

⁷ M. Şakir Ülkütaşır, "Tanınmış Türk Tarihçileri: Hoca Sadettin Efendi", *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 2 (20), s. 12-13.

⁸ Abdurrahman Daş, "Hoca Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 2003, s. 165-207.

⁹ Süleyman Lokmacı, "Hoca Sâdeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevarih İsimli Eserinin Künhü'l-Ahbar, Solakzâde Tarihi ve Nuhbetü't-Tevarih'e Etkileri", *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, (3), 2016, s. 95-110.

¹⁰ Abdurrahman Daş, *Osmanlılarda Münşeat Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; Rabia Salur, *Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi'nin Fetva Mecmuası ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

¹² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İsmail Özen (hızl.), C. 3, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.

zikredilen yayınların hemen hiçbirinde Hoca Sâdeddin Efendi'nin vakıf ve yapılarına dair geniş bilgi mevcut değildir.

Hoca Sâdeddin Efendi'nin kurmuş olduğu hayrî müesseseler hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde ise Klaus Schwarz ve Gerd Winkelhane tarafından Almanca kaleme alınan *Hoca Sa'deddin, Staatsman und Gelehrte (gest. 1599), und siene Stiftung aus dem Jahre 1614* isimli bir yayın mevcuttur. Kitap üç bölümden oluşmaktadır.¹³ Eserin son bölümünde 51-91. sayfalar arasında Hoca Sâdeddin Efendi'nin 1614 tarihli vakfiyesi ele alınmış ve işlenmiştir. *Şeyhülislamın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* adlı tezin bir bölümünde de yine vâkıfa ait 1614 tarihli vakfiye çerçevesinde ilgili vakfın sadece hayrat ve akarları sıralanmıştır.¹⁴

Tarafımızdan hazırlanan bu araştırmanın istinatgahı ve ana kaynağı Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde 633 numaralı defter içerisinde, 202. sayfada 71. sırada kayıtlı ve Hoca Sâdeddin Efendi'ye ait olan 1614 tarihli Arapça vakfiyedir.¹⁵ Vakfiyenin içeriği çalışmanın yönünü, kapsam ve çerçevesini de belirlemiştir.

1. Hoca Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1536/37-1599)

Osmanlı ilim dünyasında 16. yüzyılının öne çıkan isimlerinden biri olan Hoca Sâdeddin Efendi 1536/37 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası, aslen İsfahanlı olup Çaldıran Savaşı (1514) sonrasında Yavuz Sultan Selim'le birlikte İran'dan İstanbul'a gelmiş ve padişahın vefatına kadar yanında bulunmuş bir devlet adamı olan Hasan Can Çelebi'dir.¹⁶ Babasının, saray çevresinde etkili olması, Sâdeddin Efendi'nin Sahn-ı Semân müderrisi olan Karamânî Mehmed Efendi başta olmak üzere dönemin önde gelen Osmanlı âlimlerinden eğitim almasına vesile olmuştur.¹⁷

Sâdeddin Efendi daha sonra Ebussuud Efendi'den aldığı eğitimle tahsilini tamamlamış ve 1556 tarihinde İstanbul'daki Murad Paşa Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. 1566 yılında Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi, 1570 Bursa Sultânî Medresesi, 1579 senesinin sonlarında ise Sahn-ı Semân Medresesi müderrisliği görevlerini ifa etmiştir. Şehzade Murad'ın hocası olan İbrâhim Efendi'nin vefatı üzerine 1573 yılında şehzadenin muallimi olarak görevlendirilmiş ve Manisa'ya tayin edilmiştir. Bu olayın akabinde "Hoca" unvanını almış, Hoca Sâdeddin Efendi olarak anılmaya başlamıştır.¹⁸

Hoca Sâdeddin Efendi, Şehzade III. Murad'ın devletin başına geçmesiyle İstanbul'a geldi. Padişahın cülûsuyla birlikte Osmanlı Devleti'nde etkisi artan Hoca Sâdeddin Efendi, "Muallimi Sultanî" sıfatıyla saray ve devlet adamları arasında önemli bir konuma yükselmiş oldu. Tâcü't-Tevârîh, diğer bir adıyla Hoca Tarihi olarak da bilinen eserini III. Murad döneminde (1574-1595) tamamlayıp padişaha takdim etmiştir. Bu eserin haricinde Molla Muslihuddin Larî'nin Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr isimli Farsça tarih eserini¹⁹ Türkçeye

¹³ Klaus Schwarz, Gerd Winkelhane, *Hoca Sa'deddin, Staatsman und Gelehrte (gest. 1599), und siene Stiftung aus dem Jahre 1614*, Verlag Bamberg, Berlin 1986. (Türkçesi: Devlet Adamı ve Bilgin Hoca Sa'deddin (ö. 1599) ve 1614 Yılındaki Vakfı). Kitabın 3-24. sayfa aralığında Hoca Sâdeddin Efendi'nin hayatı, almış olduğu eğitim ve muallimleri ele alınmış, devamında ise Sâdeddin Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde yapmış olduğu görevler ve girişimde bulunduğu faaliyetler aktarılmıştır. Hoca tarafından kaleme alınan eserler ve çevirilerle ilgili bilgiler kitapta 25-49. sayfa aralığında zikredilmiştir. Kitabın sonunda Arapça vakfiyenin tıpkıbasımı da verilmiştir.

¹⁴ Fatma Betül Eren, *Şeyhülislamın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s. 78-89.

¹⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Vakıf Kayıtları Arşivi (VKA), *Vakfiye Defteri*, No: 633, Sayfa 202, sıra 71 (633/202/71), Tarih: Gurre-i Receb 1023/7 Ağustos 1614. Bundan sonraki dipnotlarda VGM, VKA, D. 633, S. 202 s. 71 şeklinde ifade edilecektir.

¹⁶ Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", s. 196.

¹⁷ M. Şakir Ülkütaşır, "Tanınmış Türk Tarihçileri: Hoca Sadettin Efendi", s. 12.

¹⁸ İsmet Parmaksızoğlu (hzl.), *Hoca Sadettin Efendi Tâcü't-Tevarih I*, s. IV.

¹⁹ *Mir'atü'l-edvâr ve mirkâtü'l-ahbâr*, Farsça bir dünya tarihi olup Osmanlı Padişahı II. Selim'e takdim edilmiştir. Eserin son bölümünde Kanûnî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar (974/1566) Osmanlı tarihine ve daha önce ölmüş

çevirmiştir. Yine Padişah III. Murad'ın emriyle Abdulkadir Geylanî menakıbını, oğulları Mehmed ve Esad efendilerin de yardımıyla altı ayda tercüme etmiştir.²⁰

Hoca Sâdeddin Efendi, Padişah III. Murad'ın vefatı üzerine tahta geçen III. Mehmed'e ilk biat edenler arasında zikredilmektedir. Padişah III. Mehmed, vezirliklere ve ilmiye makamlarına tayin edilecek kişiler için Hoca Sâdeddin'le istişare edilmesi emrini verince mevkisi ve gücü sağlamlaştı.²¹ O, Padişah III. Mehmed'in saltanatı (1595-1603) döneminde Avusturya ile yapılan Haçova Savaşı'nda (1596) Osmanlı ordusunu idare eden isimler arasındadır. Savaşın Osmanlılar açısından olumsuz gidişatını gören Hoca Sâdeddin Efendi, padişahın ve ordunun geri çekilmemesi yönündeki ısrarcı tutumu ve bu yöndeki çabalarıyla savaşın kazanılmasında önemli rol oynamıştır. Bu savaştan bir müddet sonra devlet ricali içerisinde kendisine karşı ayaklanan bir gruba karşı Valide Sultan'dan yardım istemiş ve devlet işlerine karışmayacağına dair söz vererek ömrünü ibadet ve ilime adanmıştır. İbrahim Paşa'nın sadareten alınması ve Bostanzâde'nin ölümü, Hoca Sâdeddin Efendi'ye şeyhülislamlık kapısının açılmasına vesile olmuştur. Padişah III. Mehmed, Sâdeddin Efendi'den hocalık görevinin yanı sıra fetva görevini de üstlenmesini istemiştir (1006/1598). Kendisine verilen bu vazife, Hoca Sâdeddin Efendi'nin artık şeyhülislam olduğunun bir göstergesidir. Padişah III. Mehmed'in "*Oldu mollam Hoca Sâdeddin 1006*" sözleriyle bu hadiseye tarih attığı zikredilmektedir. Hoca Sâdeddin hem padişah hocalığını hem de şeyhülislamlık görevini aynı anda yürüttüğü için bu tarihten itibaren "câmiu'r-riyâseteyn" unvanıyla anılmaya başlamıştır.²²

Hoca Sâdeddin Efendi, 1599 tarihinde Ayasofya Camii'nde sâbık padişah III. Murad için okunacak mevlide katılmak üzere abdest aldığı esnada fenalaşmış ve ardından vefat etmiştir. Vefat ettiği 65 yaşında olduğu bilinmektedir. Kabri, Eyüp'te kendisi tarafından daru'l-kurrâ olarak inşa ettirilen daha sonra da oğlu Şeyhülislam Mehmed Efendi tarafından tekkeye dönüştürülen yerdedir.²³

Hoca Sâdeddin Efendi çeyrek yüzyıla yakın ilmiye mesleği yanında idari ve siyasi işlerde de söz sahibi olmuştur. Oğulları ve torunları da ilmiye silkinde şeyhülislamlık, kazaskerlik ve müderrislik gibi yüksek görevleri icra etmiştir. Aile, Hoca Sâdeddin'den sonra *Hocazadeler* olarak anılmaya başlamış ve Osmanlı Devleti'nde etkisini sonraki asırlarda da sürdürmüştür.²⁴

İlmî ve mesleki kariyerinin yanında hayır işleri de gerçekleştiren Hoca Sâdeddin Efendi, aşağıda açıklanan vakıflarının yanında, oturduğu Beşiktaş semtinde halkın isteği üzerine bir hamam ve bir ekmek fırını yaptırmıştır.²⁵ O, yaşadığı dönemde başka kişilere ait bazı vakıfların kuruluşunda, vakfiyelerinin yazdırılmasında vekillik görevi de üstlenmiştir. Vekil tayin edildiği vakıflardan birisi Rızâî Mahmud Efendi Vakfı'dır. Rızâî Mahmud Efendi, ölümünden sonra hayır işlerini yerine getirmek ve vakfiyesini tanzim ettirmek üzere Hoca Sâdeddin Efendi'yi

olan devlet adamlarının, âlimlerin ve müelliflerin bir listesine yer verilir. Eser, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Hoca Sâdeddin Efendi tarafından düzeltilip genişletilmiş ve dokuz bölümü Türkçe'ye çevrilmiştir. Hulusi Kılıç, "Lâri, Muslihuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 104.

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 459, Ahmet Refik, *Hoca Sadettin*, s. 6.

²¹ Yayın Kurulu, "Sadeddin Efendi (Hoca)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 477.

²² Ahmet Refik, *Hoca Sadettin*, s. 10-13, Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", s. 197.

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 457, Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, s. 137.

²⁴ Yayın Kurulu, "Sadeddin Efendi (Hoca)", s. 478.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 459, Ahmet Refik, *Hoca Sadettin*, s. 6, Yayın Kurulu, "Sadeddin Efendi (Hoca)", s. 478.

vasi tayin etmiştir. Hoca Sâdeddin Efendi de Rızâî Mahmud Efendi'nin vefatından sonra vekili olarak onun vakfına ait vakfiyeyi düzenlettirmiştir.²⁶

Aşağıdaki bölümlerde Hoca Sâdeddin Efendi'ye ait vakfiye, vakıf yoluyla tesis edilmiş kurumlar, görevliler, vakıf hizmetleri ve vakfın gelir kaynakları tanıtılmıştır.

2. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'na Ait Vakfiyenin Tanıtımı ve İçeriği

Vakıfların resmi kuruluş ve tescil belgeleri vakfiyelerdir. Bu türden belgeler, tesis edilen bir vakıf hakkında temel ve detaylı veriler sunar. Buradan hareketle Hoca Sâdeddin Efendi'nin vakıfları konusunda yürütülen araştırmada tespit edilen vakfiye yol gösterici olmuştur. Vakfiye Hoca Sâdeddin Efendi adına onun ölümünden sonra düzenlenmiştir. Tanzim tarihi gurre-i Recep 1023 yani 7 Ağustos 1614'tür.²⁷

Hoca Sâdeddin Efendi'nin 1599 tarihinde vefat etmesinden sonra çocukları Mehmet, Esad, Abdülaziz ve Salih efendiler, babaları hayatta iken inşasına giriştiği/inşa ettirdiği müesseseleri tek bir idare altında toplamak maksadıyla 1614 yılında Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'na ait vakfiyeyi düzenleterek Taşköprüzâde Kemaleddin Efendi ibni Ahmed Efendi'ye tescil ettirmişlerdir. Vakfın onay sürecinde mütevellilik görevini ise Salih Efendi tarafından vekil tayin edilen fahru'l-akran Sinan Çavuş ibni Abdülmennan üstlenmiştir.²⁸

Vakfiye nesih hattıyla Arapça olarak kaleme alınmış olup toplam 48 sayfadır.²⁹ Vakfiyenin giriş bölümünde hayır ve hasenat ile ilgili ayet, hadis ve dua bölümü bulunmaktadır. Devamında ise Hoca Sâdeddin Efendi ile ilgili "...asrının padişahlarının hocası, ilimlerin deryası, zamanın şeyhülislamı..." gibi almış olduğu unvan bilgileri mevcuttur.

Vakıfla ilgili akar ve kurumlara bakıldığında İstanbul, Bursa ve Kastamonu'da vakfın kurumları olduğu ve bu kurumların giderlerinin karşılanması için çok sayıda akar kaydedildiği bilgisi elde edilmiştir.³⁰ Müesseselerin dinî, hayrî, sosyal ve eğitim alanlarında hizmet verdiği görülmektedir. Eğitim hizmetinin dârû'l-kurrâ,³¹ tevhidhâne,³² sıbyan mektebi³³ gibi kurumlarda verildiği, dinî ibadetlerin yerine getirilmesi maksadıyla da cami ve mescitlerin inşa ve ihya edildiği görülmektedir. Hayrî müesseseler ise bölge halkının su ihtiyacının karşılanması

²⁶ Saadet Maydaer, "Üç Padişah Dönemine Tanıklık Eden Âlim, Şâir, Mutasavvıf Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, (58), 2022, s. 46-47.

²⁷ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202, s. 71. Vakfiyenin tanzim tarihi dikkat çekicidir. Belge, hicri takvimde İslam aleminde de kutsal sayılan üç ayların başlangıcı ve ilk ayı olan Recep ayının birinci gününde yazdırılmıştır. Bu yönüyle bakıldığında en azından Hocazade ailesinin, vakıf kurarken kutsal sayılan gün ve zamanlara dikkat ettiği, vakfı dinî bir gayeyle gördüğü söylenebilir.

²⁸ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202, s. 71. Hoca Sâdeddin Efendi'nin sağlığında vakıfları için bir vakfiye düzenletip düzenletmediğini şimdilik bilemiyoruz. Eldeki vakfiye onun ölümünden yaklaşık on beş yıl sonra yazdırılmıştır. Bu konuda kesin olmamakla birlikte iki üç şey söylenebilir. Bazen yazdırılan bir vakfiye çeşitli sebeplerle zaman içerisinde kaybolabiliyordu. Vakfın işlerinin düzenli yürütülebilmesi için sonradan gelenler, vakfiyenin bir suretini yeniden tescil ettirebiliyordu. Ya da kişi kendisi öldükten sonra vakıf kurulmasını vasiyet ediyor, bu gerekçeyle vakfiye daha sonra tanzim edilebiliyordu. Hoca Sâdeddin Efendi, devlet kademelerinde önemli görevler üstlenmiş biriydi. Onun -eğer varsa- kendi yazdığı vakfiyenin kaybolması pek akla yakın görünmemektedir.

²⁹ Vakfiyenin ilk üç sayfası dışında her sayfadaki satır sayısı 11'dir. 46 ve 47. sayfalarda şahitler yazılıdır. Bu bölümde on altı şahidin adı yer almıştır. Şahitler, zamanının önde gelen saygın kişileridir. Son sayfada ise vakıftan ödenen bazı paralara ait hesaplar kayıtlıdır.

³⁰ Kurum ve akarlarla ilgili bilgiler sonraki başlıklarda detaylı aktarılacaktır.

³¹ Dârülkurrâ: Kur'an öğretilen ve hâfız yetiştirilen mekteplerin, kıraat tâlimi yapılan medrese veya bölümlerin genel adıdır. Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 543-545.

³² Tevhidhâne: Mevlevî tâbirlerindendir. Tekkelerin bazısında Sema âyini icra edilen yere verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 483.

³³ Sıbyan mektebi: Osmanlı Devleti'nde çocuklara ilk tahsili vermek üzere tesis edilmiş mekteplere verilmiş olan addır. Bu mekteplerde sabi denilen beş altı yaşındaki çocuklar okutulduğu için bu ad verilmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 201.

için kurulmuş sebil ve çeşmelerden, su yollarından oluşmaktadır. Vakfiyede vakıfta görev alacak personelin ne tür hizmet vereceği, hangi şartlarda çalışacağı ve ne kadar ücret alacağı konusunda bilgiler yer almaktadır.³⁴

Vakıf kurumların uzun süre varlığını sürdürebilmesi ve hizmetlerini yürütebilmesi için gelirlere ihtiyaç vardır. İşte bu gerekçeyle Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'nda müesseselere gelir kaynağı sağlamak maksadıyla İstanbul, Bursa ve Kastamonu'da çok sayıda akar kaydedilmiştir. Akarlar genel olarak evler, hücreler,³⁵ ticari işletme ve mekânlar olan değirmen ve dükkanlardır. Vakfiyeden elde edilen bilgilerde dükkanların berber, bozahane, börekçi, çörekçi ve ekmekçi (girdeci) dükkanları olduğu görülmektedir. Değirmen ise Kastamonu ili Devrekani ilçesinde vâkıf tarafından inşa edilen caminin giderleri için vakfedilmiştir.

Vakfiyede vakfın akarlarından elde edilen gelirler mevcut değildir. Ancak ticari mekânların bölgede bulunan başka vakıf arazilerinde bulunması nedeniyle bu vakıflara ödenen zemin mukataası ile ilgili bilgiler yer almaktadır.³⁶

Vakfa ait kurumların ihtiyaçlarının giderilmesi için ilk etapta müessesenin bulunduğu bölgedeki akarın kullanılması, bölge gelirinin yapının ihtiyacını karşılayamaması durumunda ise diğer bölgelerde bulunan vakıf akarından elde edilecek gelirin, bakımı gereken kuruma havale edilmesi, yönlendirilmesi istenmiştir. Vakfiyeye göre kurumların idamesinde esas düşünce, öncelikle vakfa bağlı her yapının kendi bölgesindeki gelirleri kullanması yönünde olmuştur.

Vakfiye incelendiğinde “...batnen ba'de batnin ve fer'an gıbbe aslin evladı...” tabirinden vakıf türünün soyun devam etmesi şartıyla bir aile vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf araştırmacıların en çok karşılaştığı ve vakıf ile ilgili davalarda ilk sıralarda yer alan mütevelliler arası anlaşmazlıkların önüne geçilmesi maksadıyla, vâkıf tarafından, vakıf gelirinin “kardeşlerin batna düşen hisselerine karışmaması, her batnının hakkını tastamam alması, bütünü batınların bu güzel usule kıyamete kadar riayet etmesi” şartı konulmuştur.³⁷

3. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'na Bağlı Kurumlar

Vakıf 1614 tarihinde onun oğulları tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Hoca Sâdetdin Efendi Vakfı dinî, hayrî, eğitim ve sosyal hizmetlere konu olan kurumlarla hizmetini ve işlevini sürdürmüştür.³⁸

3.1. Eğitim Hizmetlerinin Verildiği Kurumlar

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'na ait 1023/1614 tarihli vakfiyede hem yetişkinler hem de çocuklar için eğitim veren kurumlardan söz edilmektedir. Bu kurumlardan birincisi Hoca Sâdeddin Efendi tarafından Ebu Eyyûb el-Ensari hazretlerinin türbesine yakın bir yerde üst tarafta/üst katta (fevkani) olarak inşa edilen *dârü'l-kurrâ*dır. *Dârü'l-kurrâ* Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği ve kıraat eğitiminin verildiği okullardır.³⁹ Vakfa ait bu yapıda Kur'an eğitiminin yedi usul (kıraat-i seb'a) ve on usul (kıraat-i aşere) üzere verildiği görülmektedir. Bu eğitimleri veren

³⁴ Vakıfta görev alan personel ile ilgili bilgiler sonraki bölümlerde açıklanacağından burada detaya girilmemiştir.

³⁵ Hücre: Türk-İslâm mimarisinde kullanılan bu terim, bir veya birkaç kişinin barınabileceği küçük yaşama birimlerini ifade eder. Türk-İslâm mimarisinde hücre teriminin en yaygın biçimde kullanıldığı yapı türleri medrese ve tekkelerdir. Medreselerin ve tarikat yapılarının yanı sıra kervansaray ve han gibi konaklama yapılarında da küçük yaşama birimleri hücre olarak adlandırılmış, ayrıca bu terim hayır eserlerine gelir sağlamak amacıyla kiraya verilen odalar için de kullanılmıştır. M. Baha Tanman, “Hücre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 455.

³⁶ Başka vakıfların arazilerinde bulunan Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'na bağlı ticari mekanlar için vakıf tarafından ödenen zemin mukataalarıyla ilgili bilgiler ileriki başlık altında paylaşılacaktır.

³⁷ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

³⁸ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

³⁹ Nebi Bozkurt, “Dârülkurrâ”, s. 543.

kişi ise *şeyhü'l-kurrâ*⁴⁰ idi. Şeyhü'l-kurrânın, bu kurumda haftada dört gün olmak üzere en az on öğrenciye ders vermesi istenmişti. Bu yapıda tahsil gören on öğrenciye ihtiyaçlarının giderilmesi maksadıyla ve eğitimlerine devam etmeleri şartıyla maddi destek verilecekti. *Dârü'l-kurrâ*, vakfiyede belirtilen bilgilere göre sonradan mescide çevrilmiş ve yeni kuruma özgü imam, müezzin ve benzeri hizmet görevlileri de tayin edilmiştir.⁴¹

Eğitim hizmetlerinin verildiği bir diğer kurum ise *sıbyan mektebidir*. Vakfın kurumları arasında zikredilen sıbyan mektebi dârü'l-kurra'nın bahçesinde, vâkıfın inşa ettirdiği türbesinin yakınında kurulmuştur. Vakfiyede, eğitim ve öğretim hayatının ilk aşaması olan sıbyan mektebinde küçük çocukların eğitim görmesi yanında yetim çocuklara da ayrıca eğitim verilmesi şart koşulmuştur. Sıbyan mektebinde eğitimlerin yıl boyu ve belli bir zaman diliminde olmak üzere iki farklı türde sürdürüldüğü belirtilmiş, öğrenime devamlı olarak katılan öğrenciler için *müdavim*, belli bir zaman diliminde eğitime katılan talebeler için ise *gayri müdavim* tabiri kullanılmıştır. Mektepte sayıları yirmiye kadar olan yetim öğrencilere Ramazan ayında vakıf tarafından elbise ve ayakkabı yardımı da yapılmaktaydı. Bu yardımlar ise müdavim ve gayri müdavim olan öğrenciler için ayrı ayrı listelenmiştir. Devamlı öğrenciler için takke, don, gömlek ve ayakkabı, gayri müdavim talebeler için ise don, gömlek ve ayakkabı alınması istenmiştir. Sıbyan mektebinde yirmiden fazla öğrenci bulunacak olursa ilk yirmi kişi dışında kalan talebelere takke ve ayakkabı alınarak tüm öğrencilerin az-çok temel giyim ihtiyacı giderilmiştir.

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı yalnız mektep çocuklarına yukarıdaki imkân ve yardımları sunmakla kalmamış, bölgede yaşayan diğer çocukları Kur'an-ı Kerim öğrenmeye teşvik etmek için çeşitli etkinlikler düzenlemiştir. Buna göre vakıf, bünyesinde bulunan mekteplerde hafızlık eğitimi alan öğrenciler arasında yarışma programı düzenlemiş ve başarılı olanlara hediyeler takdim etmiştir. Vâkıf, vakfın gelirinin olduğu sürece bu tür programların devam ettirilmesini şart olarak vakfiyeye eklemiştir.

3.2. Dinî Hizmetlerin Verildiği Kurumlar

1023/1614 tarihli vakfiyeye göre vakfa kayıtlı cami ve mescitler İstanbul ile Kastamonu bölgelerindedir.⁴² Vakfiyenin ibadethanelerle ilgili kısmında İstanbul'da iki adet mescit adı zikredilmiştir. Bunlardan ilki *Hayreddin Bey Mescidi*'dir. Söz konusu yapı aynı zamanda *Sofular Mescidi* adıyla da bilinmekteydi. Ebu Eyyûb el-Ensari Mahallesi'nde yer aldığı belirtilen bu mescit vakfın kurulduğu dönemde geliri kalmadığından harap ve âtil bir durumdaymış. Kurumun mahalle halkına açık olabilmesi ve hizmetini sürdürebilmesi için gereken tamir, bakım ve onarım masrafları ile görevli giderleri Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı tarafından karşılanmıştır. Mescit, bu destekle cemaate ve ibadete açık hale getirilmiştir.

Vakfiyede ismi geçen İstanbul'daki diğer mescit ise yine Ebu Eyyûb el-Ensari Mahallesi'nde vaki *Servi Mahallesi Mescidi*'dir. Vakfiyeye göre bu mescit daha önce Veziriazam Ali Paşa bahçesi odalarından biri imiş ancak geliri kalmadığından kullanılamaz hale gelmiş. Hayreddin Bey Mescidi'nde yapıldığı gibi bu mescidin de ihtiyaçlarının karşılanması ve personel görevlendirilmesi Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı tarafından gerçekleştirilmiştir. Günde

⁴⁰ Şeyhü'l-kurrâ: Kur'an'ın okunuşunu kaidelerine göre bilen ve bunun öğretimini yapan ilim adamıdır. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, (17), 1983, s. 60. Ayrıca Kıraat ilminde icazeti olanların reisi anlamında kullanılan bir terimdir. Kıraat ilmini tamamlayan hâfız ve kârilere reisini ifade eder. Türkiye'de Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde yüzlerce şeyhülkurrahlık cihetinin bulunduğu bilinmektedir. Recep Akakuş, "Reisülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 545.

⁴¹ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

⁴² VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

beş vakit ibadete açık olduğu bilinen diğer cami ve mescitlerin aksine bu mescit üç vakit ibadete açık tutulmuştur.

Vakfa kayıtlı bulunan diğer bir mabet ise Kastamonu vilayeti sınırları içerisinde Devrekani kazasına bağlı Lâle Akpınarı karyesinde bulunan *köy camisi*dir. Vakfiyede camiyi tarif ve tavsif edecek detaylı bir bilgi yer almamıştır. Caminin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve görevlilere ödenecek ücretler için bölgede bulunan bir değirmen satın alınarak vakfedilmiştir. Bu işletmeden elde edilecek gelir ibadethanenin ihtiyaçlarının giderilmesine şart kılınmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde işlevini sürdüren ve yaygın olan dinî-tasavvufî kurumlardan biri de tekkelerdi. Bağımsız mescidi olmayan tekkelerde dinî âyinlerin icra edildiği, vakit namazlarının kılındığı, çeşitli cemiyetlerin düzenlendiği bölüme *tevhidhâne* denilirdi.⁴³ Vakfiyede, Üsküdarlı Şeyh Mahmud Efendi'ye ve onun tasavvuf anlayışına bağlı olduğu anlaşılan bir tevhidhaneden söz edilmektedir. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı, Üsküdarlı Şeyh Mahmud Efendi tekkesi/tevhidhanesi mensuplarının yemek ihtiyacının karşılanması için günlük 10 dirhem yardımda bulunmuştu. Ayrıca tevhidhanenin aydınlatma gideri, mum ve kandil ihtiyacı için günlük bir dirhem de para ayrılmıştı. Yukarıda ismi geçen tekkenin dervişlerinin her gün ikindi namazından sonra Allah (c.c.)'ı bin kere zikretmeleri vakfiye şartları arasındaydı.

Vakfiyeden elde edilen bilgilere göre dârü'l-kurrânın eğitim ve öğretim vermesinin haricinde mescit olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. Diğer mabetlerde olduğu gibi bu mescit için de imam, müezzin ve benzeri görevliler tayin edilmiştir.⁴⁴

Dinî yapılar arasında zikredilmesi gereken bir diğer kurum da vâkıfa ait türbedir. Vakfiyeye göre dârü'l-kurra'nın bahçesinde/haziresinde Hoca Sâdeddin Efendi'nin türbesinin olduğu anlaşılmaktadır. Türbeyle ilgilenmek üzere bir türbedar görevlendirilmiştir.⁴⁵

3.3. Hayrî Yapılar

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'nın insanlara sunduğu diğer bir hizmet ise bölge halkının su ihtiyacının giderilmesiyle ilgilidir. İnsanların suya daha rahat kavuşabilmeleri için vâkıf tarafından hayrat sebil ve çeşmeler inşa ettirilmiştir. Vakfiyeden öğrenildiğine göre sebil, Büyük Cadde üzerindedir, suyu vâkıfın türbesinin bulunduğu avludan getirilmiştir. Çeşme ise Galata sahilinde Ayas Paşa Vakfı'nın yakınlarındadır. Sebil ve çeşmeden başka vâkıf tarafından inşa edilen hana ve Ayasofya yakınlarındaki büyük eve su yolu döşenerek su getirilmiştir. Çeşmeyle sebilin bakımı ve su yollarının tamiri için görevliler tayin edilmiştir.⁴⁶

4. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı Görevlileri

Vakıf kurumlarında hizmetleri vakfiyelerde özellikleri ve görev türleri belirtilen görevliler yürüttü. Vakıf çalışanlarının tümü maaşlarını bağlı bulundukları vakıf idaresinden alırlardı. Vakfın yönetiminden sorumlu müteveli hem vakıf hizmetlerinin kesintisiz sürdürülmesine hem de çalışanların düzenine dikkat etmek durumundaydı.

⁴³ "Tevhidhane", <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhidhane>, erişim tarihi 01.12.2022; Ayşe Bölükbaşı, *XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 126. Aynı yerde Bölükbaşı ayrıca, Tanman'dan aktararak bu bölümün Bektaşilik'te meydan, meydan evi; Mevlevilikte semahane diye adlandırılan bölümün diğer tarikatlarda tevhidhane olarak adlandırıldığını söylemektedir.

⁴⁴ Darü'l-kurra ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin kabri, günümüzde Sağlı Abdülkadir Efendi Camii olarak bilinen 1537 yılında Abdülkadir Efendi tarafından inşa edilmiş mescidin haziresindedir. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 17.

⁴⁵ Ancak günümüzde Hoca Sâdeddin Efendi'nin kabrinin üzerinde bir türbe mevcut değildir. Bk. Ek 4 ve 5'teki fotoğraflar.

⁴⁶ VGM, *IVK4*, D. 633, S. 202 s. 71.

1023/1614 tarihli vakfiyede vakıfta görev alan personelin idari görevliler, kurumlarda görev yapan hizmet personeli olmak üzere iki kategoriye ayrıldığı görülmektedir. Aynı zamanda dârü'l-kurrâda eğitim gören öğrenciler ile tevhidhâne de ikamet eden dervişlerin de bazı şartlara bağlı olarak personel gibi vakıftan günlük ücret aldıkları tespit edilmiştir.

4.1. Vakfın İdare Görevlileri

Vakfiyedeki bilgiler vakıf yönetiminde İstanbul'un ana merkez konumunda olduğunu göstermektedir. Vakfın İstanbul'da bulunan yönetim görevlileri; müteveli,⁴⁷ vakıfla ilgili defterleri tutan, resmi yazışmaları yürüten kâtip⁴⁸ ve vakıf gelirlerinin toplanmasından sorumlu olan câbiden⁴⁹ oluşmaktaydı. Bursa'daki vakıfların idaresinden ise mütevellilik makamına vekaleten tayin edilen kaim-makam⁵⁰ ve tahsilat memuru câbi sorumluydu.⁵¹ Nezaret⁵² görevi hayatta olduklarında Hoca Sâdeddin Efendi'nin çocuklarına, sülalenin neslinin son bulmasından sonra İstanbul'da görevli şeyhülislama şart edilmişti. İdari personel, görev yerleri ve aldığı ücretler Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1: Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı İdari Görevlileri ve Almış Oldukları Ücretler

Görev Türü	Görev Yeri	Günlük Ücret/Dirhem
Müteveli	İstanbul	6
Kâtip	İstanbul	3
Câbi	İstanbul	3
Nazır (hasbî)	İstanbul	Ücret tahsis edilmemiş
Kaim-makam	Bursa	Ücret belirtilmemiştir
Câbi	Bursa	2

Yukarıda görev bölgeleriyle ilgili bilgiler verilen ve Tablo 1'de aldıkları ücretler listelenen görevlilerin maaşları görev yapılan yere göre farklılık göstermektedir. Vakfiyede belirtilen şartlarda mütevellinin alacağı günlük ücretin 6 dirhem olacağı belirtilmiş ayrıca mütevellinin yaptığı işlerin vakfın yararına olması durumunda alacağı ücrete ek olarak 2 dirhem zam yapılması istenmiştir. Bursa'da mütevellinin yapacağı işleri yapmakla görevli olan kaim-makamın alacağı ücrete vakfiyede değinilmemiştir. Bunların yanında İstanbul'daki kâtip ve câbi üçer dirhem ücret alırken Bursa'daki câbinin günlük iki dirhem ücret alması kararlaştırılmıştır. Hoca Sâdeddin Efendi, çocukları ilmiyede yüksek görevleri icra ettikleri için vakfın nazırlık görevini önce çocuklarına, nesil kesilirse şeyhülislama bırakmıştır. İlgili görev için herhangi bir ücret tahsis edilmemiştir.

⁴⁷ Müteveli: Vakıf idarecisi demektir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", 1983, s. 59.

⁴⁸ Kâtip: Vakıf mütevellisinin sekreteri konumundaki görevlidir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", s. 57.

⁴⁹ Câbi: Vakıf gelirlerini toplamakla görevli tahsildardır. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", s. 56.

⁵⁰ Kaim-makam: Vakıfların idari işlerini fiilen yürütmekle görevli müteveli yardımcısıdır. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", s. 57.

⁵¹ VGM, İKA, D. 633, S. 202 s. 71.

⁵² Nazır: Vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevlendirilen kişidir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", s. 59.

4.2. Vakfın Çeşitli Kurumlarında Hizmetli Personel ve Aldıkları Ücretler

Birçok vakfiyede olduğu gibi Hoca Sâdeddin Efendi'nin vakfiyesinde de vakıf işlerini yürütecek görevlilerle ilgili bilgiler zengin ve detaylıdır. Örneğin yapılacak iş ve hizmetin durumuna göre görev türleri, vazifelilerde bulunması istenen özellikler, maaşlar, görev yapılacak kurumlar ve görevlerle ilgili bazı şartlar vakfiyede verilen bilgiler arasındadır. Görev türleri zikredilirken bu vazifeyle sorumlu olan/olacak personelin adı belirtilmemiştir. Görevliler, hizmet ettiği kurumun türüne göre kaydedilmiştir. Bu bağlamda vakıf görevlileri; eğitim ve öğretimden sorumlu personel, dinî yapılarda görev alan personel, görevlilere yardım etmesi şartıyla tayin edilen vazifeliler, vakfa bağlı yapıların tamirat ve tadilatından sorumlu olan kişilerden oluşmaktaydı. Bu görevlilerin özellikleri, hizmet alanları ve çalıştıkları kurumlar aşağıdaki bölümlerde açıklanmıştır.

4.2.1. Dârü'l-kurrâ'da Görevli Personel ve Aldıkları Ücretler

Hoca Sâdeddin Efendi'nin banisi olduğu hafızlık, kıraat ve Kur'an talimi eğitimlerinin verildiği Dârü'l-kurrâ'ya bir *şeyhü'l-kurra* tayin edilmişti. Bu görevlinin Kur'an-ı Kerim'in on farklı okuyuş usulü olan aşere kıraatını bilmesi ve haftada dört gün talebelere kıraat dersi vermesi istenmişti. Şeyhü'l-kurra belirtilen günlerde en az on öğrenciye kıraat usullerini öğretmek zorundaydı. Görevi karşılığında günlük 10 dirhem ücret alacaktı. Dârü'l-kurra'da tahsiline devam eden kurra hafızı adayı öğrencilere de vakıf gelirinden ücret ödenmekteydi.⁵³

Dârü'l-kurrâ'nın aynı zamanda mescide dönüştürülmesi üzerine buraya imam ve müezzinden başka kandilcilik/sirâcî⁵⁴ görevini üstlenmesi şartıyla bir de kayyım atanmıştı. İmam sabah namazından sonra Yasin-i Şerif'i, yatsı namazında Mülk suresini sesli okuyacaktı. Buna mukabil alacağı maaşa fazladan ücret ödenecektir. Yani İmam hem *Yasin-hân* hem de *Mülk-hân* görevlerinin ikisini birden üstlenecektir. Her gün ikindi namazından sonra dârü'l-kurrâ mescidinde tertip üzere hatim okunacaktı. Hz. Peygamber, sahabesi, vâkıfın ailesi ve tüm Müslümanların geçmişlerinin ruhu için hatim okumakla görevli 30 *cüzhan*⁵⁵ ve mescitte ifa edilecek tilavete mazeretsiz olarak katılmayanların isimlerinin bulunduğu listeye nokta koymakla görevli *noktacı*⁵⁶ tayin edilmiştir. Noktacılık görevini ise yine mescitte görevli kayyım üstlenecektir. Kurumdaki diğer bir görevli ise her gün okunan hatmi şerifin başında bulunan ve hatmin sonunda âdet üzere dua etmekte olan *kıraat reisidir*. Bu görev hatim okuyanlar arasında yaşça en büyük ve tecrübeli olan kişiye verilecekti.

Dârü'l-kurrâ'nın bahçesinde yer alan vâkıfın türbesini koruma ve türbenin aydınlatma işinden sorumlu olmak üzere *türbedar* görevlendirilmiştir.⁵⁷ Bu görevlinin sorumluluk alanı sadece türbeyle sınırlı değildir, o aynı zamanda sıbyan mektebinin ihtiyaçlarıyla da ilgilenecekti. Türbedarın ikamet etmesi için mektebin altında bulunan bir hücre ona tahsis edilmiştir. Dârü'l-kurrâ'da görevli personel ve eğitim alan öğrencilerin aldıkları ücretler Tablo 2'de listelenmiştir.

⁵³ VGM, VKA, D. 633, S. 202 s. 71.

⁵⁴ Kandilci/Sirâcî: Bakımı, vakıflar tarafından yapılan kamu aydınlatma vasıtalarının yakılması ve söndürülmesiyle meşgul olan görevlidir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", s. 57.

⁵⁵ Cüzhan: Kur'an'ın otuz bölümünden her birini okumakla görevli kişilerdir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", s. 56.

⁵⁶ Noktacı: Cüzhân, tesbihhan vb. gibi görevlilerin gözetim ve denetiminden sorumlu kişidir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", s. 59. Mütevellinin idaresi altında görev yapan noktacı, vakfın birimlerinde görev alan kişilerin, talebelerin ve vazifelilerin devam-devamsızlıklarını kontrol eden ve gelmeyenlerin isimlerinin yanına nokta (işaret) koyan görevlidir. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Esra Fakülte Kitabevi, Bursa 1997, s. 115.

⁵⁷ Türbedar: Vakıf türbelerinin bakımı ve korunmasıyla görevli kişidir. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstilahları Lügatçesi", s. 60.

Tablo 2: Dârü'l-kurrâ'da Görev Alan Personel ve Öğrencilerin Aldıkları Ücretler

Görev Türü	Görevli Sayısı	Günlük Ücret/Dirhem
Şeyhü'l-kurra	1	10
Öğrenci	10	20 (Kişi başı 2 dirhem)
İmam	1	3
Müezzin	1	3
Kayyım	1	2
Cüzhân	30	60 (Kişi başı 2 dirhem)
Kıraat Reisi	1	1
Yasin-hân/ Mülk-hân	1	1
Noktacı	1	1
Kandilci/Siraci	1	1
Türbedar	1	2
Toplam	49	104

Tablo 2'de belirtildiği üzere dârü'l-kurrâ'da on farklı görevlendirme mevcuttur. Kurumda görev alan personel ve öğrencilerin sayısı 49'dir. Bu kişiler için vakfın ödediği günlük ücret ise 104 dirhemdir. Kişi başı en fazla ödemenin yapıldığı görevli şeyhü'l-kurradır. Cüzhânlık ile ilgili görevlendirmede esas alınan hatm-i şerifin belirtilen süre içerisinde bitirilip duasının yapılması olduğundan bu görevi 30 kişinin yürütmesi istenmiştir. Ödemeler her ne kadar kişi başı olsa da bu görev için günlük ödenen toplam ücret 60 dirhem olarak kaydedilmiştir.

4.2.2. Sıbyan Mektebinde Görevli Personel ve Aldıkları Ücretler

Önceki Türk-İslam devletlerinde ve Osmanlılarda eğitimin ilk basamağını oluşturan kurum sıbyan mektepleri idi. Burada çocuklar okuma, yazma ve temel dini bilgiler öğrenirdi. Vakfiyedeki bilgiler bu genel durumu teyit etmektedir. Belgeye göre mektep küçük yaştaki Müslüman çocuklar ve yetim çocukların dinî bilgiler ile Kur'an-ı Kerim eğitimi aldıkları yerlerdir. Vâkıfın mektebinde görev alacak kişi dinin emir ve yasaklarına uyan (salih) ve dinine bağlı (mütedeyyin) olmalı, cuma günleri dışında her gün küçük ve yetim çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretmeli, verdiği bu eğitimden dolayı çocuklardan herhangi bir şey beklememeli idi. Bu özellikleri taşıyan bir kişi mektebe *muallim* olarak atanacak, muallim aynı zamanda mescidin imamlığını da üstlenecekti. Muallimde olduğu gibi yine aynı şart ve usullere uymak şartıyla muallime yardım etmekle görevli bir de *kalfa*⁵⁸ tayin edilmişti⁵⁹. Bu iki görevli mektepte eğitim-öğretim görevini yürütecekti. Mektepte görevli personelin aldıkları ücret Tablo 3'te gösterilmiştir.

⁵⁸ Kalfa ya da Halife denilen görevliler, mektepte ders yapıldığı esnada muallim tarafından verilen bazı görevleri yerine getirir, muallimin derse gelemeyen öğrencileri dışı durumlarda dersleri devam ettirirdi. Muallime yardımcı olan halifeler, öğrenciler arasında daha zayıf olanlar ile ilk kez mektebe başlayanların derslerini tekrarlayarak çalıştırırlar, muallimin önüne ders vermeye gittiklerinde hazır olmalarını sağlarlardı. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, 61.

⁵⁹ VGM, VKA, D. 633, S. 202 s. 71.

Tablo 3: Sıbyan Mektebi'nde Görevli Personelin Aldığı Ücret ve Yardımlar

Görev Türü	Görevli Sayısı	Günlük Ücret/Dirhem	Giyecek Yardımı (Yıllık)
Muallim	1	3	200 Dirhem
Kalfa	1	2	150 Dirhem
Toplam	2	5	350

Tablo 3'te listelenen muallim ve kalfanın almış oldukları maaşın haricinde her yıl Ramazan ayında mektepte okuyan öğrencilere verilen giyecek yardımından kendileri de faydalanmaktadır. Ancak bu görevlilere yapılan yardım çocuklardaki gibi doğrudan giysi olarak değil sarık parası adı altında nakit olarak verilmiştir. Yıllık olarak bakıldığında vakıf, muallime 1080, kalfaya 720, ikisine giyecek yardımı için de 350 dirhem para ödemektedir. Mektep muallimi, darülkurra'da görevli şeyhü'l-kurra veya kalfa bunlardan hangisinin ihtiyacı varsa vakıf tarafından kendilerine lojman/konut imkânı da sağlanmıştır. Eyüp Sultan Camii yakınlarında vakfa ait olan bir evin oturma şartı sırasıyla önce mektep muallimine, ihtiyacı yoksa darü'l-kurra şeyhine, onun da ihtiyacı yoksa kalfaya tahsis edilmişti.

4.2.3. Tevhidhâne'de Görevli Personel ve Tevhidhâne Sakinleri

Tevhidhane, Hoca Sâdeddin Efendi tarafından darü'l-kurra yakınlarında inşa edilmiştir.⁶⁰ Vakfiyede tevhidhâne ile ilgili bilgiler incelendiğinde bir şeyh ve sekiz dervişin/müridin olduğu görülmektedir. Tevhidhâne'nin Üsküdarlı Şeyh Mahmud Efendi'ye bağlı olduğu ve vakfın gelirinden ismi geçen kurumun bazı ihtiyaçları için belli bir meblağ ayrıldığı yukarıda zikredilmiştir. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı tarafından tevhidhânede görev yapacak şeyh ve sekiz dervişin gece ve gündüz Allah'ı zikretmesi şart koşulmuştur. Belirtilen şartlarla bu müessesede görev yapan görevli ve ikamet eden dervişlerin aldıkları ücretler Tablo 4'te listelenmiştir.

Tablo 4: Tevhidhâne'de Görevli Personel ve Tevhidhâne Sakinleri İçin Ödenen Ücret

Görev Türü	Görevli Sayısı	Günlük Ücret /Dirhem
Şeyh	1	8
Derviş	8	8 (Kişi başı 1 dirhem)
Toplam	9	16

Tablo 4'te şeyh ve dervişlere vakıf tarafından verilen ücret paylaşılmıştır. Şeyhe günlük 8 dirhem ücret takdir edilirken dervişlerin her birine 1'er dirhem maaş bağlanmıştır. Vakfiyeye göre dervişler yine darü'l-kurra civarında inşa edilen hücrelerde ikamet edeceklerdir. Buna göre dervişlere vakıf tarafından lojman imkânı sağlanmıştır.

⁶⁰ VGM, VKA, D. 633, S. 202 s. 71.

4.2.4. Cami ve Mescitlerde Görevli Personel ve Aldıkları Ücretler

1023/1614 tarihli vakfiyede vakfa bağlı olarak hizmet veren biri cami üçü mescit olmak üzere toplamda dört ibadethane mevcuttur.⁶¹ Mescitlerden bir tanesi darü'l-kurra bünyesinde hizmet verdiği için görevlileri darü'l-kurra personeli içerisinde değerlendirilmiştir. Diğer mabetlerin görevlileri ayrı ayrı zikredilmiştir. Bunlardan ilki Kastamonu vilayeti Devrekani kazası Lale Akpınarı karyesinde bulunan ve vâkıf tarafından vakfa kaydedilen camidir. Mescitler ise adları yukarıda zikredilmiş alan Sofular Mescidi (*Hayreddin Bey Mescidi*) ve Servi Mahallesi Mescidi'dir. Cami ve mescitlerde görevli personel ile bu kişilerin aldığı ücretler Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: İbadethanelerde Görev Yapan Personel ve Aldıkları Ücretler

Görev Türü	Görev Yeri	Görevli Sayısı	Aldıkları Ücret
İmam	Lale Akpınarı Karyesi Camii	1	2 Dirhem
	Sofular Mescidi	1	3 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	1	3 Dirhem
Müezzin (Kayyımlik göreviyle birlikte)	Lale Akpınarı Karyesi Camii	1	2 Dirhem
	Sofular Mescidi	1	2 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	1	2 Dirhem
Hatip	Lale Akpınarı Karyesi Camii	1	2 Dirhem
Sirâcî	Lale Akpınarı Karyesi Camii	1	1 Dirhem
	Sofular Mescidi	1	1 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	1	1 Dirhem
Hafız	Görev Yeri Belirtilmemiş	1	4 Lira
Tesbihhân	Görev Yeri Belirtilmemiş	2	4 Lira (Kişi başı 2 Lira)
Muarrif	Ebu Eyyüb el-Ensari Camii	1	1 Dirhem
Toplam		14	

Tablo 5 incelendiğinde vakfa bağlı ibadethanelerden İstanbul'da bulunan mescitlerdeki görevlilerin imamlık, müezzinlik/kayyımlik ve siracılık görevlerini ifa ettikleri görülmektedir.

⁶¹ VGM, VK4, D. 633, S. 202 s. 71.

Lale Akpınarı karyesindeki camide ise bu görevlilere ek olarak hatiplikle ilgili görevlinin de olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede görev yapan imam İstanbul'da görev yapan imamlardan daha az ücret almaktadır. Tablo incelendiğinde görevliler içerisinde sadece Ramazan ayında görev yapacak olan hafız ve tesbihhânların aldıkları ücretlerde para birimi dirhem yerine lira kullanılmıştır. Söz konusu görevlilerin görev mahalleri açıklanmamıştır. Onların Ramazan ayında vakfa bağlı mescitlerden birinde veya bölgenin en büyük ve önemli camisi Ebu Eyyüb el-Ensari Camii'nde görev yaptıkları kuvvetle muhtemeldir. *Muarrif*⁶² ise Ebu Eyyüb el-Ensari Camii'nde Hz. Peygamberi güzel bir şekilde tarif etmek, Cuma, bayram ve mübarek gecelerde vâkıfın ailesi için duada bulunmak şartıyla tayin edilmiştir. Adı geçen üç mescide kurumların aydınlatma işine bakacak birer siracî görevlendirmesi yapılmıştır.

4.2.5. Diğer Yapı Görevlileri ve Aldıkları Ücretler

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı tarafından verilen eğitim ve din hizmetlerinin dışında bölgede yaşayan halkın su ihtiyacının karşılanması için sebil ve çeşmelerin inşa edildiği ve vakfa bağlı farklı bölgelerde çeşme ve sebilin, su yollarının olduğu yukarıda zikredilmiştir.⁶³ Vakıf tarafından çeşme ve sebillerin tamir ve bakımını yapacak, yine bu yapılardan abdest alacak kişilerin abdest aldıkları süre boyunca onlara yardımcı olacak kişiler görevlendirilmiştir. Aynı zamanda vakfa kayıtlı tüm yapıların siva, çatı vb. tadilatını yapacak usta ve kalfa görevlendirilmiştir. Bu bağlamda yapıların tamirat, tadilat ve bakımından sorumlu personel türleri ve aldıkları ücretler Tablo 6'da listelenmiştir.

Tablo 6: Yapıların Tamirat, Tadilat ve Bakımından Sorumlu Personel ve Aldığı Ücretler

Görev Türü	Görevli Sayısı	Günlük Ücret /Dirhem
Dülger (usta)	1	3
Sebilci	1	2
Su Çekici	1	2
Su Yolcu Usta	1	2
Su Yolcu Çırak	1	1
Toplam	5	10

Vakıflarda vakıf kurumların hizmetlerini sonsuza kadar sürdürmesi esas gayedir. Bu bağlamda Tablo 6 incelendiğinde vakfa bağlı yapı ve kurumların hizmetlerine devam etmesi için alınan tedbirlerin bir göstergesi olan görevlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Dülger, sebilci ve su yolcular bu görevliler arasındadır. Vakfiyede yapılan görevli atamalarında aranan şartlara bakıldığında ustaların sanatında mahir olması gerektiği, su yolcusu görevlilerinin tüm

⁶² Muarrif: Cami veya tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını anmakla görevli kimsedir. 1645 yılında İzmir'de kurulan bir vakıfta muarrifin görevleri şöyle belirtilmiştir: Şeyh Mustafa Efendi, yaptırdığı camiye muarrif tayin etmiş, bu görevlinin Cuma günleri Cuma namazından önce cami mahfelinden Kur'an okumasını, tilavetten sonra Hazreti Peygamberi öven bir şiir (naat-ı şerif) söylemesini ve vâkıfın adını anmasını istemiştir. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, s. 160. Muarrif istilâhı hakkında geniş bir inceleme için bk. M. Fuad Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi Istılahlar Meselesi", *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 269-278.

⁶³ VGM, VKA, D. 633, S. 202 s. 71.

çeşme ve sebillerin suyunun akmasından sorumlu olduğu tespit edilmiştir. Görevlilerden dülgere günlük 3 dirhem, sebilci, su çekici ve su yolcuya 2’şer dirhem, su yolcu çırağına da 1 dirhem ücret vakıf tarafından ödenecektir.

5. Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı’na Ait Akarlar

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı’na ait 1023/1614 tarihli vakfiyeden elde edilen bilgilerde vakfın gelir kaynaklarından olan akarların İstanbul, Bursa ve Kastamonu vilayeti Devrekani kazası Lale Akpınarı karyesinde kayıtlı olduğu görülmektedir. Akarlardan elde edilen gelirlerle ilgili bilgiler vakfiyede bulunmamaktadır. Ancak akarlar içerisinde zikredilen ticarethanelerden bazılarının bölgelerindeki başka vakfa ait araziler üzerinde yer aldıklarından ötürü zemin mukataası⁶⁴ ödedikleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı’nın bölgelere göre tespit edilen akarları aşağıda verilmiştir.

5.1. İstanbul’da Bulunan Akarlar

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı’nın İstanbul’da bulunan akarları üç kalemdir. Bunlardan bir tanesi Daye Hatun Mahallesi’nde kireç ve taşla bina edilmiş *Hoca Efendi Hanı* adıyla bilinen handır. İsmi zikredilen han ve arsası vakfa kaydedilmeden önce Hoca Sâdeddin Efendi’nin kendi mülkü imiş. Üç katlı olan hanın üst katında 12 oda, orta katında 18 oda ve alt katında 22 oda mevcuttu. Ayrıca alt katta akar suyu ve su kuyusu da vardı.⁶⁵

Vakfa ait diğer bir akar grubu ise vakıf odalardı (hücreler). Vakfa bağlı çok sayıda oda görünmektedir. Bunların bir bölümü yukarıda adı geçen Hoca Efendi Hanı bitişiğindeydi. Buradaki üç katlı binada her katında 11 adet olmak üzere toplam 33 oda yer alıyordu. Odalar gelir temini için vakfa bağlanmıştı. Odaların bir kısmı da Mahmut Paşa Camii ve vâkıfın medresesi yakınındaydı. Burada da 33 adet oda vardı. Odaların on dokuz tanesi alt katta (tahtani), altısı binanın güney cephesinde ve sekizi de medrese tarafındaydı. Bu odalar Mahmut Paşa’nın vakıf arsası üzerindeydi. Bundan ötürü Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı, diğer vakfa hücreler için senede 600 dirhem zemin mukataası ödemekteydi.

Vakfa kayıtlı diğer bir akar ise Eyüp’te Cami-i Kebir Mahallesi’nde bulunan menzildir. Hücre ve menzillerin gelirleri ile ilgili bilgiler vakfiyede kayıtlı değildir.

5.2. Bursa’da Bulunan Akarlar

1023/1614 tarihli vakfiyede vakfın Bursa’daki akarları aşağıdaki şekilde kaydedilmiştir. Sultan Orhan Mahallesi’nde, Sultan Orhan İmareti bitişiğinde zemin mukataası senede 12 dirhem olan bir menzil, Demirkapı ve Altıparmak mahallelerine yakın mevkide bulunan 1 tabhâne,⁶⁶ bu bina iş göremez olduğundan yıkılıp yerine yeni hücreler inşa edilmiştir. Çıra Pazarı çarşısında Yiğit-i Cedid Vakfı arazisinde bulunan ve zemin mukataası 360 dirhem olan bir bozahane, Tavuk Pazarı’nda zemin mukataası 360 dirhem olan ekmekçi dükkânı, yine aynı pazar içerisinde İvaz Paşa Vakfı arsası üstündeki bir kebabçı, bir börekçi olmak üzere iki dükkân, dükkânlar için ismi zikredilen vakfa senede 1080 dirhem zemin mukataası ödenmiştir. Aynı bölgede Fazlullah Paşa Vakfı arazisinde bulunan ve zemin mukataası 360 dirhem olan bir sebze dükkânı kaydedilmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Vakıf kurumlar veya akarlar, kurucusuna ait yerlerde inşa edildiği gibi başka bir kişiye ya da vakfa ait arsalarla kurulabilmekteydi. Bu durumda vakıf, arsa sahibi olan vakıf ya da kişiye *mukataa-i zemin* adıyla bir vergi ödemesi yapardı. Mefail Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s. 22.

⁶⁵ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

⁶⁶ Tabhane, Osmanlı döneminde güç bulma evi (dinlenme yeri) anlamına gelen bir kurumdur. Bu kurumda yoksul, hasta, yorgun, iş arayan, aç kalmış vb. kimseler barınmakta idi. Taşradan gelip yorgunluğunu üzerinden atmak isteyenler, dışarıdan gelip iş buluncaya kadar kalmak isteyen yoksul kişiler de tabhanelerde barınır. Gönül Erkan, “Tabhane”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 16(2), 2005, s. 53-54.

⁶⁷ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

Bursa'da Cami-i Kebir'e (Ulu Cami) yakın bir mevkide (Esediye Medresesi⁶⁸ bitişiğinde) Sultan Orhan Vakfı arsası üstünde ve zemin mukataası 156 dirhem olan bir menzil, Eski Tahtakale ismiyle bilinen yerde Mahmut Paşa Vakfı arazisinde kayıtlı ve zemin mukataası 1140 dirhem olan iki göz börekçi dükkânı ve yine aynı mevkide Mahmut Paşa Vakfı arazisinde kayıtlı, zemin mukataası 240 dirhem olan berber dükkânı ile mahallesi bilinmemekle birlikte Yeni Kaplıca⁶⁹ olarak bilinen Kudret Hamamı yakınlarında, zemin mukataası 22 dirhem olan iki dükkandır. Ancak dükkânların hangi vakıf arazisinde olduğuna yönelik herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁷⁰

5.3. Kastamonu'da Bulunan Akarlar

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı tarafından dini hizmetlerin verildiği diğer bir bölge ise Kastamonu vilayeti Devrekani kazası Lale Akpınarı karyesi idi. Köyde vakfa bağlı bir cami yer almaktaydı. Caminin giderleri için bölgede bulunan ve 100 dinara satın alınan değirmen akar olarak kaydedilmiştir.⁷¹

Sonuç

Hoca Sâdeddin Efendi 16. yüzyılda yaşamış çok yönlü bir ilim insanı ve devlet adamıdır. O, Osmanlı Devleti'ndeki görevleri ve kaleme aldığı eserleri yanında vakıf kurucu kimliğiyle de ön plana çıkmıştır. Şimdiye kadar Hoca Sâdeddin Efendi'nin vakıfları görece az bilinmekte olup etraflıca tetkik edilmemiştir. Bu düşünceden hareketle Hoca Sâdeddin Efendi'ye ait 1023/1614 tarihli vakfiye çalışma konusu edilmiştir. Yapılan incelemede Hoca'nın hayatta iken vakıflarını oluşturmaya başladığı, vefatı üzerine oğullarının vakıf kurumlarını hayata geçirdiği anlaşılmıştır. Vakfın İstanbul, Bursa ve Kastamonu şehirlerine yayıldığı, eğitim, din, hayır ve sosyal alanlarda hizmet verdiği tespit edilmiştir.

Verilen hizmetler içinde vakıftan öğrenim gören ve yetim çocuklar için yapılan giyecek ve para yardımları bir nevi o dönemde yerine getirilen sosyal hizmet anlayışını yansıtmaktadır. Çocuklar için kurulan sıbyan mektebinde yarışma türü programlar düzenlenmiş, bölgedeki çocuklara eğitim ve öğretim sevgisi aşılanmaya çalışılmıştır. Yine aynı hizmet dahilinde kurulan darü'l-kurrâda çocuklara Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis ve benzeri dini ilimler öğretilmiştir. Farklı bölgelerde hayri ve sosyal hizmet amaçlı tesis edilen çeşme ve sebillerle halkın su ihtiyacı sağlanmıştır.

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'nın hayrat kurumlarını iki ana grupta değerlendirmek mümkündür. Birincisi doğrudan adı geçen vâkıf tarafından bina ve inşa ettirilip kurulanlar, diğeri de tamir ve ihya edilerek hizmete sunulanlardır. İlk grupta mescit, mektep, darülkurra, tevhidhane, çeşme ve sebil gibi hayrat müesseseleri görülüyor (bk. Tablo 7). İkinci grupta da İstanbul'daki iki mescit ile Kastamonu Devrekani kazasındaki bir köy camisi yer almaktadır (bk. Tablo 8). Din hizmetlerinin verildiği bu cami ve mescitlerdeki durum ise bunların çoğu vâkıf tarafından inşa edilmemiş, bilakis geliri kalmamış, tamirata ve tadilata muhtaç olan ibadethaneler yeniden ihya edilmiş, her türlü ihtiyaç ve masrafları adı geçen vakıf idaresinden karşılanmıştır.

⁶⁸ Medrese, Sultan I. Murad dönemi yapılarından sayılmaktadır. Esediye Medresesi'nin kurucusu Hacı İvaz b. Hacı Bekir b. Hacı Arslan'dır. Medresenin yeri Ulucami'nin güneydoğu tarafında cenaze namazlarının kılındığı bölgede idi. Geniş bilgi için bk. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 35-38.

⁶⁹ Yeni Kaplıca günümüzde Kükürtlü Mahallesi'nde, Yeni Kaplıca Caddesi'nin kuzeyinde, büyük ve yeşil bir alan olan Bademlibahçe'nin içindedir. Hamamın muhtemel yapım tarihi 1552'dir. Elif Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 119.

⁷⁰ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

⁷¹ VGM, *VKA*, D. 633, S. 202 s. 71.

Tablo 7: Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı Tarafından Kurulan Hayrat Türü Kurumlar

Kurum Adı	Bulunduğu Yer	Hizmet Türü
Dârü'l-Kurra	İstanbul / Ebu Eyyûb el-Ensari Mahallesi	Eğitim
Sıbyan Mektebi	Dârü'l-Kurra Bünyesinde, Türbesi yakınında	Eğitim
Mescid	Dârü'l-Kurra Bünyesinde	Dinî
Tevhidhâne	Dârü'l-Kurra'nın altında	Dinî
Sebil	İstanbul / Büyük Cadde üzerinde	Hayrî
Çeşme	İstanbul / Galata Sahilinde	Hayrî
Su Yolu	İstanbul / Hoca Efendi Hanı'na ulaşır ve Ayasofya yakınındaki eve ulaşır.	Hayrî

Tablo 8: Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı Tarafından Tamir ve İhya Edilen Kurumlar

Kurum Adı	Bulunduğu Bölge	Hizmet Türü
Hayreddin Bey (Sofular) Mescidi	İstanbul/ Ebu Eyyûb el-Ensari Mahallesi	Dinî
Servi Mahallesi Mescidi	İstanbul/ Ebu Eyyûb el-Ensari Mahallesi	Dinî
Lâle Akpınarı Karyesi Camii	Kastamonu/ Devrekani Kazası	Dinî

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı'nda, buraya bağlı kurumların tür ve amaçlarına göre hizmet edecek, vâkîfın şartlarını yerine getirecek çok sayıda personel görevlendirilmişti. Vakıf görevlileri vakfiyedeki şartlar doğrultusunda görevlerini icra edeceklerdi. Çalışanların neredeyse tamamının vakıf idaresinden alacakları maaş (ücret) belirlenmişti. Nazırın gönüllü olarak nezaret işini yapması, vakıftan ücret almaması istenmişti. Vakıfta çalışan tüm görevlilerin bir listesi aşağıda verilmiştir (bk. Tablo 9). Buna göre vakıfta 32 farklı görev kaleminde toplam 85 görevli çalışıyordu. Vakfın gelir kaynakları gözden geçirildiğinde o dönemde vakıf hizmetlerini ve personel giderlerini karşılayabilecek güçte olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı Görevlileri, Görev Yerleri ve Ücretleri

Görev Türü	Görev Yaptığı Yer/ Kurum	Ücreti
Mütevelli	İstanbul	6 Dirhem
Kâtip		3 Dirhem
Câbi		3 Dirhem
Kaim-makam	Bursa	-
Câbi		2 Dirhem
Şeyhü'l-kurra	İstanbul Dârülkurrâ	10 Dirhem
Öğrenci		2 Dirhem
İmam		3 Dirhem

Müezzin		3 Dirhem
Kayyım		2 Dirhem
Cüzhân		2 Dirhem
Kıraat Reisi		1 Dirhem
Yasin-hân/ Mülk-hân		1 Dirhem
Noktacı		1 Dirhem
Kandilci/Siraci		1 Dirhem
Türbedar		2 Dirhem
Muallim	İstanbul	3 Dirhem
Kalfa	Sıbyan Mektebi	2 Dirhem
Şeyh	İstanbul	8 Dirhem
Mürid	Tevhidhâne	1 Dirhem
Hatip	Lale Akpınarı Karyesi	2 Dirhem
İmam	Lale Akpınarı Karyesi	2 Dirhem
	Sofular Mescidi	3 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	3 Dirhem
Müezzin (Kayyımlık görevi ile birlikte)	Lale Akpınarı Karyesi	2 Dirhem
	Sofular Mescidi	2 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	2 Dirhem
Siracî	Lale Akpınarı Karyesi	1 Dirhem
	Sofular Mescidi	1 Dirhem
	Servi Mahallesi Mescidi	1 Dirhem
Hafız	Görev Yeri Belirtilmemiş	4 Lira
Tesbihhân	Görev Yeri Belirtilmemiş	2 Lira
Muarrif	Ebu Eyyüb el-Ensari Cami	1 Dirhem
Dülger (usta)	İstanbul	3 Dirhem
Sebilci	İstanbul	2 Dirhem
Su Çekici	İstanbul	2 Dirhem
Su Yolcusu Usta	İstanbul	2 Dirhem
Su Yolcusu Çırak	İstanbul	1 Dirhem

Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı, çocuklardan büyüklere, vakıf çevresinde yaşayanların ibadetlerini, tasavvuf yaşantılarını, eğitimlerini, temel ihtiyaçlarını, sosyal gereksinimlerini çeşitli hizmetlerle destekleyen kültürel ve dini bir merkez durumunda olmuştur. Bir kısmı günümüzde ayakta olmasa da vakıf sayesinde kurulan, yenilenen kurumlar, aynı zamanda şehrin tarihi ve kültürel mirasının parçalarıdır. Bu gerekçelerle, şimdiye kadar geniş bir araştırmaya konu olmamış başta Hoca Sâdeddin Efendi Vakfı ile aileden sonradan gelenlerin kurdukları

vakıfları tarihsel süreç içerisinde ele alan daha kapsamlı tetkiklerin yapılması son derece yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

VGM, VKA, (Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivi), *Vakfiye Defteri*, Nu: 633/202/71.

Kitaplar, Makaleler, Tezler ve Ansiklopedi Maddeleri

Ahmet Refik, *Hoca Sadettin*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933.

Akakuş, Recep, “Reisülkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 545-546.

Aktepe, M. Münir, “Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tacüt-Tevarih'i ve Bunun Zeyli Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, 13, 1958, s. 101-116.

Bozkurt, Nebi, “Dârülkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 543-545.

Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İsmail Özen (hızl.), Cilt: 3, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.

Bölükbaşı, Ayşe, *XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015.

Cunbur, Müjgan, “Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, 165-189.

Daş, Abdurrahman, *Osmanlılarda Münşeat Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Daş, Abdurrahman, “Hoca Sâdeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 2003, s. 165-207.

Eren, Fatma Betül, *Şeyhülislamların İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Erkan, Gönül, “Tabhane”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 16(2), 2005, s. 53-56.

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Esra Fakülte Kitabevi, Bursa 1997.

Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999.

Karataş, Ali İhsan, *Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (Hayatı-Eserleri-Vakıfları)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2015.

Karataş, Ali İhsan, “Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi ve Vakıfları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 2015/2, s. 1-43.

Kılıç, Hulusi, “Lârî, Muslihuddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 103-104.

Köprülü, M. Fuad, “Vakfa Ait Tarihî İstılahlar Meselesi”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 269-278.

Lokmacı, Süleyman, “Hoca Sâdeddin Efendi’nin Tâcü’t-Tevârih İsimli Eserinin Kühü’l-Ahbar, Solakzâde Tarihi ve Nuhbetü’t-Tevârih’e Etkileri”, *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, (3), 2016, s. 95-110.

Maydaer, Saadet, “Üç Padişah Dönemine Tanıklık Eden Âlim, Şâir, Mutasavvıf Rızâî Mahmud Baba Efendi’nin Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, (58), 2022, s. 43-66.

Özcan, Özgen, *Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi / On Yedinci Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Vakıf ve Arazi: Şeyhülislam Feyzullah Efendi Vakfı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, Cilt: 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

Parmaksızoglu, İsmet, (hızl.), *Hoca Sadettin Efendi Tâcü’t-Tevârih I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1979.

Schwarz, Klaus- Winkelhane, Gerd, *Hoca Sa’deddin, Staatsman und Gelehrte (gest. 1599), und siene Stiftung aus dem Jahre 1614*, Verlag Bamberg, Berlin 1986.

Severcan, Şerafettin, “Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (8), 1992, s. 73-78.

Şehitoğlu, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

Tanman, M. Baha, “Hücre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 455-456.

Turan, Şerafettin, “Hoca Sâdeddin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 196-198.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

Ülkütaşır, M. Şakir, “Tanınmış Türk Tarihçileri: Hoca Sadettin Efendi”, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 2 (20), s. 12-13.

Yayın Kurulu, “Sadeddin Efendi (Hoca)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 477-478.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, (17), 1983, s. 55-60.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları”, *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) Konuşmalar ve Tebliğler*, Ankara 1985, s.16-18.

Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998.

EKLER

Ek 1: Saçlı Abdulkadir Efendi Camii'nden Bir Görünüm⁷²

65
NEAR
EAST
HISTORICAL
REVIEW
13 / 1
January
2023

Ek 2: Saçlı Abdülkadir Efendi Camii Haziresinde Hoca Sadettin Efendi Kabri⁷³

⁷² Fotoğraf: Mustafa Taşer Kişisel Arşivi.

⁷³ Fotoğraf: Mustafa Taşer Kişisel Arşivi.

Ek 3: Saçlı Abdülkadir Efendi Camii ve Haziresinden Bir Görünüm⁷⁴

⁷⁴ Fotoğraf: Mustafa Taşer Kişisel Arşivi.

18. VE 19. YÜZYILDA FIRAT HAVZASINDA ŞEYH HASANLI AŞİRETİ'NİN EŞKIYALIK FAALİYETLERİ

*The Banditry Activities Of The Sheikh Hasanlı Tribe in Euprates Area In
The 18th And 19th Century*

Kader Demir-Ahmet Aksın

Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye-Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye
e-mail: kaderdemirr@gmail.com-aksin23@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3573-7147-0000-0001-95531573

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 06.12.2022
Accepted Date - Kabul Tarihi : 03.01.2023
Pages - Sayfa : 67 - 77

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.66857>

Citation - Atıf : Kader Demir-Ahmet Aksın, “18. Ve 19. Yüzyılda Fırat Havzasında Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Eşkıyalık Faaliyetleri”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 67 – 77.

18. ve 19. YÜZYILDA FIRAT HAVZASINDA ŞEYH HASANLI AŞİRETİ'NİN EŞKİYALIK FAALİYETLERİ*

*The Banditry Activities Of The Sheikh Hasanlı Tribe In Euprates Area In
The 18th And 19th Century*

Kader Demir-Ahmet Aksın

Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye-Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye
e-mail: kaderdemirr@gmail.com-aksın23@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3573-7147-

Öz

Bu çalışmada M.1186 yılı sonrasında Bağdat'tan Malatya'nın Muşar (Masara kalesi) taraflarına geldiği bilinen Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Fırat Havzasında yapmış oldukları eşkiyalık faaliyeti hakkında bilgi verilecektir. Bahsi geçen Şeyh Hasanlı Aşireti'nin kurucusu olan Şeyh Hasan Anadolu'ya gelerek ikamet etmiş ve bulunduğu yerde yarı özerk olmuş, daha sonra birden fazla kola ayrılmıştır. Birden fazla kola bölünmesi konuştukları dilin de bulundukları yere göre şekillenmesine (Türkçe, Zazaca, Kürtçe) sebep olmuştur.

Çalışmamızda Şeyh Hasanlı Aşiretin'den olan kişilerin 18. ve 19 yüzyıldaki eşkiyalık faaliyetleri incelenmiştir. Şeyh Hasanlı Aşireti'nden olduğu belgelerde zikredilen eşkiyaların diğer eşkiya grupları ile birlikte çarşı-pazar bastıkları, adam öldürme, mal ve erzak yağmalama, hayvan gasp etme, yol kapatmak suretiyle eşkiyalıkta bulunma, casusluk yapma, fitne ve fesat çıkarma ve silah gasp etme vs. suçlarını işledikleri görülmektedir. Bu suçlar karşısında Osmanlı Devleti'nin bu kişileri te'dib etme yoluna giderek çeşitli önlemler aldığı hatta aşiret üyesi olan kişilerden bazılarının başları kesilmek suretiyle infaz edildiği tespit edilmiştir.

Bu çalışmamızda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivinde bulunan çeşitli defter serileri ve belgelerden istifade edildi. Bunların yanında konumuzla ilgili olan tetkik eserler de kullanıldı.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Ekrad, Eşkiyalık, Fırat Havza, Şeyh Hasan.

Abstract

This study will give information about the banditry activities of the Sheikh Hasanlı Tribe, known to have come to the Muşar (Masara castle) region of Malatya from Baghdad after 1186 A.D. in the Euphrates River Valley. Sheikh Hasan, the founder of the Sheikh, as mentioned above Hasanlı Tribe, came to Anatolia and resided, became semi-autonomous in the region, and later split into more than one branch. The division had led to changes in the language they speak compatible with the location (Turkish, Zazaki, Kurdish).

In our study, the banditry activities of people from the Sheikh Hasanlı Tribe in the 18th and 19th centuries have been examined. The bandits, mentioned in the documents as being from the Sheikh Hasanlı Tribe, have been seen to have raided the bazaars together with other bandit groups, killed people, looted goods and supplies, extorted farm animals, blocked the roads, made espionage, sedition and mischief, and the usurpation of weapons. Against these crimes, it has been determined that the Ottoman Empire took various measures to redeem these people; even some of them who were members of the tribe were executed.

In this study, we will utilize various series of notebooks and documents in the Ottoman Archives of the General Directorate of State Archives. In addition, research works related to our subject were also used.

Keywords: Alevism, Ekrad, Banditry, Euprates Area, Sheikh Hasan.

* Bu çalışma 16-17 Nisan 2020 tarihli Uluslararası Baskil Sempozyum kitabında basılan “Osmanlı Arşiv Belgelerine göre Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Fırat Havzasında Eşkiyalık Faaliyetleri” adlı bildiri metninin genişletilmiş şeklidir.

Giriş

Çalışmamızın konusu olan Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Malatya, Tunceli, Erzincan, Sivas, Gümüşhane, Erzurum, Bingöl ve Muş illerinde yaşadıkları bilinmektedir. Şeyh Hasanlı Aşireti'nin geniş bir topluluk oluşturması ve birçok kola ayrılması sebebiyle konuştukları dil de bulundukları yerlere göre Türkçe, Zazaca ve Kürtçe olarak şekillenmiştir.¹

Şeyh Hasanlı Aşireti hakkında yapılan çalışmaları incelendiğinde, Doğu Anadolu'da Şeyh Hasanlı topluluğunun iki farklı koldan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Araştırmacı yazar Veli Saltık, Şeyh Hasanlıları; Ehlibeyt'ten gelen Şeyh Hasanlılar ve Zeynel Abidin soyundan gelerek "Seyyit" olarak adlandırılan Dede Şeyh Hasanlar olarak ikiye ayırmaktadır.

Birinci kol olarak sınıflandırılan Ehlibeyt Şeyh Hasanlar'ın, Zeynel Abidin'in soyundan geldiklerini ve bu topluluğun Dede Şeyh Hasanlar olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Dede Şeyh Hasanlar'ın Alevi inanç önderliği yaptıkları ve Seyyit oldukları hakkında bilgi vermektedir. İkinci kol olarak sınıflandırdığı Şeyh Hasanlılar'ın ise Moğol kökenli olduklarını, bulundukları yerde asimile olarak Zazalaştıkları bilgisini vermektedir. Ayrıca bu topluluk için Aşiret Şeyh Hasanlar ismini de kullanmıştır. Farklı bir görüş sunan ve Şeyh Hasan soyundan geldiğini belirten araştırmacı yazar İsmail Onarlı ise Şeyh Hasanlı Aşireti'nin üç aşiretten meydana geldiğini ileri sürmektedir. Onarlı bunları; on iki oymaklı Şeyh Hasanlı kolu, on iki oymaklı Seyyidanlı kolu ve Bahşişli Oymakları şeklinde sınıflandırmıştır. Bunun yanı sıra Baliyan Aşireti'nin bir bölümünün, Koçgiri Aşireti'nin bazı oymak ve obalarının da Şeyh Hasanlı topluluğuna bağlı olduğu bilgisini vermektedir. Onarlı, Şeyh Hasanlı Aşireti'ne ismini veren Şeyh Hasan'ın Bayat Boyu On-Er Oymağı'nın beyi olduğunu belirtmektedir.² Bu konuda Saltık, bu durumun çelişkili olduğunu Şeyh Hasan'ın anne tarafından bu boydan gelmiş olsa bile baba tarafından bu boydan gelmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Kızılbaz Aleviliğinde Ali soyundan gelmeyenlerin "Pir, Dede ve Mürşit" olamayacaklarını belirtmiştir. Bu savını da Şeyh Hasan Onerli'ye verilen bir yol izin belgesinde "12 imam ve şanlı evlatlarından Şeyh Hasan'ın geçtiği..." sözlerinde Şeyh Hasan'dan 12 imam soyundan gelen kişi olarak hitap edilmesine dayandırmıştır. Saltık, ayrıca ikinci grupta Aşiret Şeyh Hasanlar olarak adlandırmış olduğu bu grubun lideri olan Şeyh Hasan'ın Alaattin Keykubat zamanında Arapkir subaşılığına atanması sebebiyle "Dedelik" unvanının kardeşi Şeyh Ahmet'e kaldığını belirtmiştir. Bu sebeple ocaklarının adının Şeyh Ahmet Dede Ocağı adını aldığını belirtmiştir.³ Şeyh Hasanlılar, bugünkü Elazığ'ın Baskil (Muşar) bağlı Tabanbükü (Şeyh Hasan) köyüne yerleştikleri bilinmektedir.⁴ Baskil'in sınırlarının bir kısmı, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, Harput Sancağı sınırları içerisinde iken küçük bir kısmı ise Malatya Sancağı içerisindeydi. Harput Sancağı içerisinde bulunan bölüme Hersini nahiyesi, Malatya içerisinde bulunan bölüme ise Muşar nahiyesi denmektedir.⁵

Kanuni Devri Malatya tahrir defterinde Şeyh Hasanlı Aşireti ile ilgili yansıyanlar şunlardır; Şeyh Hasanlı köyüne Şeyh Ahmet Taval adında birinin gömüldüğü, bu konu hakkında vilayet defterine ise kimsenin vakıf olarak yazılmadığı ve vergi muafiyetinin verilmediği

¹ Veli Saltık, "Dede Şeyh Hasanlar ile Aşiret Şeyh Hasanlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 66, 2013, s. 280-282, 287.

² İsmail Onarlı, "Şeyh Hasanlı Aşiretleri Konfederasyonu Oymak ve Obalarının Yerleşik Yörelerindeki Söylence ve İnanç Motiflerinin Nesnel ve Tarihsel Temelleri", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 14, 2000, s. 93.

³ Veli Saltık, "Dede Şeyh Hasanlar ile Aşiret Şeyh Hasanlar", s. 283-284, 287.

⁴ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983, s. 102.

⁵ Enver Çakar, *Elâzığ Baskil Yöresi Aşiretleri*, Ankara 2012, s. 16-17.

belirtilmiştir. Daha sonra vakıf defterine, Şeyh Hasanlı köyü ile 4 parça mezra kaydedilerek 28 kişi muaf olarak şerh düşülmüştür. Ayrıca mufassal defterine mezra adı kaydedilmeden 13 kişi daha muaf edilerek sayı 31'e yükseltilmiştir. Bu kişiler muaf olduklarını Nişancı Mehmet ile vilayet defterine yazdıktan sonra vakıf defterini yakarak yok etmişlerdir. Daha sonra ellerindeki mufassal defter kaydı ile Şeyh Hasanlı Köyü'nü istediklerinde ise bundan önce buranın tımar olduğunu sonra burasının vakıf olduğu üzere devlete arz edilerek hassa-i hümayuna kaydedilmesi istenmiştir. Bunun üzerine bu yol üzerinde bulunup yolculara hizmet vermeleri şartı ile eski defter doğrultusunda 13 kişi muaf edilmiştir. Ahmet Paşa zamanında kişiler Halep'e giderek eşkıyalık yaptıklarından dolayı bu kişilerin vakıfları geri verilmemiştir. Bunun üzerine 33 kişiye “*adı geçen Pir'in gerçek evlatlarıdır*” diye muafiyet verilmiş, ayrıca 36 kişi daha muaf olmak istemiştir. Bu durum teftiş edildiğinde, Karababa'dan aşağı yazılan 127 neferin vergi vermeyerek 4 köyü yaktıkları ve ellerindeki eski kayıtlar ile köyün en olmayan yerlerini dahi göstererek “ol mezra yeridir” diye fitne ve fesat taraftarı olduklarından dolayı adı geçen köyler has olarak kaydedilmiştir.⁶ 1705 tarihinde ise Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Malatya kazasına bağlı Gerger'de otururlar iken sonrasında Çemişgezek, Pertek ve Sağman kazalarına bağlı köylere giderek bölgede yaşayan halkın yerlerini terk etmelerine sebep olmuşlardır.⁷ Bu konu üzerine Çemişgezek kadısı tarafından yapılan şikâyet ile Şeyh Hasanlı eşkıyalarının bundan önce bulundukları yere geri dönmeleri emredilmiştir.⁸

Çalışmamızda Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Fırat Havzası'nda yapmış oldukları eşkıyalık faaliyetleri üzerinde durularak, bu faaliyetlerin toplum ve devlet görevlileri üzerindeki etkilerini incelenektedir.

1. Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Eşkîyalık Faaliyetleri

Eşkîyalık, “*haydut, günahkâr, asi, yol kesen, harrâbe, eşirrâ, harâmi ve kuttâu't-tarîk*”⁹ isimleri ile de anılmaktadır. Tarih boyunca iktisadi ve politik birtakım bozulmalar neticesinde bireylerin canına, malına kast etme, zulüm ve zorbalıkta bulunma gibi eşkıyalık fiillerine sık sık rastlanılmıştır.¹² Ayrıca Osmanlı toplumunun çeşitli dini inanca ve farklı kökene sahip olması da devletin buhranlı zamanlarında sorun teşkil etmiş ve bu durum suç oranlarının artışıını etkilemiştir.¹³

Çalışmamızın bu bölümünde Şeyh Hasanlı Aşireti'nin M. 1776-1905 (H. 1190-1323) yılları arasındaki eşkıyalık faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Şeyh Hasanlı Aşireti bulundukları bölgede 12 kısım köyden meydana gelmektedir.¹⁴ İncelenen arşiv kaynaklarından hareketle, Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yaptıkları eşkıyalık olayları şu şekilde sınıflandırılabilir: yaralama, adam öldürme, mal, eşya ve hayvan gasp etme, başka eşkıyalar ile veya devlet adamları ile birleşerek köy basma, halkı haksız yere cezalandırma, silah ve cephane gasp etme, asker üzerine ateş açma ve asker kaçırmaya, vergi almak, yolları kapatmak, devlet adamlarının, Rus konsolos

⁶ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, s. 103.

⁷ Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 3. Baskı, İstanbul 2004, s. 20.

⁸ İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 3. Baskı, Ankara 2017, s. 122.

⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26. Baskı, Akaydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s.271.

¹⁰ Ali Bardakoğlu, “Eşkîya”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995, s.463.

¹¹ Mücteba İlgürel, “Osmanlılar'da Eşkîyalık Hareketleri”, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995, s.467.

¹² Mücteba İlgürel, “Osmanlılar'da Eşkîyalık Hareketleri”, s.466-467.

¹³ Mehmet Yavuz Erler, “Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 19, Ankara 1997, s.69.

¹⁴ BOA, Y. PRK. ASK. 165/46.

vekili ve Düyûn-ı Umûmiye ecnebi memurlarına ve askerlere saldırarak, yaralama, adam öldürme ve mallarını gasp etme, Ermeni eşkıyalar ile çarpışma, diğer aşiretler ile husumet.

Osmanlı Devleti, Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yapmış olduğı eşkıyalık faaliyetlerine bazen sessiz kalmıştır. Bunun sebebi, yaşanan olumsuz iklim şartları ve bölgenin fiziki durumu sebebiyle çaresiz kalmalarıdır. İncelenen kaynaklardan hareketle eşkıyaları bastırmak için asker toplandığı, kişilerin başka bir bölgeye sürüldüğü, bazıları hapsedilirken bazılarının da başlarının kesilerek Divan-ı Hümayun'da sergilendikleri, eşkıyalara destek veren memurların görevlerinden azlolunduğı görülmektedir. Arşiv kaynaklarından hareketle Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Pülümür, Çarsancak, Çemişgezek, Ducek, Kuzican, Eğin, Kemah, Gürcanis, Erzincan Terhan, Kiğı Şeyh Hasanlı Nahiyesi ve Erzurum gibi yerlerde eşkıyalık faaliyetini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Bu bölgede Şeyh Hasanlı Aşireti'ne destek verenlerin; 12 kısımlı Şeyh Hasanlı nahiyesi halkının, bölgede yaşayan Desimli (Disimli), Savatlı, Gevanlı, Yahşili, Gülabi, Lolanlı aşiretleri ve bazı memurlar olduğı görülmektedir.

Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yapmış oldukları eşkıyalıklara bakıldığında; 18 Mart 1776 tarihli belgede, Erzincan'da Şeyh Hasanlı ve Gevanlı ekrad eşkıyaların 3-5 yıldan beri günahsız kişilerin mallarına ve hanelerine el koyduklarını, adam öldürdüklerini ve tecavüzde bulundukları görülmüştür. Bu durum üzerine bölgede oturan ehl-i ırz, köy ve kasaba ahalileri bu durumdan şikâyetçi olmuşlardır.¹⁵ Bu belgeye göre; halkın yapılan eşkıyalık faaliyetlerinde sadece mallarını değil namuslarını ve canlarını kaybettiklerini görmekteyiz. Belgelerden anlaşıldığına göre yapılan zulüm ve zorbalığın bir kereye mahsus olmadığını 3-5 yıldır devam ettiğinin belirtilmesi de yapılanlara caydırıcı bir ceza verilmediğini ya da baş edilemeyecek güçte olduklarını göstermektedir. Yine bu konu hakkındaki 18 Mart 1776 tarihli diğer bir belgede Şeyh Hasanlı ve Gevanlı ekrad eşkıyalarının birleşerek yaptıkları eşkıyalıkların 3-5 seneden beri devam etmesi üzerine halkın yaptığı şikâyet sonucunda te'dib amacıyla memur tayin edilmiş. Ancak mevsimsel sebeplerden dolayı yapılacak olan hareketin üç ay sonraya ertelendiğı görülmüştür. Bu sebeple Çemişgezek, Eğin, Kemah, Gürcanis, Erzincan, Tercan ve Kiğı kazalarının bey, voyvoda ve diğer memurları bu süre zarfında bulundukları yerleri muhafaza edeceklerini bildirmişlerdir.¹⁶ Anlaşıldığı üzere yapılan eşkıyalık faaliyetlerine kayıtsız kalınmamıştır. Fakat eşkıyalar, bulundukları Doğı Anadolu Bölgesi'nin fiziki ve iklim şartlarını kendileri için avantaja çevirmişlerdir. Bu sayede üzerlerine yapılacak olan hareketin ertelenmesi yapılanların yanlarına kâr olarak kalmasını sağlamıştır. Ertelenen bu 3 aylık süreçte adı geçen eşkıyalar faaliyetlerine devam ettikleri gibi halkta bunlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Yapılanlar sonucunda adalet bulamayan halkın aklındaki düşünce ne olabilir? Kanaatimizce eşkıyalık yapan kişilerin yaptıklarının yanlarına kâr olarak kalması onların da eşkıyaların yanında yer almalarına sebep olmuştur. Çünkü ya eşkıyaların yaptıkları zorbalığa maruz kalacaklar ya da yanlarında yer alarak en azından namuslarını ve canlarını korumuş olacaklardı. Bu sayede yanlarına adam toplamada zorluk çekmeyen eşkıyalar bulundukları yerlerden çıkarak çevre yörelere kadar ellerini uzatmaktan çekinmeyeceklerdir.

¹⁵ "... üç beş seneden beru orta münâza 'asıyla ita 'atden hurûc ve bu takrîb fiten-i (fitne) 'azime peyda olub nice bi-cürmlerin emvâl ve eşyaları ve haneleri nehb-u gâret olunduğundan ğayrı taife ekradı her birileri istishab ve ebnâ-i sebil ve vedi'allah olan re'ayanın emvalleri zabt ve 'alenen katl-i nüfus ve hetk-i ı'raz misillü hâlâta cesaret ..." BOA, AE. SABH. I. 202/13506.

¹⁶ "... bu sene-i mübâreke vuku' bulan şiddet-i şitâ takrîbiyle üç maha dek harekete imkân olmadığını beyân ve Çemişgezek ve Eğin ve Kemah ve Kercanes ve Erzincan ve Terhan ve Kiğı kazalarının beg ve voyvodaları ve sâir me'murları vakt-i hareket hulûlüne değin mu'aber ve mesâliki gereğı gibi eşkıyadan muhafazaya ta'ahhüd-ü birle vakt-i merkûme değin imhâle müsâ'ade buyurulmasın istid'a ve 'arz ve muhızrlar i'ta eylediklerine binâen ..." BOA, AE. SABH. I. 202/13506.

Şeyh Hasanlı ekradının yaptıkları zorbalıkları tamamen ortadan kaldırmak için Osmanlı Devleti “harben” veya “salimen” bir an önce bitmesi için harekete geçmiştir. Bu durumu açık bir şekilde özetleyen 6 Ocak 1783 tarihli bir belgede; Erzurum eyaletinde olan Disimli ve Şeyh Hasanlı ekradının bir an önce defedilmeleri için tatar kulları vasıtasıyla bir ferman gönderilmiştir. Bunun karşılığında Disimli ve Şeyh Hasanlı ekradının barış için hüccet gönderdikleri görülmektedir. Erzurum, Çarsancak ve Çemişgezek taraflarında olan ekrada barışın kabul ettirildiği bildirilmiştir.¹⁷ Belgeden görüldüğü üzere devletin ne şekilde olur ise olsun artık eşkıyalardan kurtulmak istediğini ve bu durumdan ne kadar muzdarip olduğu görülmektedir. Ayrıca Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Acemoğulları ile aralarında eskiden beri olan anlaşmazlığın tekrar meydana gelmesini engellemek için orduya bu durum bildirilerek güçlendirme sağlanmıştır. Fakat iki taraf arasında çıkan çatışmada 31 ölü, 30 yaralı ve 70 atın telef olduğu belirtilmiştir. Bu konu hakkında tedbirlerin alınması tembih edilmiştir.¹⁸ İncelediğimiz 12 Ekim 1905 tarihli belgede; aşiretlerin aralarındaki anlaşmazlıklarda bile devletin etkisiz kaldığını ve bu durumun vahim bir şekilde sonuçlandığını görmekteyiz.

Şeyh Hasanlı Aşireti'nden bazı kişilerin yaptıkları eşkıyalık faaliyetlerinin yanı sıra vergilerini de vermeyerek de zorluk çıkardıklarını görmekteyiz. Bu konu 31 Ocak 1888 tarihli belgede şu şekilde ifade edilmiştir; Kuzican kazasına bağlı Balayan ve Aşuran nahiyeleri ahalişi olan Şeyh Hasanlı Aşireti ödemeleri gereken vergiyi vermediklerini ve Erzincan'a gitmedikleri müddetçe tahsil memuruna cevap vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca bu durumu Erzincan'daki ashaptan bazı kişilerin teşviki ile yaptıklarını ve böyle ashaptan akçe alınmayacağını bildirmişlerdir. Bu durumun bildirilmesi üzerine gönderilen emirde; Erzincan'ın aşiretler bakımından önemli bir yer olduğuna ve aşiretlerin burada yoğunlukta olması sebebiyle istegin kabul edilmediğini çünkü hükümete itaatlerinin ve kontrol edilmelerinin zor olunacağından bahsedilmiştir.¹⁹ Gönderilen emirden anlaşıldığı üzere aşiretlerin beraber hareket etmelerinin devleti zor duruma düşüreceği ve devlete olan itaatsizliğinin önünün alınamayacağı korkusunun yaşandığı görülmektedir.

Şeyh Hasanlı aşiretinden bazı kişilerin Kuzucan kazasında bulunan Hober Memlahası göllerinden çıkarılan tuzu dahi gasp ettiği arşiv kayıtlarına yansımıştır. Bu hususa örnek verecek olursak, 2 Haziran 1890 tarihli bir belgede; Kuzucan kazasında bulunan Hober Memlahası göllerinden 1883/1884 tarihinde silahla tuz gasp eden kişilerin yakalanarak gasp edilen tuzların geri alınması istenmiştir. Bu eşkıyaların Şeyh Hasanlı Aşireti içerisinde olduklarını bu sebeple yakalanmaları için kâfi derecede asker sevkine muhtaç olunduğu belirtilmiştir.²⁰ Yine 15 Ağustos 1890 tarihli bir diğer belgede tuz gaspının yayılmaması için eşkıyaların bir an önce te'dib edilmeleri istenmiştir.²¹

Şeyh Hasanlı Aşireti eşkıyalarının yaptıkları zulüm ve zorbalığa, yapılan zulmün boyutuna Bab-ı Ali Evrak Odası'ndan çıkan bir telgrafı örnek olarak gösterebiliriz. 25 Aralık 1894 tarihli belgeye göre; Kuzucan ekradından olan Şeyh Hasanlı ve Lolanlı Aşireti'nin birleşerek vergi almaya kalkıştıkları, gittikleri yerlerde halkın mal ve eşyasını gasp ederek adam

¹⁷ “... Disimi ve Şeyh Hasanlı ekradının ber-mantuk-u emr-i celilü'ş-şan harben ve selmen bir an evvel def'-i ğaileleri bu def'a tatar kulları yediyle şeref-bahş vurud iden ferman ferma-yı samiye-i hazret-i ulya-yı na'mane üzere eyalet-i Erzurum'da vakı olan Disimi ve Şeyh Hasanlı ekradının müsalemet-i vech üzere istimanlarını havi ahz olunan hüccet-i şer'iyyelerinin...” BOA, C. DH. 182/9086.

¹⁸ BOA, Y. PRK. UM. 77/49.

¹⁹ BOA, DH. MKT. 1481/84.

²⁰ BOA, DH. MKT. 1728/20.

²¹ BOA, DH. MKT. 1751/72.

öldürdükleri görülmektedir. Ayrıca birkaç gün sonra Kuzucan'ın Banceras köylü Yako Ağa'nın 30'dan fazla aşiretiyle birleşerek Cencege köyüne hücum ettikleri, Hacı Muktaad adındaki kişiyi katlederek parça parça ettikleri ve birçok adamını dahi katledeceklerini söyledikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Bunun üzerine imanlarının kalmadığını ve hayatlarının tehlikede olduğunu belirterek yardım istemişlerdir.²² Yaptıkları eşkıyalık faaliyetleri ayyuka çıkan Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yaptıkları zulmün de boyutunun sınır tanımaz hale geldiğini görmekteyiz. Köyün azası, muhtarı, imamı ve öldürülen kişinin oğlu tarafından çekilen bu telgrafta kişilerin ne kadar korku içerisinde olduklarını, imanlarının kalmadığını ve hayatlarının tehlikede olduğu bilgisi ile anlaşılmaktadır.

İncelenen kaynaklarda, Şeyh Hasanlı Aşireti eşkıyalarının istediklerini elde edemedikleri zaman bu duruma engel olan askerlere olan uygunsuz davranışlarını gösteren belgelere de rastlanmıştır. Mesela Erzurum'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen 3 Ağustos 1896 tarihli bir telgrafnamede, Şeyh Hasanlı Aşireti'nin Lolanlı Aşireti ile birleşerek Gırlavik köyüne hücum etmek istedikleri fakat köy civarında olan bir grup askerin buna engel olduğu bildirilmiştir. Bu durum üzerine bunları takip etmeleri için daha önce gönderilen 8 askerin eşkıyalar ile karşı karşıya geldiği ve askerlerin kılıçtan geçirilerek ağır yaralandıkları görülmektedir. Eşkıyaların 5 askeri tutarak Zanzik köyüne kadar yanlarında götürdükleri, üzerlerindeki silah, cephan ve eşyalarını aldıktan sonra 3 askeri bıraktıkları bilgisi verilmiştir.²³

Özellikle Fırat Havzası'nda yer alan aşiretlerin çok fazla olması ve birbirleriyle birleşerek halka, devlet memurlarına ve askerlere yaptıkları zulüm, zorbalık ve verdikleri zararlar o bölgedeki otoritenin bozularak güven ve emniyetten yoksun bir hale geldiğini göstermektedir. Bu durumda aşiretlerin baskısı altında kalan halkın, devletten bekledikleri yardımları görmemeleri ve bölgede bulunan voyvodaların da eşkıyalarla birlikte hareket etmeleri üzerine, bir müddet sonra eşkıyalara destek vermelerine neden olmuştur. Adaletin sarsılması ve devlet eliyle gereken güven ortamının sağlanamaması o bölgedeki aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerini arttırdığı gibi geniş bir sahaya yayılmalarını da sağlamıştır. Nitekim 11 Kasım 1900 tarihli belgeye göre; 21-30 Ekim 1900 tarihleri aralığında Dersim yoluyla Merkez Ordu-yı Hümayûn'a gitmekte olan Erzurum Rusya konsolos vekili ve maiyetindeki kişileri korumakla görevli askerler üzerine Pülümür tarafında Dersim eşkıyasının ateş açtığı belirtilmiştir. Açılan ateş 3 kişinin ölümüne ve 2 kişinin yaralanmasına sebep olmuş ayrıca kişilerin tüm mal ve eşyaları da yağmalanmıştır. Bu konunun araştırılması için gönderilen 3 nişancı taburunun yaptığı araştırmalar sonucunda, burada bulunan 12 kısımlı ekrad köyü halkının hükümete karşı başkaldırmış durumda oldukları ve eşkıyalar ile de iş birliği içerisinde bulundukları bildirilmiştir.²⁴ Şeyh Hasanlı Aşireti eşkıyalarının bu olayda yer alıp almadığı belirtilmemiş olsa da 12 kısımlı ya da 12 parçadan oluşan ekrad köyü halkı ifadesi genellikle arşiv belgelerinde

²² "... Şeyh Hasanlı Lolanlı 'aşiretleri vergi almak efkârıyla herbar-ı ğasb-ı emvâl katl-i can itmekde iken çend gün akdem Kuzucan'ın Banceras karyeli Yako Ağa otuza mütecâsir 'aşiretiyle Cencege karyesine hücum iderek handan Hacı Muktaad Begi katl ve parça parça eyledikleri gibi çok âdemleri katl ideceklerini beyandan imanımız münselib hayatımız tehlikededir..." BOA, BEO. 540/40479.

²³ "... Şeyh Hasanlı ve Lolanlı 'aşireti eşkıyası bi'l-'umum Gırlavik karyesine hücum iderek tasallüt itmek istemişler ise de karye-i mezbûre civârında bulunan 'asâkir-i şahâne müfrezelerine mukâvemet idemeyerek 'avdete mecbur oldukları sırada Ezvad? dediğinde olan müfrezeden evvelce bunları ta'kib için gönderilen 8 nefer 'asâkir-i şahâneye tesâdüfle bu neferleri kılıç ile ağırca cerh ve 5 neferini tutarak Zanzik karyesine kadar götürmüş ve üzerlerindeki silah ve cebhâne ve eşyayı tamamen aldıktan sonra kendülerini salıvırmış..." BOA, DH. TMIK. M. 11/79.

²⁴ "...Rus me'murlarıyla 'asâkir-i şahâne üzerine hücum iderek üç neferin şehadetine ve iki neferin mecrûhiyyetine sebebiyet viren ..." BOA, Y. PRK. ASK. 165/46.

Şeyh Hasanlı Aşireti için kullanılmıştır.²⁵ Bölgede yaşayan halkın eşkıyalara destek vermesi bir dizi olumsuzluklara sebebiyet vermiştir. Bu olumsuzlukların başında eşkıyaların bulundukları yerde rahat hareket edebilmeleri, yeme, içme vs. temel ihtiyaçları konusunda yardım bulmaları, kişilerin saklanmaları için yer temin edilmesi, ihbar edilmeme vs. gibi hususlar bulunmaktadır. Eşkîyalar, yukarıda saymış olduğumuz bu destekler ile bulundukları çevreden daha geniş bir alana yayılma olanağı bulmuşlardır.

Çalışmamız içerisinde bölgenin fiziki durumunun da eşkıyalar tarafından avantaj olarak kullanıldığı bilgisini vermiştik. Eşkîyaların bu fiziki durumu nasıl kullandıkları ve ne gibi avantajlar elde ettikleri 31 Ekim 1900 tarihli arşiv kaydında görülmektedir. Bu arşiv kaydı bir önceki örneğimizin devamı niteliğini taşımaktadır. Rus konsolos vekilinin önünü keserek çatışmaya sebep olan Dersim eşkıyasının sarp ve zor olan dağ ve mağaralara firar ettikleri ve buralarda gizlendikleri belirtilmiştir. Bu sebeple eşkıyaların yakalanmaları için ne tedbir almaları gerekiyorsa alınması istenmiştir.²⁶ Bölgenin fiziki şartlarını bilen eşkıyalar gizlenmek için zor ve sarp dağları seçmesi yakalanmaları için alınan tedbirleri etkisiz hale getirmiştir.

2. Eşkîyalık Faaliyetlerinin Önlenmesi İçin Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ortalarında Şeyh Hasanlı Aşireti ekrağ eşkıyalarının birçok olumsuz davranışları ile karşılaşmıştır. Bu durumlar karşısında kayıtsız kalmayarak bir dizi önlemler almıştır. Fakat alınan önlemlerin caydırıcılığı, devlet memurlarının görevlerini layıkıyla yerine getirip getirmediikleri, atanan memurların becerileri, eşkıyaların engellenmesi hususunda gerekli birlikteliğin sağlanıp sağlanmadığı hususları da bu bölgenin kontrol altına alınması hususunda önemlidir.

Osmanlı Devleti, Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yapmış oldukları eşkıyalık faaliyetlerine karşı alınacak tedbirlere ilk olarak durumun araştırılması için asker sevkı ve memur tayiniyle başlamıştır. Durumun araştırılması için gönderilen memurlar olayı araştırırken bölge halkının durumu hakkında, eşkıyayı destekleyip desteklemedikleri, bölgenin fiziki ve iklim koşullarına ve hatta yapılacak hareketlerin ne gibi zorluk içerdiğine dair bilgiler vermişlerdir. Olayın araştırılması sonucunda eşkıyaların engellenerek gerekli cezaların uygulanması için bölge asker sevk etmiştir. Fakat bölgeye intikal eden askerlerin eşkıyayı destekleyen halkla karşılaşması, bölgenin sarp ve zor dağlarının eşkıyalar tarafından sığınak olarak kullanıldığını öğrenmeleri, kimi zamanda kışın bastırması dolayısıyla yapacakları hareketin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Bunun dışında eşkıyalar ile girdikleri çatışmada başarı göstererek bu kişilerin yakalanarak hak ettikleri cezaları almalarını sağladıkları da görülmüştür. Osmanlı Devleti olumsuz davranışlarda bulunan eşkıyalara ve yandaşlarını engellemek için; kefil sistemini kullanmış, sürgün, idam, görevden azletme gibi tedbirler almıştır. Ayrıca affedilen aşiret üyelerinin olduğu da görülmektedir.

13 Şubat 1782 tarihli arşiv belgesinde, Şeyh Hasanlı Aşireti'nin bulundukları bölgede asayişin sağlanması için Silahdar Mustafa'nın başbuğ olarak tayin edildiği ve Ducek, Etrik ve Ovacık'da eşkıyalık yapan Şeyh Hasanlı, Gevanlı ve Disimli eşkıyalarının ve onlara bağlı kişilerin yakalanarak idam edilmeleri istenmiştir. Firar eden olursa dahi oturdukları yerlerin yakılması ve eşkıyalıklarına son verilmesi istenmiştir. Eşkîyaların bu yerlerdeki zulümleri

²⁵ "...öteden beru hâl-i 'isyan ve şekavette bulunan ve 12 pâre karyeden 'ibâret olan Şeyh Hasanlı nahiyesi ekrağ dâhi eşkıyâ ile silah-bedest şekavet olduklarıçün eşkıyanın mikdarı hayli tezâyüd eylemiş idi..." BOA, Y. PRK. ASK. 165/46.

²⁶ "...eşkîyâ-yı merkûmenin bulundukları mevâki Dersim'in en meni' ve hâkim bir muntakası olduğu gibi vakı'a-i ma'rûzede müdahili olmayub..." BOA, Y. PRK. ASK. 165/46.

bittikten sonra burada oturan halkın eşkıyaları tekrar bulundukları yere almamaları için birbirlerine kefil olmaları sağlanmıştır. Bu kefil sistemi sonrası halk içinden kimse olumsuz bir davranış gösterecek olursa 15 bin kuruş vereceği gibi bu kâfi görülmeyerek haklarından gelineceği söylenmiştir. Ayrıca Kiğı kazası köylerinde sakin olan birçok ulema, suleha, imamlar, hatipler ve ahali olumsuz bir davranışları olduğu zaman devlete 25 bin kuruş ödeyeceklerini kabul etmişlerdir. Bu şartı Ovacık kaza kuralarında yaşayan halk da kabul ederek birbirleri için kefil olmuşlardır.²⁷ Bu belgeye göre Osmanlı Devleti'nin eşkıyalarla başa çıkmak için ağır tedbirler aldığını görmekteyiz. Ancak ilerleyen yıllarda bu bölgelerde hala eşkıyalık faaliyetlerinin devam ettiğini gösteren belgelerin olması bu tedbirlerin başarısız olduğunu göstermektedir.

Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yaptığı taşkınlıkların önlenmesi için idam gibi ağır yollara da başvurulduğu görülmektedir. Nitekim idam edildiklerine dair Haziran 1798 tarihli belgede çok uzun zamandan beri eşkıyalık yaparak etraf kazaları zapt etmeye çalışan Şeyh Hasanlı ve Disimli ekradının yola getirilmeleri için bulundukları yere asker sevk edildiği, yapılan çatışmada eşkıyalardan 18 kişinin yakalanarak başlarının kesilip Der-Saadet'e gönderildiği görülmektedir.²⁸ 9 Mart 1807 tarihli diğer bir belgede ise; yaptıkları zulüm ve eşkıyalık sebebiyle Şeyh Hasanlı ve Disimli ekradı üzerine memur tayin edildiği ve eşkıyalar üzerine gönderdiği askerlerin galip gelmesi sonucu 18 kişinin başının kesilerek gönderildiği bilgisi verilmektedir. Ayrıca kesik olan bu başların ibret olması için Bab-ı Hümayun'a²⁹ konulacağı bilgisi verilmiştir. Şubat 1808 tarihli diğer bir belgede ise Çemişgezek ve Çarsancak kazaları civarında olan Şeyh Hasanlı ve Docik ekradı eşkıyasının çok uzun süredir kaza ahalilerine hasar verdiklerini ve bu sebeple Maden Emni Yusuf Ağa'nın askerler ile eşkıyalar üzerine gittiği bildirilmiştir. Bunun sonucunda eşkıyalardan 60 kişinin başı kesilerek ibret olsun diye Pişegah-ı Bab-ı Hümayun'da yuvarlanarak teşhir edileceği bilgisi verilmiştir.³⁰ Yazıldığı üzere yapılan idamların eşkıyalık faaliyetlerini bitirmediğini ama bu duruma engel olmak ve gözdağı vermek maksadıyla yapıldığı görülmektedir. Bir diğer örnekte 8 Mart 1840 tarihli belgede bulundukları bölgede huzursuzluk çıkartarak fitne ve fesada sebep olan Şeyh Hasanlı ve Disimli eşkıyalarıyla ittifak eden Çemişgezekli Yusuf adlı eşkıyanın defedilmesi için Maden Emni Mustafa Paşa'nın görevlendirilmiş ve çıkan çatışma sonucunda 3 kişinin başlarını keserek bab-ı hümayuna gönderildiği bilgisi verilmiştir.³¹

Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yaptıkları eşkıyalık faaliyetleri sonucunda bunlara verilen bir diğer ceza ise sürgündü. Eşkıyaların sürgün edildiklerine dair Mart 1840 tarihli bir arşiv kaydında; Kiğı Sancağı reayasından Şeyh Hasanlı ve Disimli ekrad eşkıyalarının Çarsancak kazası halkını yerlerinden ettikleri, öşürlerini vermedikleri, halkın mal ve eşyalarına el koydukları ve bu durumun sürekli bir hale geldiği bildirilmiştir. Ayrıca Kızılbaş seferi başladığında bunların başka bir mezhepten olduğunun anlaşıldığı söylenmiştir. Bu kişilerin

²⁷ "... Şeyh Hasanlu, Disimli ve Gevanlı ve anlara tabi eşkıya-yı ekradın fî-mabad Kiğı kazası kurasına duhul eylememek ve bir takrib ele girmelerinin cezaları tertib olunmak üzere kaza-i merkumun bil-cümle ulema ve suleha ve eimme ve hüteba ve ahalisi Meclis-i Şeri'ate ta'ahhüd ve birbirlerine tekfil ve hilaf-ı ta'ahhüd hareketleri zuhur ider ise canib-i miriye yığirmibiş bin gurus nezri kabul eylediklerini..." BOA, C. ZB. 22/1094.

²⁸ "... 'asâkir-i merkûme tarafına vezan eylediğinden gayrı hîn-i muhârebede ahz olunub cezaları tertib olunan eşkıyadan bu def'a dâhi 18 nefer eşkıyanın rüus-u maktu'aları der-sa'adete irsâl olunduğu..." BOA, HAT. 80/3368-A.

²⁹ "... zikr olunan rüus-u bürîde 'ibretü's-sâirin pişegâh-ı bâb-ı hümayûnda nihâde-i câ-yı mezillet kılınacağı..." BOA, HAT. 80/3343.

³⁰ "...60 nefer ruus-u maktu'a emsâli olan eşkıyaya 'ibret için pişegâh-ı bâb-ı hümayûnlarında ğaltide-i hâk-ı mezillet kılınacağı..." BOA, C. DH. 74/3655.

³¹ BOA, C. ZB. 4/170.

Kızılbaşlara yardım ettikleri ve yaptıkları olumsuz hareketler dolayısıyla üzerlerine asker gönderildiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Çarsancaklı Osman ve Sağıroğlu Halil tarafından Şeyh Hasanlı ve Disimli eşkıyalara 400'er tüfekçi gönderildiği görülmektedir. Eşkıyaların aileleri ile Rakka'ya gönderilerek burada iskân ettirilmesi istenmiştir.³² Belgede eşkıyalara yardımda bulunan Çarsancaklı Osman ve Sağıroğlu Halil'in eşkıyaların üzerine gidilmesi için görevlendirilen memurlardan oldukları anlaşılmaktadır. Bu memurların eşkıyaları durdurmak yerine onlara yardım etmeleri, Şeyh Hasanlı eşkıyalarının faaliyetlerinin bu bölgede bu kadar nasıl dallanıp budaklandığını göstermektedir.

Şeyh Hasanlı Aşireti'nden olup eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve daha sonra affedilen aşiret üyeleri de bulunmaktadır. Bu husus ile ilgili Eylül 1903 tarihli belgede; Kuzican kazasının Şeyh Hasanlı eşkıyasından olan Büyük ve Küçük Taco ve Yusuf Ağaların aman dileyip teslim olduklarını ve padişah tarafından affedildikleri telgrafla bildirilmiş ve kendilerine herhangi bir zarar verilmemesini istediklerini belirtmişlerdir.³³ Bu kadar soruna sebep olan aşiret üyelerinin affedilmesi savaş yoluyla baş edilemeyen eşkıyaların bu şekilde vazgeçirmeye çalışıldığı düşünülebilir. Nitekim Osmanlı Devleti her ne kadar eşkıyaları te'dip etme düşüncesiyle asker çıkarma, memur atama, sürgün, idam vs. yolları denemiş olsa da eşkıyalık faaliyetleri sekteye uğramamıştır. Bunun en büyük sebebi ise kanaatimizce bölgede yetenekli memurların olmaması, alınan kararların caydırıcılığının yeterli olmamasıdır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarındaki durumunun ne denli zor bir hal aldığını çalışmamızda verdiğimiz örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti sadece bir aşiretin yapmış olduğu eşkıyalık faaliyetleri uğraşmamıştır. Ayrıca ayanların, voyvodaların, devlet memurlarının başlarına buyruk hareketleri, Osmanlı Devleti'nin diğer devletler ile olan siyasi ilişkileri, o dönemde ülkenin her yerine örümcek ağı gibi yayılan aşiretlerin olumsuz faaliyetleri ile uğraşmış ve durumun genel otorite kaybına da sebebiyet vermiştir.

Şeyh Hasanlı Aşireti'nin yaptıkları faaliyetler yukarıda sıraladığımız maddelerden sadece bir tanesini içermekte olsa da Osmanlı Devleti'nin coğrafyasından bir parçasında yaşananlara baktığımızda genel durumu nasıl etkilediğini gözlemlenmiştir. Fırat Havzası'nda aşiretlerin bu olumsuz davranışlarının bölge halkının ve memurların destekleri ile geniş bir alana yayılmıştır. Ayrıca Şeyh Hasanlı Aşireti'nin bölgede bulunan diğer aşiretler ile iş birliği içerisinde girerek daha da güçlendiği ve bölge halkının desteğini de almaları ile alınan tedbirlerin de etkisiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Bölgede eşkıyalık faaliyetlerinin bu denli artması emniyet ve asayişin bozulmasına sebep olmuştur. Bu durumda canlarını, mallarını ve namuslarını kurtarmaya çalışan halkın ekonomik döngüdeki görevlerini de sekteye uğratmıştır.

Devletin bu güçleri kontrol altına alma çabaları günü kurtarma şeklinde kararlar barındırması sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca bölgedeki iklim ve fiziki şartların bu aşirete avantaj sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Şeyh Hasanlı Aşireti ve bu eşkıyaların bağlantı

³² "... El-hac İbrahimMübaşir tayin olunmuşıdi el-haleti hazihi mütesellim muma-ileyhin der-devleti medarım mektub ve kaimesi gelüb hülasa-i mazmununda emr-i şerifim vusulünde tarafından ve Malatya tarafından bir mikdar asker ile kalkub eşkıya-yı merkumenin olduğu (mürekkap dağılmış) ve idüb maiyetine memur olundı Çarsancaklı Osman ve Sağıroğlu Halil ŞEyh Hasanlı ve ekradının muayyen yatakları olmalarıyla itaat-i emr-i şerif eylemediklerinden ma'ada merkum Osman dört yüz nefer tüfenkçi ile eşkıyay-yı merkumeye imdad idüb dört yüz nefer tüfenkçi dahi Disimli ekradına götürdü takviye virmeleriyle..." BOA, C. DH. 76/3766.

³³ BOA, ŞD. 1523/23.

içerisinde bulundukları diğer aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerini durdurmak için farklı çözüm yollarına başvurabilirdi. Bunlar içerisinde; tayin edilen memurların, o bölgeyi bilen yetenekli memurlar içerisinde seçmelisi, bölge halkının ve diğer aşiretlerin, Şeyh Hasanlı Aşireti eşkıyaları ile olan bağını kesmek ve devletle iş birliği yapmalarını sağlamak gibi çözüm yolları sayılabilir. Ancak yapılan eşkıyalık faaliyetlerinin engellenmesi hususu genel itibarıyla başarısız olmuş ve yöre halkı ile devlet bu eşkıyalık olaylarından hem ekonomik hem de sosyal olarak olumsuz etkilenmeye devam etmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *AE. SABH. I.* 202/13506.

BOA, *BEO.* 540/40479.

BOA, *C. DH.* 182/9086.

BOA, *C. DH.* 74/3655.

BOA, *C. DH.* 76/3766.

BOA, *C. ZB.* 4/170.

BOA, *C. ZB.* 22/1094.

BOA, *DH. MKT.* 1481/84.

BOA, *DH. MKT.* 1728/20.

BOA, *DH. MKT.* 1751/72.

BOA, *DH. TMIK. M.* 11/79.

BOA, *HAT.* 80/3368-A.

BOA, *HAT.* 80/3343

BOA, *ŞD.* 1523/23.

BOA, *Y. PRK. ASK.* 165/46.

BOA, *Y. PRK. UM.* 77/49.

Akgül, Suat, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 3. Baskı, İstanbul 2004.

Bardakoğlu, Ali, *Eşkıya*, *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995.

Çakar, Enver, *Elâzığ Baskıl Yöresi Aşiretleri*, Ankara 2012.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26. Baskı, Akaydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.

Erler, Mehmet Yavuz, Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.19 Ankara 1997.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlılar 'da Eşkıyalık Hareketleri", *TDVİA*, C.11, İstanbul 1995.

Onarlı, İsmail, "Şeyh Hasanlı Aşiretleri Konfederasyonu Oymak ve Obalarının Yerleşik Yörelerindeki Söylence ve İnanç Motiflerinin Nesnel ve Tarihsel Temelleri", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 14, 2000.

Saltık, Veli, “Dede Şeyh Hasanlar ile Aşiret Şeyh Hasanlar”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 66, 2013.

Yılmazçelik, İbrahim, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 3. Baskı, Ankara 2017.

Yinanç, Refet-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara 1983.

TÜRKİYE’DE İLK İLAHİYAT FAKÜLTESİ: DARÜLFÜNUN İLAHİYAT ŞUBESİ (TEŞEKKÜL, MÜFREDAT, KADRO, MEZUNLAR, İSTİHDAM)

*The First Faculty of Theology in Turkey: Darülfünun Theology Department
(Organization, Curriculum, Staff, Graduates, Employment)*

Nuri Güçtekin-Muzaffer Fehmi Şakar

Prof.Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye-Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye
e-mail: trakeagle@gmail.com-mufesak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6115-5979-0000-0002-2593-2168

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 11.11.2022
Accepted Date - Kabul Tarihi : 29.12.2022
Pages - Sayfa : 79 - 122

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.66311>

Citation - Atıf : Nuri Güçtekin-Muzaffer Fehmi Şakar, “Türkiye’de İlk İlahiyat Fakültesi: Darülfünun İlahiyat Şubesi (Teşekkül, Müfredat, Kadro, Mezunlar, İstihdam)”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 79 – 122.

TÜRKİYE'DE İLK İLAHİYAT FAKÜLTESİ: DARÜLFÜNUN İLAHİYAT ŞUBESİ (TEŞEKKÜL, MÜFREDAT, KADRO, MEZUNLAR, İSTİHDAM)

The First Faculty of Theology in Turkey: Darülfünun Theology Department (Organization, Curriculum, Staff, Graduates, Employment)

Nuri Güçtekin-Muzaffer Fehmi Şakar

Prof.Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye-Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye
e-mail: trakeagle@gmail.com-mufesak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6115-5979-0000-0002-2593-2168

Öz

Türk Eğitim Tarihinde medrese dışında Avrupaî tarzda bir Darülfünun (üniversite) kurulması fikri ilk defa 1845'te Muvakkat Maarif Meclisi'nce gündeme getirilmiştir. 1863, 1870 ve 1874 yıllarında üç girişim yapılmışsa da Türkiye'de kesintisiz olarak devam eden üniversitenin kuruluşu, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde, 1 Eylül 1900'de, Darülfünun-ı Şâhâne adıyla açılan müessese ile olmuştur. Avrupa - özellikle Fransa- üniversiteleri model alınarak kurulan bu müessese, Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye ve Edebiyat olmak üzere üç şubeden oluşmuştur. Böylece ülkemizde, Batılı model olarak teşekkül eden üniversite içerisinde Doğulu tarzda bir İlahiyat Fakültesi vücuda getirilmiştir. Bunun devamı olan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ülkemizde kurulmuş ilk ilahiyat fakültesi olma niteliğini sürdürmektedir.

Bu çalışmamızda; İstanbul Darülfünununu bünyesinde 1900-1915 yıllarında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Şer'iyye ve İlahiyat Şubesi şeklinde devam etmiş olan yüksek eğitim kurumunun teşkilat yapısı ortaya çıkarılarak, bu müesseseden yetişmiş 250 mezundan 150'sinin ilk kez künye bilgileri verilmiş ve dört mezunun da biyografisi ele alınmıştır. Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti dosya üsulu evrakı ile dört mezunun sicil dosyalarına dayalı olarak yapılan bu çalışma; hem müessesenin işleyişine ve tarihsel sürecine ışık tutmakta, hem de ders kadrosu, müfredatı ve müessesenin istatistik bilgilerini esas almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Şer'iyye, Darülfünun İlahiyat, İlahiyat Mezunlarının Künyeleri ve İstihdamı, İlahiyat Müfredat Programı ve Ders Kadrosu.

Abstract

In Turkish Education History, the idea of establishing a European-style Darülfünun (university) apart from the madrasah first acquired currency the Muvakkat Education Council in 1845. Though three attempts were made in the years 1863, 1870 and 1874, the establishment of university that would be incessant was achieved by the emergence of the institution named Darülfünun-ı Şâhâne in September the 1st 1900 at the twenty-fifth anniversary of accession of Abdulhamid II. This institution, founded on the model of European -especially French- universities, consisted of three branches: Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Riyaziye and Tabiiye ve Edebiyat. Thus, in our country, an Eastern-style Faculty of Theology was established within the university, which was formed by taking the Western model. Istanbul University Faculty of Theology continues to be the first faculty of theology established in our country.

In this study, the organizational structure of the higher education institution, which continued as Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Şer'iyye and Theology Branch within the body of Istanbul Darülfünun between 1900-1915, has been highlighted, and the information about the identification tags of 150 of 250 graduates from this institution has been given for the first time, and biographies of four graduates are discussed. Based on the Ministry of Education file format documents in the Ottoman Archives and the registry files of four graduates, this study not only has revealed the functioning and historical process of the institution, but also taken the course staff, curriculum and statistical information of the institution as a basis.

Keywords: Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Şer'iyye, Darülfünun Theology, Identity and Employment of Theology Graduates, Theology Curriculum and Teaching Staff.

Giriş

Osmanlı Devletinde 19. yüzyıla kadar eğitim sahasında gerekli ihtiyaçları muvaffakiyetle karşılayan medreselerin, maarif ve memur kadrolarının, Avrupaî tarzda reformlara tabi tutulduğu süreçte, örgün eğitimdeki eski işlevlerine asrı zaruretler öne sürülerek son verilmiştir. Böylece, yeni sınıf memur kadrolarının ilk, orta ve lise seviyesinde olduğu gibi, üniversite kademesinde de Avrupaî tarzda kurumlar açılarak istihdam edilmesi sağlanmıştır.

Türk Eğitim Tarihinde, medrese dışında Avrupaî tarzda bir Darülfünun (üniversite) kurulması fikri ilk defa 1845'te Muvakkat Maarif Meclisi'nce gündeme gelmiştir.¹ Osmanlı eğitim sisteminde ilk Darülfünun teşebbüsü ise, 13 Ocak 1863 yılında Ethem Paşa'nın çabalarıyla olmuştur. Ancak çıkan bir yangın sonucu, Darülfünun kapatılmak zorunda kalmıştır. İlk teşebbüs normal eğitime geçmeden, bir anlamda daha başlamadan sona ermiştir. İkinci girişim, 20 Şubat 1870 yılında yapılmış ve Darülfünun-ı Osmanî adıyla 1873 yılına kadar kesintisiz olarak üç yıl eğitim verilmiştir. Bu müessese, 1874-1881 yılları arasında da Mekteb-i Sultanî içerisinde Darülfünun-ı Sultanî ismiyle devam etmiştir. Türkiye'de kesintisiz olarak devam eden ilk üniversite ise, 1 Eylül 1900'de II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde, Darülfünun-ı Şâhâne adıyla kurulmuştur. Bu kurum; Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye ve Edebiyat olmak üzere üç şubeden oluşmuştur. Hukuk Mektebi ile Mülkiye Tıp Mektebi Darülfünun şubesi olarak kabul edilmişse de Darülfünun yönetimine dâhil edilmemişlerdir. Bu mektepler, Darülfünun yönetimine ancak II. Meşrutiyet döneminde eklenmişlerdir. Böylece Darülfünun; Ulûm-ı Şer'iyye, Ulûm-ı Hukukiye, Ulûm-ı Tıbbiye, Fünûn ve Ulûm-ı Edebiye olmak üzere beş şubeli bir yapıya dönüşmüştür. Eczacılık ve Dişçilik Mektepleri Tıp Şubesi'ne bağlanırken, vilayetlerdeki Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri de Darülfünuna katılmıştır.² Bugünkü İlahiyat Fakültesi; 1900-1915 yıllarında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye, Ulûm-ı Şer'iyye ve İlahiyat Şubesi adlarıyla 15 dönem devam etmiştir. 14 Ekim 1915'ten itibaren Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi kapatılmış ve öğrencisi Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'ne devredilmiştir. Gerekçe olarak, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin İlahiyat Şubesi'ndeki aynı programı tatbik edeceğinden dolayı artık devamına gerek ve ihtiyaç kalmaması gösterilmiştir.³

Cumhuriyet'in İlan'ından sonra çıkartılan 21 Nisan 1924 tarih ve 493 sayılı "İstanbul Darülfünunu Hükmi Şahsiyeti Hakkındaki Kanuna" göre İstanbul Darülfünunu Tıp, Hukuk, Edebiyat, İlahiyat ve Fen medreselerinden oluşan bir müessesedir. 3 Mart 1924'te Şeriye ve Evkaf Nezareti'nin lağvedilmesinden sonra kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla tüm eğitim kurumları Maarif Vekâlet'ine devredilerek bağlanmıştır. Ayrıca "yüksek dinayat mütehasısları yetiştirmek" amacıyla Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi kurulması ve "imamet ve hitabet gibi" dini hizmetlerin icrası için de ayrı okulların açılması kararlaştırılmıştır. Medreselerin bir anda ve tamamen kapatılması ise, Maarif Vekili Vasıf Bey'in 11 Mart 1924 tarih ve 624 numaralı telgrafname emriyle gerçekleşmiştir. Böylece orta derecedeki medreseler ile beraber üniversite düzeyindeki Süleymaniye Medresesi gibi tüm medreseler kapatılmıştır. Kapatılan medreselerden 29'unun, İmam-Hatip Mektebi olarak açılması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır.⁴

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, nr.210, Ankara, 1990. s. 701-702.

² Ali Arslan, *Türkiye'de Üniversite ve Siyaset*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011. s.31-35

³ BOA., MF.ALY., 83/68, (5 Z 1333/14 Ekim 1915). BOA., MF.ALY., 84/32, (28 Z 1333/6 Kasım 1915).

⁴ Ali Arslan, "İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 93-103. s. 93. Mustafa Öcal, "Darülfünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 183-205. s. 185. Zeki Salih Zengin, Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi, Adana, 2009. s. 95-132. Emre Dölen, "Osmanlı'dan

İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi, resmen 21 Nisan 1924'te fiilin ise Mayıs ayının başında beşinci fakültesi -fakülte meclisi tarafından kurulan ilk fakülte- olarak açılmıştır.⁵ Böylece 14 Ekim 1915'ten sonra medreseye devredilmiş olan yüksek din eğitimi, yaklaşık 10 yıl sonra ikinci kez üniversite bünyesine eklenmiştir.

Prof. Dr. Albert Malche'nin, 29 Mayıs 1932 tarihli raporunda Darülfünun'un yeniden düzenlemesi hakkındaki raporunda, "İlahiyat Fakültesi'nin muhafaza edilmek isteniyorsa mevcut haliyle devam etmesinin uygun olamayacağını ya da Edebiyat Fakültesi'ne bağlanabileceğini" teklif etmiştir.⁶ 1933 yılına kadar Darülfünun'un beş fakültesinden biri olarak faaliyet gösteren İlahiyat Fakültesi, 31 Mayıs 1933 tarihli 2252 sayılı kanunla Üniversite'ye geçişte lağvedilmiştir. 1992 tarihinde ise İstanbul Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi yeniden açılmıştır.⁷

Konunun araştırılmasında çeşitli sıkıntılar ile karşılaşmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi depolarında yıllardır atıl halde bırakılmış olan Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin merkez hususi evrakı üzerinde inceleme yapılamamıştır.⁸ Kurumda, evrak tasnifinin halen devam ettiği gerekçe gösterilerek, belgelerin araştırmacıların istifadesine sunulamayacağı beyan edilmiştir. Ancak ehemmiyetine muhtelif neşriyatta atıfta bulunulan bu malzemelerin, 1903-1914 yıllarında mezun olanların isim, künye ve almış oldukları mezuniyet derecesini gösteren defter ile 5'i normal 5'i fotoğraflı künye defteri yanında ihtiyat ve dinleyici künye defterleri gibi çok önemli belgeleri içerdiği görülmektedir.⁹ Bu durum, müessese hakkında zaten çok sınırlı bilgi ve belgenin günümüze intikal ettiği II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki faaliyet ve işleyişinin incelenmesini sınırlamıştır. Çalışmada Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti Mektubi Kalemi ile Tedrisat-ı Aliye Dairesi, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi, İstanbul Maarif Müdüriyeti ve Meclis-i Kebir-i Maarif dosya usulu envanteri kullanılmıştır. Dört mezunun sicil dosyasına İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Zeytinburnu Arşivi'nden ulaşılmıştır.

Çalışmamız ulaşılabilen kaynaklar ışığında, ele alınan yüksek eğitim kurumunun teşkilat yapısını tüm yönleriyle incelemek amacıyla kronolojik olarak dört bölümden teşkil edilmiştir. İlk bölümde II. Abdülhamid Dönemi'nde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin (1900-1909) nizamnamesi, müfredatı, ders programı, ders kadrosu, teftişi, öğrenci işlemleri (kayıt, mezuniyet), ilk mezunların isim ve künyeleri ve istatistik durumuna yer verilmiştir. İkinci bölümde II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin istatistiksel durumu, öğrenci ile mezun listeleri, müfredat programı ve ders kadrosu incelenmiştir. Üçüncü bölümde, 1900-1933 yılları arasında mezunların istihdamı ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise İlahiyat mezunu dört muallimin biyografisini yer verilmiştir.

Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi Darülfünun", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 119-120.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1341-1342, İstanbul: Yeni Matbaa, ss.1-139. İlahiyat Fakültesi Tarihçesi. s. 129. "3 Mart 1340 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nce tevhid-i tedrisat esası kararlaştırılmış olduğundan Darülfünunun mevcut fakültelerine ilaveten bir de İlahiyat Fakültesi tesisi tekrerrür etmiş ve fakülte 1340 senesi Mayıs ibtidasında küşad edilmiştir."

⁶ Mustafa Öcal, "Darülfünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", s. 189.

⁷ Ali Arslan, "İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş", s. 103.

⁸ Hüseyin Sankaya, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Merkez Hususi Evrakı ve Eğitim Tarihi Açısından Önemi", *Dârülfünûn İlahiyat'ın İlmî Birikimi*, 15 Mayıs 2018, İstanbul, (Sempozyum Özet Kitabı).

⁹ Darülfünun İlahiyat'ın İlk Yılları Sergisi, 15 Mayıs 2018. Sergide kullanılan görsellerin transkriptleri yapılarak çalışmamızda kullanılmıştır.

1. II. Abdülhamid Dönemi'nde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi (1900-1909)

II. Abdülhamid Dönemi'nde Darülfünun'un teşkilat yapısı ve nizamı, Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi ile belirlenmiştir. İlk sekiz madde Darülfünun'un teşkilatı ve yapısı, 9'dan 20'ye kadar 11 madde Darülfünun'a kayıt ve kabul şartları, 21 ve 22 maddeleri mezuniyet imtihanı, 23. madde füyûzat ve 24-27 maddeler hatime başlığı altında ele alınmıştır. Daha sonra şubelerin ders programları verilmiştir.¹⁰ Daha önceki Darülfünun açma teşebbüsleri içerisinde yer almayan, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin teşkil edilmesi çok önemlidir. Böylece ilk kez yüksek din eğitimi medrese kontrolünden çıkarılmış ve doğrudan doğruya Darülfünun teşkilatı içine alınmıştır.¹¹ Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin tahsil süresi dört yıldır. Her sene 30 öğrenci alacaktır. Öğrencilerin 18 yaşını bitirmiş, iyi ahlak sahibi, bulaşıcı hastalığı ve mahkûmiyeti olmayacaktır. Talebe-i ulûm sınavla alınacaktır. Başvuru verilen kontenjandan fazla olursa müsabaka imtihanı neticesinde öğrenci kayıt ve kabul edilecektir. Tedrisat belirlenen ders programına göre yapılacaktır. Tedrisatın işleyişi, müessesenin denetim ve teftişi ve her türlü değişiklik Maarif Nezareti gözetim ve kontrolünde olacaktır. Müderrisler alanında uzman ve tanınmış kişiler arasından seçilip atanacaktır. Mezunlar ihtisaslarına göre istihdam edilecektir.

1.1. Müfredat Programı ve Ders Kadrosu

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usûl-i Hadis, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlmi Kelâm ve Tarih-i Din-i İslâm dersleri okutulacaktır. Tarih-i Din-i İslâm dersinde, "Bunda bilmünasebe etme ve ulema-yı Âlem-i İslâm hazerâtının menakıp ve âsâr-ı aliyyelerinden dahi malûmât-ı lâzıma verilecektir" ifadesi eklenmiştir. Ayrıca "bâlâda gösterilen programlar ileride icabına göre tadil olunabilir" denilmiştir.¹² İlk program 1900-1901 ve 1901-1902 ders yıllarında tedris edilmiş ve 4 Haziran 1902'de yeniden düzenlenmiştir. 1902-1903 ders yılında eğitime yeni programa göre devam edilmiştir.

Tablo 1: 1900-1901 ve 1901-1902 Ders Yıllarındaki İlk Ders Programı

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	Toplam
1	Tefsir-i Şerif	3	3	3	3	12
2	Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis	2	2	2	2	8
3	Siyer-i Nebvî	-	-	-	-	-
4	Fıkıh	2	2	2	2	8
5	Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2	8
6	Tarih-i Din-i İslâm (Terâcim-i Ahval-i Ulemâ-yı İslâm da gösterilecektir)	2	1	1	1	5
	Toplam	11	10	10	10	41

Tablo 2: 1902-1903 Ders Yılından İtibaren Geçerli Yeni Program

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	Toplam
1	Tefsir-i Şerif	3	3	3	3	12

¹⁰ Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi 1316/1900. Düstur I, 7. Cilt, s. 659-664.

¹¹ Zeki Salih Zengin, "Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin Kuruluşu Arefesinde Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi", Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu, Selanik, Yunanistan, 20 Şubat 2014, cilt.1, ss.153-174.

¹² Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Ders Programı.

2	Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis	2	2	2	2	8
3	Siyer-i Nebevî (Terâcim-i Ahval-i Ulemâ-yı İslâm da gösterilecektir.)	2	1	1	1	5
4	Fıkıh	2	2	2	2	8
5	Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2	8
6	Tarih-i Din-i İslâm	-	-	-	-	-
	Toplam	11	10	10	10	41

Yapılan tadilatın gerekçesi ise şu şekildedir. “Darülfünun-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde Siyer-i Nebevî tedrisi programda muharrer olduğu halde Tarih-i Din-i İslâm’ın buna dahi havi bulunduğu mütalaasına mebni şimdiye kadar ayrıca ders suretinde tedris edilmemiş ve hâlbuki müntehâ-i müessesât-ı ilmiye olan Darülfünun’da Ulûm-ı Dîniyye’nin kemaliyle tedrisi muktezi olup Siyer-i Nebevî’nin suret-i mahsusa ve mufassala da okutturulması ise Ulûm-ı Dîniyye nokta-i nazarından elzem bulunmuş olmasına mebni Terâcim-i Ahval-i Ulemâ-yı İslâm’da birebir gösterilmek üzere bunun şube-i mezkûre de bilcümle sınıflarda tedris ettirilmesi münasip mütalaa kılınmıştır.”¹³ Siyer-i Nebevî dersi, 1902-1903 ders yılında teftiş edilen dersler arasında yoktur. Daha sonraki yıllara ait belgeler de Tarih-i Din-i İslâm dersinin tedris edilmeye devam ettiği görülmektedir. Siyer-i Nebevî dersi, ilk kez 1908-1909 eğitim yılında haftada dört saat olarak ders müfredatına ilave edilmiş ve Meclis-i Mebûsan Azasından Mustafa Asım Efendi tarafından okutulmuştur.¹⁴ Yapılan müfredat değişikliği, muallim ve öğrencinin durumu, kurumun nizam ve intizamı 1902-1903 ders yılı sonunda teftiş edilmiştir.

Tablo 3: 1902-1903 Ders Yılı Darülfünun-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Teftişi

SN	Teftiş Tarihi	Teftiş Edilen Ders	Dersin Verildiği Sene
1	21 Nisan 1319/4 Mayıs 1903 Pazartesi	Hadis-i Şerif	3. Sınıf
2	22 Nisan 1319/5 Mayıs 1903 Salı	Tarih-i Din-i İslâm	2. Sınıf
3	23 Nisan 1319/6 Mayıs 1903 Çarşamba	İlm-i Fıkıh	3. Sınıf
4	24 Nisan 1319/7 Mayıs 1903 Perşembe	Tefsir-i Şerif	1. Sınıf
5	26 Nisan 1319/9 Mayıs 1903 Cumartesi	İlm-i Kelâm	2. Sınıf
6	28 Nisan 1319/11 Mayıs 1903 Pazartesi	Tarih-i Din-i İslâm	2. Sınıf
7	29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903 Salı	Usûl-i Fıkıh	1. Sınıf
8	29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903 Salı	Tefsir-i Şerif	2. Sınıf
9	29 Nisan 1319/12 Mayıs 1903 Salı	İlm-i Fıkıh	3. Sınıf
10	1 Mayıs 1319/14 Mayıs 1903 Perşembe	Tarih-i Din-i İslâm	3. Sınıf
11	1 Mayıs 1319/14 Mayıs 1903 Perşembe	Hadis-i Şerif	2. Sınıf
12	3 Mayıs 1319/16 Mayıs 1903 Cumartesi	İlm-i Kelâm	3. Sınıf
13	5 Mayıs 1319/18 Mayıs 1903 Pazartesi	İlm-i Fıkıh	3. Sınıf

¹³ BOA., Y.PRK.MF., 4/54, lef 2 ve 6, (26 S 1320/4 Haziran 1902).

¹⁴ BOA., MF.MKB., 170/190, (27 Za 1326/21 Aralık 1908).

14	6 Mayıs 1319/19 Mayıs 1903 Salı	Tefsir-i Şerif	3. Sınıf
15	6 Mayıs 1319/19 Mayıs 1903 Salı	Usûl-i Fıkıh	3. Sınıf
16	7 Mayıs 1319/20 Mayıs 1903 Çarşamba	İlm-i Fıkıh	1. Sınıf
17	7 Mayıs 1319/20 Mayıs 1903 Çarşamba	İlm-i Kelâm	2. Sınıf
18	8 Mayıs 1319/21 Mayıs 1903 Perşembe	Tarih-i Din-i İslâm	3. Sınıf
19	8 Mayıs 1319/21 Mayıs 1903 Perşembe	Tefsir-i Şerif	1. Sınıf

Darülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin teftişi, Meclis-i Maarif Azasından Hüseyin Şükrü Efendi tarafından 4 Mayıs 1903 - 21 Mayıs 1903 tarihleri arasında 19 ders üzerinden yapılmıştır. 21 Mayıs 1903'te hazırladığı teftiş raporunu Maarif Nezareti'ne sunmuştur. Raporda tedrisatın müfredatta arz ve beyan edildiği şekilde uygulandığı, muallimlerin derslere muntazam olarak devam ettikleri ve talebinin derslerden istifade ettiği, mektebin usulü, nizam ve intizamı istenilen ve uygun şekilde devam ettiği bildirilmiştir.¹⁵ Ders müfredat programı, 1324-1325/1908-1909 ders yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Tablo 4: 1900-1903 Yılları Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Ders Dağılımı ve Kadrosu

SN	Ders	Müderrisi	Rütbesi
1	Tarih-i Din-i İslâm	Mahmud Esad Efendi	Haremeyn Payesi
2	İlm-i Fıkıh	Sırrı Efendi	Mahreç Mevleviyeti
3	İlm-i Kelâm	Abdüllatif Efendi	Bilâd-ı Hamse
4	Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis	Mehmed Esad Efendi	Kibâr-ı Müderrisinden
5	Tefsir-i Şerif Muallimi	İsmail Hakkı Efendi	Müderres
6	Usûl-i Fıkıh Muallimi	Rahmi Efendi	Müderres

1900-1903 yılları arasında ders kadrosu, ilmiye sınıfına mensup kişilerden oluşmuştur.¹⁶

Tablo 5: 1908-1909 Ders Yılı Darülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Kadrosu

SN	İdare ve Ders Heyeti	İdareci ve Müderres
1	Ulûm-i Dîniyye ve Edebiyat Şubeleri Müdür-i Sanisi	Hayret Efendi
2	Tefsir-i Şerif Muallimi	İsmail Hakkı Efendi
3	Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis Muallimi	Mehmed Esad Efendi
4	Fıkıh Muallimi	Sırrı Efendi
5	Usûl-i Fıkıh Muallimi	Rahmi Efendi
6	İlm-i Kelâm Muallimi	Abdüllatif Efendi
7	Tarih-i Din-i İslâm Muallimi	Mahmud Esad Efendi

¹⁵ BOA., MF.MKT., 706/44, (23 S 1321/21 Mayıs 1903).

¹⁶ Hasan Sabri Çeliktas, Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda), (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2017. s. 163.

8	3. Sene Tarih-i Din-i İslâm Muallimi	Mustafa Asım Efendi
9	4. Sene Hadis-i Şerif Muallimi	Mehmed Said Efendi
10	4. Sene Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis Muallimi	Şükrü Efendi
11	4. Sene Fıkıh Muallimi	Musa Kazım Efendi
12	4. Sene Usûl-i Fıkıh Muallimi	Musa Kazım Efendi
13	4. Sene İlm-i Kelâm Muallimi	Hüseyin Efendi
14	4. Sene Tarih-i Din-i İslâm Muallimi	Mustafa Asım Efendi

12 Eylül 1908’de Meclis-i Kebir-i Maarif İdaresi, Darülfünun-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi idareci ve muallimlerini 19 Eylül 1908 Cumartesi günü saat altı raddesinde şubenin ders program hakkında yapılacak müzakere için makama davet etmiştir.¹⁷

Tablo 6: 1908-1909 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Ders Dağılımı ve Kadrosu

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	Toplam	Maaşı	Müderrişi
1	Tefsir-i Şerif	-	3	3	3	9	2.700 Kuruş	İsmail Hakkı Efendi
2	Hadis ve Usûl-i Hadis	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş	Kadıasker Esad Efendi
3	Tefsir	3	-	-	-	3	900 Kuruş	Kirişçi Said Efendi
4	Hadis	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Alay Müftüsü Şükrü Efendi
5	İlm-i Fıkıh	-	2	2	2	6	1.200 Kuruş	Mülga Meclis Azasından Sırrı Efendi
6	İlm-i Fıkıh	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Tokatlı Şakir Efendi
7	Usûl-i Fıkıh	-	2	2	2	6	1.200 Kuruş	Dersiamlardan Rahmî Efendi
8	Usûl-i Fıkıh	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Kazım Efendi
9	İlm-i Kelâm	-	2	2	2	6	1.200 Kuruş	Abdüllatif Efendi
10	İlm-i Kelâm	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Dersiamlardan Arapkirli Hüseyin Efendi
11	Tarih-i Din-i İslâm	-	1	1	1	3	900 Kuruş	Müştaşar Mahmud Esad Efendi
12	Tarih-i Din-i İslâm	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Kütüphaneler Müfettişi Asım Efendi
13	Tarih-i Umumi	-	-	1	1	2	600 Kuruş	Ahmed Midhat Efendi
Haftalık Ders Saati		13	12	13	13	51	13.500 Kuruş	-
Ders Sayısı		6	6	7	7	26	-	-

¹⁷ BOA., MF.MKB., 161/137, (15 Ş 1326/12 Eylül 1908).

5 Kasım 1908’de Meclis-i Kebir-i Maarifçe Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi dördüncü sene İlm-i Fıkıh muallimi Musa Kazım Efendi’nin istifasına mebni yerine Fatih dersiamlarından Tokadî Şakir Efendi’nin tayin edilmesine karar vermiştir.¹⁸

Tablo 7: 1908-1909 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Ders Dağılımı ve Kadrosu

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	T	Maaşı	Müderrişi
1	Tefsir-i Şerif	-	3	3	3	9	2.700 Kuruş	Manastırlı İsmail Hakkı Efendi
2	Tefsir	3	-	-	-	3	900 Kuruş	Kirişçi Said Efendi
3	Hadis ve Usûl-i Hadis	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş	Kadıasker Esad Efendi
4	Hadis ve Usûl-i Hadis	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Alay Müftüsü Şükrü Efendi
5	İlm-i Fıkıh	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş	Mülga Meclis-i Maarif Azasından Sırrı Efendi
6	İlm-i Fıkıh	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Tokatlı Şakir Efendi
7	Usûl-i Fıkıh	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş	Dersiamlardan Rahmi Efendi
8	Usûl-i Fıkıh	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Daire-i İlmiye Azasından Musa Kazım Efendi
9	İlm-i Kelâm	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş	Abdüllatif Efendi
10	İlm-i Kelâm	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Dersiamlardan Arapkirli Hüseyin Efendi
11	Tarih-i Din-i İslâm	-	1	1	1	3	900 Kuruş	Maliye Müsteşarı Mahmud Esad Efendi
12	Tarih-i Din-i İslâm	2	-	-	-	2	600 Kuruş	Meclis-i Mebusan Azasından Mustafa Asım Efendi
13	Tarih-i Umumi	-	-	1	1	2	600 Kuruş	Sıhhiye Dairesi Reisi Ahmed Midhat Efendi
14	Tarih-i Edyân	*	*	*	*	2	600 Kuruş	*Sıhhiye Dairesi Reisi Ahmed Midhat Efendi
15	Siyer-i Nebevî	*	*	*	*	4	1.200 Kuruş	*Meclis-i Mebusan Azasından Mustafa Asım Efendi
16	Kitabet-i Arabiye ve Türkiye	*	*	*	*	2	600 Kuruş	*Bağdat Mekteb-i Sanayi Müdürü ve Vilayet Gazetesi Muharriri Mehmed Fehmi Efendi
Haftalık Ders Saati		13	12	13	13	59	17.700 Kuruş	-

¹⁸ BOA., MF.MKB., 166/113, (10 L 1326/5 Kasım 1908).

Meclis-i Kebir-i Maarif'in yaptığı müzakere sonucunda, Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin tahsisatı 17.700 kuruşa çıkarılmıştır.¹⁹ Her dersin bir ders saati ücreti 300 kuruşa yükseltilmiştir. Ders programına üç yeni ders ilave edilmiştir. Bu ilave derslerin tahsisatı, aylık 2.400 kuruş ve yıllık 28.800 kuruştur.²⁰

Haftalık ders saatlerinin sınıflarda 10-11 saat gibi azlığı, cuma ve pazar günleri dışında haftada beş günde iki üç saat ders yapılması birçok araştırmacı tarafından verilen eğitimin yüzeysel ve genel kültür vermeye yönelik olduğu şeklinde yanlış ifade edilmesine yol açmıştır.

Ders saatlerin azlığı verilen dersin en ince ayrıntısına kadar ele alınması ve derse devam eden talebenin aynı zamanda memuriyetinin olmasından kaynaklanmıştır. Başvuruda da bulunan 300 - 400 öğrenci arasından imtihan ve müsabaka neticesinde alınmış ve en iyi ilk 30'un seçildiği ve talebenin büyük kısmının icazetname sahibi, hafız ve dersiam olduğu düşünüldüğünde derslerinin yüzeysel olması mümkün değildir. Derslerin zorluğu mezuniyete de yansımıştır. İlk beş dönem alınan 240 öğrencinin 87'si mezun olabilmıştır. Mezuniyet ortalaması % 36,25'tir. Aynı zamanda 1900-1909 yılları arasında ders veren öğretim üyesi kadrosunun tamamı, verilen tablolarda görüleceği gibi alanında uzman, ihtisas sahibi, sahalarında otorite ilim insanları ve çok meşhur kişilerden oluşmaktadır. Ders kadrosunun büyük bir çoğunluğu, vefat ve görev değişikliği gibi zorunlu haller dışında II. Meşrutiyet Dönemi'nde de ders vermeye devam etmiştir.

1.2. Öğrenci Kaydı ve Mezuniyet

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne ilk öğrenci kayıtları, nizamnameye gereğince talebi-i ulûmdan olan kabul ve duhul imtihanları veren ilk 30 öğrencinin kayıtları 14 Ekim 1900 tarihinde yapılmıştır. Kayıt olan tüm öğrencilerin yaşları 20 ve üzeridir. Hepsinin menşe-i talebe-i ulûm ve ikametgâhı medresedir. Kayıt edilen öğrencilerin isim listeleri matbuatla ilan edilmiştir.²¹

Tahsil müddeti dört yıl ise de bir yıl da doktora sayılan mezuniyet ruûsu için eğitim gördükten sonra beş yılda mezun olmuşlardır. "1319-1320/1903-1904 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi I. Dönem Mezunları" ibaresiyle kayıtlı mezunlar defterinde görüldüğü üzere, ilk mezunlara diplomaları 24 Ağustos 1905'te verilmiştir. Mezunlara icazetnameleri mektepte yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir. Yüksek eğitim kurumlarını birinci ve ikinci olarak mezun olanlar, Altın ve Gümüş Maarif Madalyası'yla taltif edilmiştir. I. Dönem birincisi Hafız Mustafa Şevket Efendi²² ve II. Dönem birincisi Mehmed Ali Efendi Altın Maarif Madalyası'yla

¹⁹ BOA., MF.MKB., 170/190, (27 Za 1326/21 Aralık 1908). * Daire-i İlmiye'nin 417 numaralı mazbatasıyla tayin edilmişlerdir. Verdikleri dersin sınıfı verilmemiştir.

²⁰ BOA., MF.MKB., 174/128, (17 M 1327/8 Şubat 1909).

²¹ BOA., MF.MKT., 659/29, (12 C 1320/16 Eylül 1902). "Darülfünun-i Şâhâne Nizamnamesi'nin dokuzuncu ve onuncu maddeleri mucibince Darülfünun-ı Şâhâne'ye duhul talep olanların geçenlere ilan kılındığı vecihle kayıt imtihan muameleleri ifa ve Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin müsabaka imtihanları icra ve bu kere ihtimam edilmiş olmağla müsabaka-i mezkûreye bi'l-müsabaka ve bilâ müsabaka kabul olunan talebe efendiler ile Fünûn ve Edebiyat Şubelerine müracaatları üzerine kayıt ve kabul edilenlerin isim ve tahsil mahallerine mübeyyin defterdir." 1318-1319/1902-1903 ders yılında Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne 30 talebe, Edebiyat ve Fünûn Şubelerine de 25'er talebe olmak üzere toplam 80 öğrenci alınmıştır. İsim listesi evrak-ı havadisle ilan edilmiştir. Mekteb-i Hukuk Şâhâne'den Selim Sırrı Efendi imtihansız, diğer talebe-i ulûmdan 29 öğrenci yapılan müsabaka neticesinde imtihanla kayıt edilmiştir. Mezun olamadan mektepten ayrılmıştır. Mehmed Tevfik, Hafız İbrahim Hilmi, Hafız Şevket, Hafız Abdurrahman, Mehmed Galib, Sadeddin, Ahmed Kaid, İsmail Hakkı, Mehmed Hilmi, Osman Raşid, Hafız İbrahim, Hüseyin Şem'î, Mehmed Remzi, Hasan, Hüseyin Avni, Mustafa Said, İbrahim Zeki, Arif, Abdüllatif Efendiler mezun olmuştur. Kayıt olan Hafız Mehmed Hamdi, Mehmed Fazıl, Hurşid, Ahmed Hulusi, Hafız Hasan, Asım, Yakub, Hasan Maruf, Mustafa Hüseyin ve Hüseyin Efendi mezun olamamıştır. Kayıt olan talebeden 19'u mezun olmuşken 11'i mezun olamadan mektepten ayrılmıştır.

²² Muhammed Selman Çalışkan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızâde Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010. s. 287-306.

ödüllendirilmiştir.²³ Günümüze şimdiye kadar intikal eden tek diploma örneği ise Hüseyin Avni Efendi'ye aittir.²⁴ Yozgatlı Hüseyin Avni Efendi (1866-1929)²⁵, 22 Ağustos 1907'de aliyyü'l-a'lâ dereceyle ve sınıf 14.sü olarak üçüncü dönemden mezun olmuştur.

1.3. II. Abdülhamid Dönemi'nde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin İstatistiksel Durumu

İncelenen dönemde, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne her eğitim yılında imtihanla ve imtihansız olmak üzere 30'ar öğrenci kayıt edilmiştir. 1316-1317/1900-1901, 1317-1318/1901-1902, 1318-1319/1902-1903, 1319-1320/1903-1904, 1320-1321/1904-1905, 1321-1322/1905-1906, 1322-1323/1906-1907, 1323-1324/1907-1908 ve 1324-1325/1908-1909 ders yıllarında dokuz dönem eğitim vermiştir. Eğitim gören öğrenci sayısı toplamı 270'dir. 1903-1904 yılında ilk kez tüm sınıflarında ders verilmiştir. 24 Ağustos 1905'te ilk mezunlarını vermiştir. 1903-1904'te 18, 1904-1905'te 22, 1905-1906'da 19, 1906-1907'de 17 ve 1907-1908'de 11 olmak üzere beş dönemde 87 mezun vermiştir. Mezun olanların ortalaması % 36,25'tir. İlk beş dönem mezunların isim listesi -ilk iki dönemin künye bilgileriyle beraber- ilk kez bu çalışmada toplu olarak liste halinde neşredilmiştir. 1908-1909'da altıncı dönemde kaç mezun verildiği ise tespit edilememiştir. Altıncı dönem mezunlarının, 13 kişi olduğu varsayımı üzerinden hesap edildiğinde ise toplam mezun sayısı 100'e ve mezuniyet oranı %37,03'e çıkmaktadır. Mezun sayısının, ikinci dönemden sonra düzenli olarak azalmasını ise verilmekte olan eğitimin her geçen yıl daha da zorlaştığını ve mezun olmanın çok kolay olmadığını göstermektedir.

Tablo 8: 1319-1320/1903-1904 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi I. Dönem Mezunları²⁶

SN	MN	Doğum Tarihi-Yeri	Adı	Babası - Velisi	Kayıt Yılı ve Yaşı	Menşei ve İkametgâhı	Ruûs - Sınıf Derecesi ve Yaşı
1	120	1295/1879 Asithane	Asitaneli Hafız Mustafa Şevket Efendi	Babası Fetvahan münevvidinden Hafız Emin Efendi'dir.	14 Eylül 1900/21 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişîn. Şehzadebaşı'nda Fevziye Mahallesi'nde 14 numaralı hanede.	Aliyyü'l- a'lâ (1.) 24 Ağustos 1905/26 Yaşında
2	115	1296/1880 Darende	Darendeli Mehmed Said Efendi	Babası Darend'e Seyyid Ali Efendi'dir. Velisi Kehrûbacı Hanı'nda Darendevî Ceridzade İsmail Efendi'dir.	14 Eylül 1900/20 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişîn. Atık Ali Paşa Medresesi'nde.	Aliyyü'l- a'lâ (2.) 24 Ağustos 1905/25 Yaşında

²³ BOA., Y.PRK.MF., 5/18, lef 3 ve 15, (8 Za 1324/24 Aralık 1906). 23 Ağustos 1906'da Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden birincilikle mezun olan Zağferanbolulu Mehmed Ali Efendi'nin Altın Maarif Madalyasıyla taltifi ve "Padişahım çok yaşa" diye biten mezuniyet konuşması metni.

²⁴ Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi Darülfünun", s. 109-110.

²⁵ Recep Dikici, "Türkiye Kütüphanelerinde Matbu ve El Yazması Eseri Bulunan Yozgatlı Âlimler ve Bazı Evliyalar", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 5-7 May 2016, 2016. cilt: IV, s. 400-425. s. 404. 1283/1866 yılında Yozgat'ta doğmuştur. Tüccardan Yazılıtaşoğlu Abdullah Efendi'nin oğludur. 1900 yılında Alasonyalı Hacı Ali Efendi'den icazetname almıştır. 22 Ağustos 1907'de Darülfünun-ı Şâhâne Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden aliyyü'l-a'lâ dereceyle mezun olmuştur. 28 Ekim 1909'da Fatih Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. 19 Ekim 1911'de III. Süleymaniye Derşanesi müdürlüğüne tayin edilmiştir. 13 Mart 1914'te uhdesine İbtidâi Haric İstanbul Müderrisliği tevcih olunmuştur. 18 Temmuz 1917'de I. Kısım Umum Müdürlüğüne kâtip olarak atanmıştır. 12 Kasım 1919'da İbtidâi Haric Dâhiliye Müdürlüğüne naklen tayin olunmuştur. 1 Mart 1924'te İbtidâi Haric Medresesi diğer medreselerle beraber kaldırıldığından açığa çıkarılmıştır. 17 Mart 1929'da vefat etmiştir.

²⁶ BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909). "Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Mezunlarının Esamisini Mübeyyin Defterdir." İlk beş dönemin tüm mezun listesi verilmiştir. Darülfünun İlahiyat'ın İlk Yılları Sergisi, 15 Mayıs 2018. Sergide kullanılan mezun künye defteri bilgileri kullanılmıştır.

3	116	1285/1869 Asithane	Asitaneli Salih Efendi	Babası Mehmed Ağa'dır. Velisi Divan-ı Muhasebat azasından merhum Esad Bey'in Kethüda-yı umûru Bağdadi Mehmed Ağa'dır.	14 Eylül 1900/31 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Atik Paşa Mahallesi'nde.	Aliyyü'l-a'lâ (3.) 24 Ağustos 1905/36 Yaşında
4	118	1293/1877 Asithane	Ardahanlı Mustafa Şefik Efendi	Babası Kadızade merhum Ahmed Fevzi Efendi'dir. Velisi Fatih Bahr-i Siyah Baş Kurşunlu Medresesi bevvabı Ahmed Efendi'dir.	14 Eylül 1900/23 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Fatih Bahr-i Siyah Baş Kurşunlu Medresesi'nde.	Aliyyü'l-a'lâ (4.) 24 Ağustos 1905/28 Yaşında
5	114	1285/1869 Konya	Konyalı Abdullah Atf Efendi	Babası müderrisinden merhum Çankırılı Ali Efendi'dir. Velisi Şehzadebaşı'nda kömürcü esnafından Mahmud Ağa'dır.	14 Eylül 1900/31 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Ankaravî İsmail Efendi Medresesi'nde.	Aliyyü'l-a'lâ (5.) 24 Ağustos 1905/36 Yaşında
6	123	1295/1879 Karahisar-ı Şarkî	Karahisar-ı Şarkîli Ahmed Rasim Efendi	Babası Hacıbekiroğlu Hüseyin Avni Efendi'dir. Velisi Bayezid dersiamlarından Hüseyin Vasfi Efendi'dir.	14 Eylül 1900/21 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Laleli Medresesi'nde.	Aliyyü'l-a'lâ (6.) 24 Ağustos 1905/26 Yaşında
7	130	-	Kırımlı Habibullah Efendi	-	-	-	A'lâ (7.) 24 Ağustos 1905
8	124	1290/1874 İskilip	İskilipli Mehmed Atf Efendi	Babası İmamoğlu Mehmed Ali Efendi'dir. Velisi Bayezid dersiamlarından Nevşehirli Halil Vehbi Efendi'dir.	14 Eylül 1900/26 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Bosnevî Darülhadis Medresesi'nde.	A'lâ (8.) 24 Ağustos 1905/31 Yaşında
9	125	1283/1867 Bosna	Bosnalı Hafız Mustafa Efendi	Babası Bosnalı Hacı Mehmed Efendi'dir. Hırka-i Şerif civarında Eski Ali Paşa Mahallesi'nde Lütfullah Efendi Sokağı'nda 1 numaralı hanede.	14 Eylül 1900/33 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Fatih Sultan Mehmed'de Bahr-i Sefid'de Ak Kurşunlu Medresesi'nde.	A'lâ (9.) 24 Ağustos 1905/38 Yaşında
10	113	-	Kulalı Hafız Mehmed Efendi	-	-	-	A'lâ (10.) 24 Ağustos 1905
11	122	1293/1877 Asithane	Asitaneli İbrahim Vehbi Efendi	Babası Aksaray Valide Sultan Cami-i Şerifi imam-ı evveli müderrisinden Hafız Mehmed Tefvik Efendi'dir.	14 Eylül 1900/23 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Aksaray'da Guraba Hüseyin Ağa Mahallesi'nde Vezir Çeşmesi Sokağı'nda 9 numaralı hanede	A'lâ (11.) 24 Ağustos 1905/28 Yaşında
12	117	1291/1875 Batum	Batumlu Ahmed Şakir Efendi	Babası Adana Merkez Vilayeti Defter-i Hakani memuru Osman Hayri Efendi'dir. Velisi Batum havalisi muhacirlerinden ve	14 Eylül 1900/25 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Fatih Bahr-i Sefid Tetimme-i Saniye	A'lâ (12.) 24 Ağustos 1905/30 Yaşında

				elyevm Bahr-i Sefid Tetimme-i Saniye Medresesi sakinlerinden ve Fatih dersiamlarından Hacı Hayri Efendizade Hacı Süleyman Efendi'dir.		Medresesi'nde.	
13	126	1292/1876 Ankara	Ankaralı Ahmed Rıfat Efendi	Babası Börekçi Cafer Efendi'dir. Velisi Muhtesip Karagöz Mahallesi'nde mukim Karataşlızade Hafız Ömer Efendi'dir.	14 Eylül 1900/24 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Şehzade civarında Mimar Kasım Medresesi'nde.	A'lâ (13.) 24 Ağustos 1905/ 29 Yaşında
14	121	1293/1877 Çal	Çallı Mehmed Emin Efendi	Babası Çal kasabasında müftü Hüseyin Efendi'dir. Velisi Fatih dersiamlarından İskender Paşa Mahallesi'nde Kengirili Hafız Derviş Efendi'dir.	14 Eylül 1900/23 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Fatih civarında Kızıtaşı'nda Cafer Efendi Medresesi'nde.	A'lâ (14.) 24 Ağustos 1905/ 28 Yaşında
15	128	-	Asitaneli Mehmed Cemaleddin Efendi	-	-	-	A'lâ (15.) 24 Ağustos 1905
16	119	1290/1874 İbradi	İbradili Mehmed Şükrü Efendi	Babası merhum Çeşmelioglu Ahmed Efendi'dir. Velisi Zülfikarzade Süleyman Sami Efendi'dir.	14 Eylül 1900/26 Yaşında	Talebe-i ulûmdan medrese-nişin. Darülhadis Baba Mahmud Ağa Medresesi'nde.	A'lâ (16.) 24 Ağustos 1905/ 31 Yaşında
17	127	-	Şamlı Mehmed Reşid Efendi	-	-	-	Karib-i a'lâ (17.) 24 Ağustos 1905
18	108	-	Dramalı Hacı Mehmed Fahredden Efendi	-	-	-	Karib-i a'lâ (18.) 24 Ağustos 1905

Tablo 9:1320-1321/1904-1905 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi 2. Dönem Mezunları²⁷

SN	MN	Doğum Tarihi ve Yeri	Adı	Baba Adı	Rütbe ve Nişan	Memuriyeti	Ruûs - Sınıf Derecesi ve Yaşı
1	131	1286/1870 Zağferanbolu	Zağferanbolulu Mehmed Ali Efendi	Şakir Efendi	Devriye Müderresi	-	Aliyyü'l-a'lâ (1.) 23 Ağustos 1906/ 36 Yaşında
2	153	1287/1871 Akçaabad	Akçaabadlı Hafız Mustafa Efendi	Hatibkurtzade Hacı Hasan Efendi	Gümüş Liyakat	Süleymaniye Cami-i Şerifi Dersiamlarından	Aliyyü'l-a'lâ (2.) 23 Ağustos 1906/ 35 Yaşında
3	152	1294/1878 Çal	Çallı Ahmed Asım Efendi	Hafız Ali Efendi	Gümüş Liyakat	-	Aliyyü'l-a'lâ (3.) 23 Ağustos 1906/ 28 Yaşında

²⁷ BOA., MF.ALY., 13/95, (3 R 1324/23 Ağustos 1906). BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909).

4	134	1286/1870 Balıkesir	Balıkesirli Hafız Hakkı Efendi	Abdullah Efendi	Gümüş Liyakat	Fatih Cami-i Şerifi Dersiamlarından	Aliyyü'l-a'lâ (4.) 23 Ağustos 1906/ 36 Yaşında
5	136	1295/1879 Hemşin	Hemşinli Şevket Efendi	Timurcuzade Hüseyin Ağa	Gümüş Liyakat	-	Aliyyü'l-a'lâ (5.) 23 Ağustos 1906/ 27 Yaşında
6	157	1292/1876 Cizre	Cizreli Hasan Lâmi Efendi	Merhum Hacı Mehmed Efendi	-	-	Aliyyü'l-a'lâ (6.) 23 Ağustos 1906/ 30 Yaşında
7	150	1286/1870 Karaağaç	Karaağaç-ı Şarkîli Tayyib Efendi	Merhum Tayyibzade Bekir Efendi	Gümüş Liyakat	Fatih Cami-i Şerifi Dersiamlarından	A'lâ (7.) 23 Ağustos 1906/ 36 Yaşında
8	155	1292/1876 Ahışa	Ahışalı Mehmed Nazmi Efendi	Ahışa Müfettişi Esbakı Yunusağazade Şakir Efendi	-	Devriye Müderrislerinden	A'lâ (8.) 23 Ağustos 1906/ 30 Yaşında
9	143	1286/1870 Çopurlu	Çopurlulu Mustafa Efendi	Hacı Yusuf Efendi	-	-	A'lâ (9.) 23 Ağustos 1906/ 36 Yaşında
10	141	1290/1874 Lâpseki	Lâpsekili Süleyman Rüşdi Efendi	Geyikli Rûsumat Memuru İbrahim Efendi	Gümüş Liyakat	-	A'lâ (10.) 23 Ağustos 1906/ 32 Yaşında
11	137	1291/1875 Nazilli	Nazillili Hüseyin Efendi	Nasuhocaoğlu Mehmed Efendi	Gümüş Liyakat	-	A'lâ (11.) 23 Ağustos 1906/ 31 Yaşında
12	148	1287/1871 Akseki	Akseki Musa Kazım Efendi	Musağazade Mehmed Ağa	-	-	A'lâ (12.) 23 Ağustos 1906/ 35 Yaşında
13	149	1280/1864 Hısnımansur	Hısnımansurlu Ömer Efendi	Kirişçizade Mehmed Efendi	-	-	A'lâ (13.) 23 Ağustos 1906/ 42 Yaşında
14	139	1292/1876 Bor	Borlu Hasan Ruhi Efendi	Hacı Hazım Efendizade Salim Efendi	Gümüş Liyakat	-	A'lâ (14.) 23 Ağustos 1906/ 30 Yaşında
15	144	1291/1875 Rize	Rizeli Ali Haydar Efendi	Sarıosmanzade Hurşid Ağa	-	Fatih Cami-i Şerifi Dersiamlarından	A'lâ (15.) 23 Ağustos 1906/ 31 Yaşında
16	160	1287/1871 Giresun	Giresunlu Emin Efendi	Emirzade Hacı Mustafa Efendi	Gümüş Liyakat	-	A'lâ (16.) 23 Ağustos 1906/ 35 Yaşında
17	133	1290/1874 Akseki	Akseki Osman Kamil Efendi	Osmanbeyzade Osman Efendi	-	Fatih Dersiamlarından	A'lâ (17.) 23 Ağustos 1906/ 32 Yaşında
18	146	1284/1868 Evrancık	Evrancıklı Mehmed Hamdi Efendi	Çolakhocazade Osman Efendi	Gümüş Liyakat	-	A'lâ (18.) 23 Ağustos 1906/ 38 Yaşında
19	159	1284/1868	Kırımlı Yahya Efendi	İbrahim Efendi	Gümüş Liyakat	Fatih Dersiamlarından	Karîb-i a'lâ (19.) 23 Ağustos 1906/

		Kırım					38 Yaşında
20	156	1285/1869 Bağdat	Bağdatlı (Muhammed) Muhyiddin Efendi	Karslı Hacı Aliefendizade Ali Rıza Efendi	Gümüş Liyakat	-	Karîb-i a'lâ (20.) 23 Ağustos 1906/ 37 Yaşında
21	142	1291/1875 Hemşin	Hemşinli Mehmed Rıfat Efendi	Veli Ahmedzade Ahmed Faik Efendi	Gümüş Liyakat	-	Karîb-i a'lâ (21.) 23 Ağustos 1906/ 31 Yaşında
22	140	1290/1874 Behisni	Behisnili Mustafa Asım Efendi	Hocazade Abdullah Efendi	Gümüş Liyakat	Devriye Müdürrislerinden	Karîb-i a'lâ (22.) 23 Ağustos 1906/ 32 Yaşında

Tablo 10: 1321-1322/1905-1906 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi III. Dönem Mezunları²⁸

SN	MN	Adı	Ruûs Derecesi	Sınıf Derecesi	Mezuniyet Tarihi
1	187	Bosnalı Arif Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Birinci	22 Ağustos 1907
2	166	Kırımlı Abdurrahman Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	İkinci	22 Ağustos 1907
3	182	Batumlu Hasan Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Üçüncü	22 Ağustos 1907
4	167	Hasköylü Mehmed Galib Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Dördüncü	22 Ağustos 1907
5	172	Diyarbakırlı İsmail Hakkı Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Beşinci	22 Ağustos 1907
6	177	Timurhisarlı Hüseyin Şem'î Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Altıncı	22 Ağustos 1907
7	173	Gümölcinelı Mehmed Hilmi Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Yedinci	22 Ağustos 1907
8	170	Mısırlı Ahmed Kaid Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Sekizinci	22 Ağustos 1907
9	168	Yanyalı Sadeddin Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Dokuzuncu	22 Ağustos 1907
10	165	Giresunlu Şevket Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Onuncu	22 Ağustos 1907
11	185	Bahçesaraylı İbrahim Zeki Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On birinci	22 Ağustos 1907
12	190	Manastırlı Abdüllatif Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On ikinci	22 Ağustos 1907
13	175	Oflu İbrahim Edhem Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On üçüncü	22 Ağustos 1907
14	183	Yozgatlı Hüseyin Avni Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On dördüncü	22 Ağustos 1907
15	184	Nevşehirli Mustafa Said Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On beşinci	22 Ağustos 1907
16	163	Nevşehirli Mehmed Tevfik Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On altıncı	22 Ağustos 1907
17	174	Tavaslı Osman Raşid Efendi	A'lâ	On yedinci	22 Ağustos 1907
18	164	Ankaralı İbrahim Hilmi Efendi	A'lâ	On sekizinci	22 Ağustos 1907
19	181	Hemşinli Mehmed Remzi Efendi	A'lâ	On dokuzuncu	22 Ağustos 1907

²⁸ BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909).

Tablo 11: 1322-1323/1906-1907 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi IV. Dönem Mezunları²⁹

SN	MN	Adı	Ruûs Derecesi	Sınıf Derecesi	Mezuniyet Tarihi
1	220	Sürmeneli Ali Faik Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Birinci	27 Ağustos 1908
2	195	Tiflisli Abdurrahman Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	İkinci	27 Ağustos 1908
3	204	Asitaneli Hasan Nazmi Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Üçüncü	27 Ağustos 1908
4	215	Asitaneli Hüseyin Galib Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Dördüncü	27 Ağustos 1908
5	212	Erzurumlu Ahmed Muhtar Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Beşinci	27 Ağustos 1908
6	213	Kengirili Salih Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Altıncı	27 Ağustos 1908
7	218	Bosnalı Mustafa Şemseddin Efendi	A'lâ	Yedinci	27 Ağustos 1908
8	193	Malatyalı Tahir Efendi	A'lâ	Sekizinci	27 Ağustos 1908
9	191	Mekke-i Mükerrmeli Hüseyin Mekki Efendi	A'lâ	Dokuzuncu	27 Ağustos 1908
10	199	Karahisar-ı Sahipli Mehmed Kamil Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Onuncu	27 Ağustos 1908
11	179	Menteşeli Yakub Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On birinci	27 Ağustos 1908
12	210	Köstenceli Ziyaeddin Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On ikinci	27 Ağustos 1908
13	207	Mostarlı Hafız İbrahim Zaim Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On üçüncü	27 Ağustos 1908
14	189	Hakıskalı (Ahıskalı) Hüseyin Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	On dördüncü	27 Ağustos 1908
15	180	Gazzeli Hasan Maruf Efendi	A'lâ	On beşinci	27 Ağustos 1908
16	202	Tokatlı Hafız Süleyman Sami Efendi	A'lâ	On altıncı	27 Ağustos 1908
17	158	Garbî Karaağaçlı Hüseyin Hüsnü Efendi	Karîb-i a'lâ	On yedinci	27 Ağustos 1908

Tablo 12: 1323-1324/1907-1908 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi V. Dönem Mezunları³⁰

SN	MN	Adı	Ruûs Derecesi	Sınıf Derecesi	Mezuniyet Tarihi
1	228	Hemşinli Ahmed Midhat Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Birinci	16 Mart 1909
2	232	Misahorlu Mehmed Tevfik Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	İkinci	16 Mart 1909
3	221	Asitaneli Ömer Adil Efendi	Aliyyü'l-a'lâ	Üçüncü	16 Mart 1909
4	205	Elbistanlı Ahmed Turan/Duran Efendi	A'lâ	-	16 Mart 1909
5	226	Sivaslı Mehmed Hilmi Efendi	A'lâ	-	16 Mart 1909
6	230	Çallı Hüseyin Remzi Efendi	A'lâ	-	16 Mart 1909
7	234	Oflu Mehmed Behzad Efendi	A'lâ	-	16 Mart 1909

²⁹ BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909).³⁰ BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909).

8	244	Batumlu Mehmed Ali Efendi	A'lâ	-	16 Mart 1909
9	209	Gümülcineli İbrahim Hakkı Efendi	Karîb-i a'lâ	-	16 Mart 1909
10	231	Eğimli Hafız Mehmed Hulusi Efendi	Karîb-i a'lâ	-	16 Mart 1909
11	250	Kayserili Ali Efendi	Karîb-i a'lâ	-	16 Mart 1909

2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin İstatistiksel Durumu

Ele alınan dönemde, Darülfünun'un şubeleri, öğrenci ve mezunları hakkında düzenli ve sağlıklı istatistiki bilgiler mevcut değildir. Bu sebeple öncelikle, arşiv kaynaklı verilere ve Meşrutiyet Dönemi'nde Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin, Darülfünun'un diğer şubeleri ile mukayesesine aşağıda yer verilmiştir. Bu umumi malumat daha sonra yapılacak çalışmalar için de önemli veriler sunmaktadır.

1325-1326/1909-1910 ders yılında Darülfünun'da tahsil gören öğrenci sayısı 3.874'tür. Darülfünun; Ulûm-ı Âliye-i Diniyye ve Edebiye Şubesi, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiye Şubesi, Ulûm-ı Hukukiye Şubesi ve Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi -Tıp, Eczacı ve Dişçi Mektepleri ile Kabile (Ebe) Mektebi- olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Mevcut talebe sayıları Ulûm-ı Âliye-i Diniyye ve Edebiye Şubesi'nde 512, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiye Şubesi'nde 83 -82'si Müslim ve 1'i Gayrimüslim-, Ulûm-ı Hukukiye Şubesi'nde 2.007 -1.722'si Müslim ve 285'i Gayrimüslim- ve Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi'nde ise 1.272'dir. Tıp, Eczacı ve Dişçi Mekteplerinde tahsil gören öğrenci sayısı -737'si Müslim ve 468'i Gayrimüslim- 1.205'tir. Kabile (Ebe) Mektebi'nde ise -34'ü Müslim ve 33'ü Gayrimüslim- 67 öğrenci bulunmaktadır.³¹

Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nin tarihi tesisi 1316/1900 yılıdır. Mektep derecesi yüksektir. Tedrisat Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nde dört, Ulûm-ı Edebiye Şubesi'nde üç sene üzerinden verilmektedir. Ders yılı başında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nde 210 Müslüm öğrenci ve Ulûm-ı Edebiye Şubesi'nde 305 -300'ü Müslüm ve 5'i Gayrimüslim- olmak üzere toplam 515 talebe kayıtlıdır. Ders yılında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'ne kayıtlı üç öğrenci vefat ettiğinden talebe sayısı 207'e düşmüştür. Buna rağmen verilen istatistik bilgileri 210 öğrenci olarak verilmiştir. 1909-1910 ders yılında talebe velilerin sanat vaziyeti şu şekildedir. 48'i ulema, 25'i zabitan ve memur, 3'ü etibba, 36'sı muallim, 15'i tüccar, 8'i sanatkâr, 61'i ziraat ve 14'ü sunûf-ı sâire olmak üzere toplam 210'dur. Talebenin yaş itibarıyla dağılımı 19'u 16-20 yaşında iken 191'i 20 yaşının üstündedir. Talebenin 175'i köylü ve 35'i şehirlidir. Ulûm-ı Âliye-i Diniyye ve Edebiye Şubesi'nin ders heyeti 17 kişidir. İdare heyeti bir müdür ve bir kâtiptir. Ayrıca dört mubassır ve üç hademe istihdam edilmiştir.³² 1909-1910 ders yılında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi hakkında önemli bilgiler sunan istatistiğin, en büyük eksikliği ise öğrencinin sınıflara dağılımı ile mezun olan öğrenci sayısına yer verilmemiş olmasıdır.

1326-1327/1910-1911 ders yılında -1327/1911 senesi birinci altı ayında- Darülfünun Şer'iyye Şubesi'nin toplam talebe sayısı 223'tür. Bu öğrencilerin 94'ü birinci sene, 70'i ikinci sene, 42'si üçüncü sene ve 16'sı dördüncü senede eğitim görmektedir. Son sınıfta tedrisat almakta olan talebeden 15'i eğitim yılı sonunda mezun olmuştur. 1327-1328/1911-1912 ders yılına geçen öğretim yılından 208 öğrenci devretmiştir. 1327/1911 senesi ikinci altı ay zarfında, yeni kayıt olan 125 öğrenciyle beraber Darülfünun Şer'iyye Şubesi'nin talebe sayısı toplamı 333'e yükselmiştir.³³ Bu ders yılında da mezun sayısı bilgisi bulunmamaktadır.

³¹ BOA., MF.İBT., 316/74, (13 Ra 1329/14 Mart 1911).

³² BOA., MF.ALY., 19/91, (27 M 1328/8 Şubat 1910).

³³ BOA., MF.ALY., 87/46, (2 Ra 1334/8 Ocak 1916).

1328-1329/1912-1913 eğitim yılında Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi 163'ü ücretli, 180'i ücretsiz olmak üzere öğrenci sayısı 343'tür. 252'si Osmanlı vatandaşı ve 91'i yabancı uyruklu (Ecnebi) Müslim öğrencidir. Öğretim kadrosu 16 müderristen oluşmaktadır. Bu ders yılında 54 mezun vermiştir.³⁴ 1329-1330/1913-1914 ders yılında ise 110'u ücretli, 208'i ücretsiz 318 Müslim (233 Osmanlı, 85 Ecnebi) öğrenciye düşmüştür. Müderris sayısı da 15'e inmiştir. 33 öğrenci mezun olmuştur.³⁵ 1330-1331/1914-1915 eğitim yılında 242 Müslim ve 84 diğer (Ecnebi) olmak üzere öğrenci sayısı toplamı 326'ya çıkmıştır. Bu ders yılında 1. sınıfta 142, 2. sınıfta 44, 3. sınıfta ise 99 öğrenci bulunduğu kayıtlıdır. Müderris sayısı ise yeniden 16'ya yükselmiştir.³⁶ Harb-i Umumi sebebiyle, Ulûm-i Şer'iyeye Şubesi öğrencileri de emsalleri gibi askere alınmış,³⁷ bu ders yılında ilk sınıfa yeni öğrenci kayıt ve kabul etmemiş ve 1331-1332/1915-1916 ders yılı başında 14 Ekim 1915'te lağvedilmiştir.³⁸ Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi; 1325-1326/1909-1910, 1326-1327/1910-1911, 1327-1328/1911-1912, 1328-1329/1912-1913, 1329-1330/1913-1914 ve 1330-1331/1914-1915 ders yıllarında altı dönem imtihanla ve imtihansız öğrenci kayıt ve kabul etmiş ve dört yıllık eğitim sonunda yapılan genel imtihan neticesinde mezun vermiştir. 1909-1910'da 210, 1910-1911'de 223, 1911-1912'de 333, 1912-1913'te 343, 1913-1914'te 318 ve 1914-1915'te 326 olmak üzere toplam öğrenci sayısı 1.753'tir. Bu öğrenci sayısı toplamı, altı dönemki şubedeki mevcut öğrenci dağılımıdır. Çünkü alt dönemden bir sonraki döneme devreden öğrenci sayısı ile yeni kayıt edilen öğrenci sayısı bilinmemektedir. Mezun olan bir öğrenci, en az dört yıldaki verilen istatistik içinde mevcuttur. Eğer bir üst seneye geçemediği yani sınıf tekrarı ya da herhangi bir sebeple tahsiline bir yıl ara verdiği düşünüldüğünde beş yıla çıkmaktadır. Bunun dışında, üç yıl öğrenci kaydı silinmediği için üç yıl hiç devam etmeyip sadece sene başında kayıt yenileyenler olduğu gibi, sınıflara öğrenci alımında herhangi bir sınırlama olmadığı için ara sınıflara yapılan yeni kayıtlarda bilinmemektedir. Yine ihtiyat

³⁴ Maarif-i Umumiye Nezareti İhsâiyât Kalemî, 1328-1329 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsâiyât Mecmuası, Darülhilafetü'laliyye: Matbaa-i Amire, 1334. ss. 1-59. s.41.

³⁵ Maarif-i Umumiye Nezareti İhsâiyât Kalemî, 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsâiyât Mecmuası, Darülhilafetü'laliyye: Matbaa-i Amire, 1336. ss. 1-125. s.74-80.

³⁶ BOA., MF.ALY., 145/4, lef 2, (10 Safer 1333/28 Aralık 1914). Sınıf dağılımında, Ulûm-i Şer'iyeye ve Hukuk Fakültesi öğrencilerinin sayısı eksik girilmiştir.

³⁷ BOA., MF.İBT., 665/100, (29 S 1337/4 Aralık 1918). Hafız Salih Efendi, Erzincan Mülkiye Rüşdiyesi'nden şahadetname almıştır. Erzincan ve daha sonra Dersaadet medreselerinde 12 sene tahsil-i dîniye gördükten sonra imtihanla Darülfünun İlahiyat Şubesi'ne kayıt edilmiştir. Dördüncü sınıfa terfi ettiği sene seferberlik münasebetiyle dördüncü sınıfını ikmal etmeksizin askere alınmıştır. Mukaddes-i askeriyesini ihtiyat imametliği vazifesiyle yaptıktan sonra terhis edilmiş ve tahsiline devam etmek için Dersaadet'e gelmiştir. Mektebe müracaatında İlahiyat Şubesi'nin lağvedilmesinden dolayı tasdiknamesini almıştır. Tercihen Erzincan veya diğer münhal bulunan mektep muallimliklerinden birine tayin edilmeyi talep etmiştir. BOA., MF.ALY., 134/37, (29 B 1337/30 Nisan 1919). Mehmed Efendi, Darülfünun İlahiyat Şubesi ikinci sınıf müdavimlerinden iken seferberlik dolayısıyla silahaltına alınmıştır. Dört sene muhtelif cephelerde hizmet ettikten sonra ihtiyat mülazımı olarak terhis edilmiştir. Terhisten sonra mülga İlahiyat şubenin lağvı dolayısıyla Hukuk Mektebinde girmeyi talep etmiştir.

³⁸ BOA., MF.ALY., 83/68, (5 Z 1333/14 Ekim 1915). 1101 Numaralı Darülfünun Müdüriyetine Yazılan Tezkirenin Suretidir. "Darülfünun, Hukuk, Fünûn, Edebiyat ve Lisan şubelerinin bu kere tanzim olunan kadroları 1 Teşrinievvel 1331/14 Ekim 1915'ten muteber olunmak üzere leffen taraf olanlarına tesyâr kılındı. Bunların tetkikinden anlaşıldığı vecihle Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin küşadı hasebiyle vücuduna lüzum kalmayan İlahiyat Şubesi lağvedildiğinden mezkûr şube müdavimlerinin Dârü'l-Hilâfe Medresesine devamları muktezi bulunmuş ve keyfiyet Meşihat-ı Âliye'ye arz edilmiştir." BOA., MF.ALY., 84/32, (28 Z 1333/6 Kasım 1915). Ahiren tesis ve küşat edilmiş olan Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin programı Darülfünun İlahiyat Şubesi programının aynı olacağı cihetle devamına lüzum ve ihtiyaç kalmamış olan mezkûr şubenin Darülfünun'da tanzim olan kadroları lağvedilmiş ve müdavimlerinin Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne devamları lüzumu Darülfünun Umumiliğine tebliğ edilmiştir. Mülga İlahiyat Şubesi'nden müracaat edecek efendilerin Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne kayıt ve kabul edilmelerinin gerektiği bildirilmiştir. BOA., MF.ALY., 85/64, (21 M 1334/29 Kasım 1915). Mülga İlahiyat üçüncü sınıf talebesinden Hazım Efendi, Maarif Nezaretine verdiği dilekçeyle naklen Edebiyat Şubesi'ne kayıt olmak istemiştir. "Darülfünun Edebiyat Şubesi'yle mülga İlahiyat Şubesi'nin şerait ve duhulü müsavi olmadığı ve Darülfünun Talimatnamesi mucibince şeraiti müsavi olmayan Darülfünun şubelerinden diğerine nakil kaydı caiz olamayacağı gibi zaten mezkûr İlahiyat Şubesi lağvedilerek talebesinin Medresetü'l-hilafeye lüzumu devamları 13 Teşrinievvel 1331/26 Ekim 1915 tarih ve 1101/199353 numaralı tezkireyle işar buyrulduğu bildirilmiştir."

sınıfından gelenler ile dinleyici olarak katılan öğrencilerin, kayıt edilip edilmediği meselesi cevap bekleyen diğer bir sorudur.

1910-1911’de 15, 1912-1913’te 54 ve 1913-1914 ders yılında 33 olmak üzere 102 mezun verilmiştir. 1909-1910’da, 1911-1912’de ve 1914-1915 eğitim yıllarında ise verilen mezun sayısı bilinmemektedir.³⁹

Yapılan araştırma sonucunda, 1909-1915 yılları arasında Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi’nin en az 750 öğrenci tahsil görmüş ve yaklaşık olarak 150 mezun vermiştir.⁴⁰ Aşağıda bu mezunlardan yedisinin künye bilgileri örnek olması amacıyla verilmiştir.

Tablo 13: 1913-1914 ve 1914-1915 Ders Yılı Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi’nin Yedi Mezunu

SN	MN	Doğum Tarihi-Yeri	Adı	Babası	Kayıt Yılı-Yaşı- Menşei	İkametgâhı	İcazetname Derecesi-Tarihi-Mezuniyet Yaşı
1	7 Atık (393)	1281/1865 Medine-i Münevvere	Şeyh es-Seyyid Hafız Mahmud Celaleddin Efendi	Merhum Şeyh es-Seyyid Mehmed Tahir Efendi	15 Ekim 1910/35 Yaşında Dersiam olup imtihansız	Fatih’te Eczahane-i Kazım civarında Bakkal Hacı Mustafa Efendi’nin Dükkan üstündeki oda.	13 Temmuz 1914’te 39 yaşında iken aliyyü’l-a’lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 20 Temmuz 1914 tarihinde yapılan yemin töreninde verilmiştir.
2	23 Atık (102)	1306/1890 Kırım/Bah-çesaray Rusya Tebaası	Şeyh Mehmed Vehbi Efendi (Şeyh olduğuna dair bir kayıt bulunmamış ise de pasaportunda yazıldığı için ilave edilmiştir.)	Ulemadan Şeyh Hacı Bekir Efendi	2 Ocak 1911/21 Yaşında İmtihanla	Süleymaniye Dökmec-i Ülâ Medresesi’nde	13 Temmuz 1914’te 24 yaşında iken aliyyü’l-a’lâ derecede şahadetname almıştır.
3	45 Atık 1151	1303/1887 Dersaadet	Ahmed Arif Efendi	Şeyhzade Ahmed Çelebi	14 Eylül 1909/22 Yaşında Mercan İdadisi 1322-1323/1905-1906 Mezunu	Süleymaniye civarında Kâtip Şemseddin Mahallesi	13 Temmuz 1914’te 27 yaşında iken aliyyü’l-a’lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 20 Temmuz 1914 tarihinde yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir.

³⁹ Darülfünun İlahiyat’ın İlk Yılları Sergisi, 15 Mayıs 2018. Sergide kullanılan öğrenci görsellerdeki “İstanbul Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi’ne Kayıt ve Kabul Olunan Mütalliminin Künye Defteri” bilgileri kullanılmıştır. 1913-1914 mezunlarından altısı ile 1914-1915 mezunu bir öğrencinin künye bilgileri verilmiştir.

⁴⁰ II. Meşrutiyet döneminde şubelere öğrenci alımı kısıtlaması kaldırılmıştır. 1909-1910 ders yılına en fazla 90 öğrenci devredebilir. Bu nedenle öğrencilerin en az 120’si yeni kayıttır. 1911-1912 ders yılında yeni kayıt öğrenci sayısı 125’tir. Diğer dört dönemde mezunların yerine ve bilinen iki dönemin ortalaması düşünüldüğünde 125’er yeni kayıttan 500 olarak hesaplanmıştır.

4	46 Atık (414)	1299/1883 Ordu	Hafız Mahmud Efendi	Zürra/ Çiftçi Hasan Efendi	14 Eylül 1908/25 Yaşında İmtihansız	Muhtesip Karagöz Cami-i Şerif odasında	13 Temmuz 1914'te 31 yaşında iken a'lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 20 Temmuz 1914 tarihinde yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir.
5	68 Atık (378)	1304/1888 Bosna Avusturya Tebaası	Korkud Derviş Efendi	Hacı Münib Efendi	15 Ekim 1910/22 Yaşında 26 Haziran 1909'da Bosna'da Büyük Gimnazi Mektebi'nden şahadetnameyl e beraber bir mucip nizam Arabi'den imtihan vermiştir.	Gedikpaşa'da 3 numaralı hanede	13 Temmuz 1914'te 26 yaşında iken a'lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 22 Temmuz 1914 tarihinde yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir.
6	311 Atık (424)	1302/1886 Kazan Rusya Tebaası	Abdurrahman Efendi	-	15 Ekim 1910/24 Yaşında Dârülmuallîm Rüşdiyesi'nden a'lâ derecede şahadetname almıştır.	-	13 Temmuz 1914'te 28 yaşında iken a'lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 20 Temmuz 1914 tarihinde yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir.
7	117 Atık (480)	1289/1873 Trabzon	Mustafa Efendi	Mehmed Efendi	11 Aralık 1908/35 Yaşında Mucâz talebe-i ulûmdan	Uzun Çarşı başında Atık İbrahim Paşa Medresesi'nde	7 Kasım 1914'te 41 yaşında iken karîb-i a'lâ derecede şahadetname almıştır. İcazetnamesi 15 Kasım 1914 tarihinde yapılan tahlif (yemin) töreninde verilmiştir.

2.1. Müfredat Programı ve Ders Kadrosu

Meşrutiyet Dönemi'nde şubenin değişik yıllara ait müfredatı ve müfredat programında yapılan değişiklikler, okutulan ders listeleri ve ders kadrosu arşiv belgelerine dayanarak,

bütünlüğü içinde anlaşılması amacıyla hazırlanmıştır. Ele alınan dönemde, müfredat programı ve dersler çok fazla değişmiştir.⁴¹

Tablo 14: 1909-1910 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Müfredat Programı

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	Toplam
1	Tefsir-i Şerif	3	3	3	3	12
2	Hadis-i Şerif	2	2	2	2	8
3	Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2	8
4	Fıkıh	2	2	2	2	8
5	Kelâm	2	2	2	2	8
6	Siyer-i Nebevî	1	1	1	1	4
7	Tarih-i Din-i İslâm	-	2	1	1	4
8	Tarih-i Edebiyat	2	-	-	-	2
9	Hikmet-i Teşrî'	-	-	2	2	4
Ara Toplam		14	14	15	15	58
10	*Hikmet	-	3	3	3	9
11	*Tarih-i Hikmet	-	-	-	2	2
12	*Tarih-i Osmani	3	3	2	-	8
*Edebiyat Şubesi'yle müşterektir.		17	20	20	20	77

1325-1326/1909-1910 ders yılında eğitim; 1. sınıfta 8, 2. sınıfta 9, üçüncü ve dördüncü sınıfta haftada 10 ders üzerinden verilmiştir. Haftalık ders saati 1. sınıfta 17 saat iken diğer üç sınıfta 20'şer saattir.⁴²

Tablo 15: 1910-1911 Ders Yılı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi İmtihan-ı Umumi Cetveli

SN	İmtihan Tarihi ve Günü	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
1	27 Mayıs 1911-Cumartesi	Tarih-i Umumi	İlm-i Kelâm	Tarih-i Din-i İslâm	Hikmet
2	3 Haziran 1911-Cumartesi	Usûl-i Fıkıh	Tarih-i Umumi	İlm-i Kelâm	Tarih-i Asr-ı Hâzır
3	10 Haziran 1911-Cumartesi	Tarih-i Edebiyat	Hikmet	İlm-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
4	13 Haziran 1911-Salı	-	Hadis-i Şerif	Tefsir-i Şerif	-
5	17 Haziran 1911-Cumartesi	İlm-i Kelâm	Tefsir-i Şerif	-	İlm-i Fıkıh
6	20 Haziran 1911-Salı	-	-	Hikmet	-

⁴¹ Ders programları için bakınız Hasan Sabri Çelikaş, Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda), s. 179-183. Emre Dölen, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi Darülfünun", s. 114-116.

⁴² BOA., MF.ALY., 20/94, (13 B 1328/21 Temmuz 1910). Belgede, "Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiye Şubeleri İmtihan-ı Umumi Cetvelidir" şeklindedir. Sınav takvimi tek sayfada iki sütuna ayrılmıştır.

7	24 Haziran 1911-Cumartesi	İlm-i Fıkıh	Tarih-i Din-i İslâm	Hadis-i Şerif	İlm-i Kelâm
8	1 Temmuz 1911-Cumartesi	Tefsir-i Şerif	İlm-i Fıkıh	Tarih-i Umumi	Tarih-i Din-i İslâm
9	4 Temmuz 1911-Salı	-	-	Siyer-i Nebevî	-
10	8 Temmuz 1911-Cumartesi	Hikmet-i Teşrî'	Usûl-i Fıkıh	-	Tarih-i Hikmet
11	11 Temmuz 1911-Salı	-	-	Usûl-i Fıkıh	Siyer-i Nebevî
12	15 Temmuz 1911-Cumartesi	Siyer-i Nebevî	Hikmet-i Teşrî'	-	Tefsir-i Şerif
13	20 Temmuz 1911-Perşembe	Hadis-i Şerif	Siyer-i Nebevî	Hikmet-i Teşrî'	Hadis-i Şerif
Snayına Girilecek Ders Sayısı		9 Ders	10 Ders	10 Ders	10 Ders

20 Nisan 1911'de Darülfünun İdaresi tarafından her şube için hazırlanan genel imtihan cetvelleri, devlet dairelerine gönderilmiştir. Böylece sınava girecek olan müdaviimlere, çalışmakta oldukları kurumlarda gerekli kolaylığın gösterilmesi ve imtihan günleri izinli sayılmaları sağlanmıştır.⁴³

Tablo 16: 1911-1912 Ders Yılı Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi Ders Cetveli

SN	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
1	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif	Tefsir-i Şerif
2	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif	Hadis-i Şerif
3	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm
4	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	Tarih-i İlm-i Kelâm
5	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh
6	Hikmet-i Teşrî'	İlm-i Hilâf	İlm-i Hilâf	Tarih-i İlm-i Fıkıh
7	Siyer-i Nebevî	Tarih-i Din-i İslâm	Tarih-i Din-i İslâm	Usûl-i Fıkıh
8	Tarih-i Edyân	Felsefe	Felsefe	Felsefe
9	İlm-i Ahlak-ı Şer'iyeye ve Tasavvuf	İlm-i Ahlak-ı Şer'iyeye ve Tasavvuf	İlm-i Ahlak-ı Şer'iyeye ve Tasavvuf	Tarih-i Felsefe
10	Edebiyat-ı Arabiye (Seçmeli)	Edebiyat-ı Arabiye (Seçmeli)	Edebiyat-ı Arabiye	Arap Felsefesi
11	Fransızca (Seçmeli)	Fransızca (Seçmeli)	Fransızca (Seçmeli)	Fransızca (Seçmeli)
12	Almanca (Seçmeli)	Almanca (Seçmeli)	Almanca (Seçmeli)	Almanca (Seçmeli)
13	Rusça (Seçmeli)	Rusça (Seçmeli)	Rusça (Seçmeli)	Rusça (Seçmeli)
14	İngilizce (Seçmeli)	İngilizce (Seçmeli)	İngilizce (Seçmeli)	İngilizce (Seçmeli)

⁴³ BOA., MF.MKT., 1170/40, lef 1 ve 5, (26 R 1329/26 Nisan 1911). *İhtar*: Derslere 5 Mayıs 1327/18 Mayıs 1911 Perşembe günü hitam verilecektir. İmtihana zevali (vasati) saat sekiz buçukta başlanacaktır.

1327-1328/1911-1912 eğitim yılında tedris edilen derslerin sınıflara dağılımı incelendiğinde, ilk iki sınıfta 10 ders -9 zorunlu 1 seçmeli- son iki sınıfta ise 11 ders -10 zorunlu 1 seçmeli- okutulmaktadır. İlk iki sınıfta beşten dersten biri seçmeli iken son iki sınıfta dört lisan dersinden birisi seçmelidir.⁴⁴

Tablo 17: 1913-1914 Ders Yılı Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi Müderris Kadrosu

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	T	Maaşı	Müderrişi
1	Tefsir-i Şerif	2	2	1	1	6	1.800 Kuruş	Ahmed Mahir Efendi
2	Hadis-i Şerif	1	1	1	2	5	1.500 Kuruş	Mekkî Efendi
3	Fıkıh	2	2	2	-	6	1.800 Kuruş	Cevdet Efendi
4	Tarih-i Fıkıh	-	-	-	2	2	600 Kuruş	Kâmil Efendi
5	Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2	8	2.400 Kuruş	Fazıl Arif Efendi
6	İlm-i Hilâf	-	1	1	-	2	600 Kuruş	İsmail Hakkı Efendi
7	Siyer-i Nebevî	2	1*	-	-	3*	600 Kuruş	İsmail Hakkı Efendi
8	Felsefe-i Arabî	-	-	1	2	3	900 Kuruş	İsmail Hakkı Efendi
9	İlm-i Kelâm	2	2	2	2	8	2.400 Kuruş	Abdüllatif Efendi
10	Tarih-i İlm-i Kelâm	-	-	-	2	2	600 Kuruş	Abdüllatif Efendi
11	Mesnevi	-	-	2	-	2	600 Kuruş	Abdülkadir Nuri Efendi
12	Felsefe	2	2	2	-	6	1.800 Kuruş	Emrullah Efendi
13	Tarih-i Felsefe	-	-	-	2	2	600 Kuruş	Emrullah Efendi
14	Tarih-i Edyân ve Tarih-i İslam	2	2	1	-	5	1.500 Kuruş	Mahmud Esad Efendi
15	Hikmet-i Teşrî’	-	-	-	2	2	600 Kuruş	Sadreddin Efendi
16	Ahlak	1	1	1	1	4	1.200 Kuruş	Şevket Efendi
17	Arabî	2	2	2	2	8	2.400 Kuruş	Şevket Bey/ Tedrisat-ı Âliye Birinci Şube Mümeyyizi
	Toplam	18	18	18	20	74	21.900 Kuruş	-
Muavinler								
1	Tarih-i Edyân ve Tarih-i İslam Muavini						1.000 Kuruş	- (*Halim Sabit ŞİBAY)
2	Fıkıh ve Tarih-i Fıkıh Muavini						1.000 Kuruş	-
3	Kelâm ve Tarih-i Kelâm Muavini						1.000 Kuruş	Şevket Efendi

⁴⁴ BOA., MF.ALY., 34/58, (20 M 1331/30 Aralık 1912). Belgede, “Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer’iyye Şubesi’nde Tedris Olan Ders Cetveli” ibaresi kullanılmıştır.

2. sene ders programında toplam 18 saat üzerinden gösterilmiş ise de bir saat eksiktir. Daha sonra kurşunkalemle Siyer-i Nebvî dersine işaret konulmuşsa da bu kez de İsmail Hakkı Efendi'nin maaşı 300 kuruş eksik olmuştur. Her ders saati 300 kuruştur. Bu nedenle toplam maaş tahsisatı da 22.200 kuruş olmalıdır. Müderris ve muavin kadrosu dönemin en önemli bürokrat, ilim ve fikir adamlarından oluşmaktadır.⁴⁵

Tablo 18: 1914-1915 Ders Yılı Ulûm-ı Şer'îyye Şubesi Müfredat Programı

SN	Ders	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene	Toplam	Maaş Miktarı
1	Tefsir-i Şerif	-	2	1	1	4	1.200 Kuruş
2	Hadis-i Şerif	-	1	1	2	4	1.200 Kuruş
3	Fıkıh	-	2	2	-	4	1.200 Kuruş
4	Tarih-i Fıkıh	-	-	-	2	2	600 Kuruş
5	Usûl-i Fıkıh	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş
6	Hilâf	-	1	1	-	2	600 Kuruş
7	Siyer-i Nebvî	-	-	-	-	-	-
8	Felsefe-i Arabî	-	-	1	2	3	900 Kuruş
9	İlm-i Kelâm	-	2	2	2	6	1.800 Kuruş
10	Tarih-i İlm-i Kelâm	-	-	-	2	2	600 Kuruş
11	Mesnevi	-	-	2	-	2	600 Kuruş
12	Hikmet-i Teşrîf	-	-	-	2	2	600 Kuruş
Toplam		-	10	12	15	37	11.000 Kuruş
Kelâm ve Tarih-i Kelâm ve Tefsir ve Hadis Muallim Muavini:		1.000 Kuruş					12.100 Kuruş

22 Haziran 1914'te müfredat programına göre derslerin sınıflara dağılımı verilmiştir. 1331-1332/1914-1915 ders yılında birinci sınıflara yeni kayıt öğrenci alınmadığı görülmektedir.⁴⁶

Tablo 19: 1909-1915 Yılları Arasında Ulûm-ı Şer'îyye Şubesi'nde Verilen Dersler

SN	Dersler	1.Sene	2.Sene	3.Sene	4.Sene
1	Tefsir-i Şerif	X	X	X	X
2	Hadis-i Şerif	X	X	X	X
3	Usûl-i Fıkıh	X	X	X	X
4	Tarih-i Fıkıh	-	-	-	X
5	İlm-i Fıkıh	X	X	X	

⁴⁵ BOA., MF.ALY., 84/50, (29 Z 1332/7 Kasım 1915). Belgenin tarihi yoktur. 1913-1914 ders yılına ait olduğu düşünülmektedir. * Belgede yoktur. Tarafımızdan eklenmiştir. Ali Arslan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C: 5, S: 13, 2007. s. 9-36. İlahiyat Şubesi'nde Abdülatif Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Mekkî Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Mehmed Said Efendi, Ahmed Naim Efendi, Mustafa Asım Efendi, Kamil Efendi, Ömer Hayri Efendi ve Manastırlı İsmail Hakkı Efendi müderrislik yapmaktadır. İlahiyat Fakültesi'nde görev yapan bu öğretim üyelerinin o dönemin en önde gelen ilim ve fikir adamları olduğu görülmektedir.

⁴⁶ BOA., MF.ALY., 71/81, (28 B 1332/22 Haziran 1914).

6	İlm-i Kelâm	X	X	X	X
7	Tarih-i İlm-i Kelâm	-	-	-	X
8	Siyer-i Nebevî	X	X	-	-
9	Tarih-i Din-i İslâm	X	-	-	-
10	Tarih-i Edebiyat	X	X	X	
11	Hikmet-i Teşrî'	X	X	-	X
12	İlm-i Hikmet	-	X	-	-
13	Tarih-i Hikmet	-	-	-	-
14	Tarih-i Osmani	-	-	-	-
15	Tarih-i Umumi	-	-	-	-
16	Tarih-i Edyân	X	X	-	-
17	Edebiyat-ı Arabiye	-	-	X	-
18	Felsefe	-	-	X	-
19	Elsine (İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça)	-	-	X	-
20	İlm-i Hilâf	-	-	X	-
21	Mesnevi-i Şerif	-	-	X	-
22	Ahlak-ı Şer'iyye	-	-	-	X
23	Lisan-ı Arabî	-	-	-	X
24	Tarih-i Felsefe	-	-	-	X
25	Felsefe-i Arabî	-	-	-	X
	Toplam Ders Sayısı	9 Ders	10 Ders	11 Ders	11 Ders
	Onluk Not Sistemi	90 Puan	100 Puan	110 Puan	110 Puan

Meşrutiyet Dönemi'nde farklı yıllarda verilmiş olan dersler, yıllara göre listelenmiş ve sınıfsal dağılımına göre hazırlanmıştır. Sene sonu genel imtihanları onluk not sistemi üzerinden yapılmış ve değerlendirilmiştir. Her öğrenci kayıt olduğu dönemin ders müfredatından sorumlu olduğu için, dersler yıllara ve öğrencinin kayıt tarihine göre farklılık göstermiştir.⁴⁷

3. Mezunların İstihdamı (1900-1933)

Medrese talebeleri, ilk tahsiliyle beraber hafızlık eğitimini memleketlerinde aldıktan sonra ilim tahsil edebilmek arzusuyla İstanbul'a gelmişlerdir. Genellikle medreselerde ikamet etmişlerdir. Bunun dışında cami odalarında, tekkelerde ve Mevlevihane de kalmışlardır. Fatih semtinde Eminönü, Sirkeci ve Avrat Pazarı'nda bulunan han, otel, kiraathane ve dükkân üstündeki mevcut odalarda zor şartlarda ikamet edenler de olmuştur. Medreselerden icazetname

⁴⁷ Darülfünun İlahiyat'ın İlk Yılları Sergisi, 15 Mayıs 2018. Sergide kullanılan öğrenci görsellerdeki "İstanbul Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ne Kayıt ve Kabul Olunan Mütealliminin Künye Defteri" talebenin değişik yıllardaki derslere ait not çizelgeleri kullanılmıştır.

almak için gerekli dersleri vermek için hazırlandıkları sırada aynı zamanda Mekteb-i Hukuk ve Dârülmuallimîn'e kayıt olarak eğitim görmüşlerdir.⁴⁸

Darülfünun'un bünyesinde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin açıldığı, dönemin ilim ve fikir adamlarından oluşan bir kadrosu olduğu ve yapılacak imtihan neticesinde sadece 30 talebe ile sınırlı olacağı ilan edilmiş bu durum medrese ve ilim camiasında yüksek bir talebin oluşmasına neden olmuştur. Müsabaka imtihanına girenlerin sayısının 300 - 400 civarında olduğu düşünüldüğünde müessesenin saygınlığı ve talebin yoğunluğu daha iyi anlaşılmaktadır. Kayıt olan öğrencilerin büyük çoğunluğu medresede üst düzey tahsil görmüş, icazetname sahibi, büyük çoğunluğu hafız ve dersiam olan, dönemin bilinen ve gelecek vaat eden genç ve orta yaş simaları arasından seçilmiştir. Mezunların istidamı sorunu, 24 Ağustos 1905'ten itibaren ilk mezunların verilmesiyle beraber yaşanmaya başlamıştır. İlk mezunlardan bir kısmı İstanbul'daki idadî ve âliye statüsündeki mekteplere Ulûm-ı Dîniyye ve Arabî muallimi olarak istihdam edilmiştir. Diğer bir kısmı ise Medaris-i İlmiye Müfettişi olmuştur.⁴⁹ İstanbul'daki mekteplerdeki münhal kadronun sınırlı olması, ilk tayin edilenlerinde teşkilatta yapılan tensikatlarda kadro harici kalmasıyla istihdam sorunu yeni bir boyut kazanmıştır.⁵⁰

Darülfünun Nizamnamesi'nin 23. maddesinde "Mekteb-i Sultanî ve Ticaret ve Dârülmuallimîn ve Dersaadet ve taşra mekâtib-i idadîsi ve bu derecede bulunan mekâtib-i sairenin alelumum muallimleri Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Riyaziye ve Edebiyat Şubeleri'nden mezuniyet ruûsu istihsal edenlerin ihtisaslarına göre intihap ve istihdam olunur" denilmektedir. Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi mezunlarının tedris ettikleri Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh ve Usûl gibi dersler diğer mekteplerde okunmadığından muallimlik hususunda Riyaziye ve Edebiyat Şubelerinden mezun olanlar tercih edilmektedir. Darülfünuna günde iki saat devam edenlerin çoğu devair-i devlet (devlet dairesi) ve aklâm-ı devlete (kalem memurluğuna) müdavidir. Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi talebesinin de neredeyse hepsi medrese-nişîn ve dersiam efendilerden müteşekkildir. Dârülmuallimîn mezunları taşraya gittikleri halde, Darülfünun mezunlarının çoğunluğu İstanbul'da devlet dairelerinde müstahdem bulunduklarından dolayı İstanbul'daki mekteplerde muallimlik yapmak istemektedir. Darülfünun Nizamnamesi'nde mezunların ihtisaslarına göre istihdam olunacakları belirtilmiş ise de Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye mezunlarının aldıkları mezuniyet ruûsu ile Mekâtib-i Âliye'de muallimliğe yeterli değildir.⁵¹

Dersiam maaşları çok düşüktür.⁵² Bu nedenle çoğu mezun, talebeyken üniversite ücretini karşılamak, mezuniyet sonrası ise hayatlarını idame edebilmek ve geçimlerini sağlayabilmek için özel okullarda ders ücreti karşılığında çalışmak zorunda kalmıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, ilk olarak genel tensikata gidilmiştir. Bu nedenle, doğal olarak tüm mesai ve

⁴⁸ Muzaffer Fehmi Şakar ve Nuri Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3 Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Yayını, İstanbul, 2018.

⁴⁹ BOA., MF.MKT., 1155/41, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).

⁵⁰ BOA., MF.MKT., 1155/72, (25 C 1328/4 Temmuz 1910).

⁵¹ BOA., MF.İMF., 12/44, (15 B 1324/4 Eylül 1906).

⁵² BOA., MF.MKT., 1155/41, (23 C 1328/2 Temmuz 1910). 2 Temmuz 1910'da Fatih dersiamı Ahmed Şakir Efendi'nin Maarif Nezareti'ne verdiği dilekçesi. "Adana'da mükeddemat-ı fûnunu tahsil edip rüşdiye mektebinden de şahadetname alıp edip idadiye dahi iki sene devamdan sonra mahalli medreselerine duhulle Ulûm-ı Arabiye'nin bir kısmını tahsil ettikten sonra 1310/1894 yılında Dersaadet'e gelmiştir. Fatih medreselerinde tahsil görüp (Fatih dersiamı Hacı Ali Efendi'den) icazetname almıştır. Ruûs imtihanına girmiş ve başarılı olarak dersiamlık vazifesi tevcih olunmuştur. Münthehi tahsil olarak Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne imtihanla kayıt olmuş ve ilk mezuniyet ruûsu alanlardan biri olmuştur. Sınıf arkadaşların bir kısmı Mekâtib-i Âliye'de muallim diğer bir kısmı ise medaris müfettişi olmuştur. Kendisi ise yedi senedir Fatih Cami-i Şerif'inde Ulûm-ı Arabiye tedris ettirmek dışında bir vazifesi yoktur. Beş altı yıldır tayin edilmemiştir. Mağduriyetinin nihayete erdirilmesi için Dersaadet'te Mekâtib-i İdadî ya da Âliye muallimliğine tayin edilmesini talep etmiştir." "1906 yılında Fatih Camii'nde dersiam olarak göreve başlamıştır. İlk yıl maaş almadan ders vermiştir. 1907'de 95 kuruş maaş bağlanmıştır. 1909 yılında maaşı 194 kuruş, 1910'da 239,5 kuruş ve 1911'de 500 kuruş yükselmiştir."

öncelik kadro harici kalmış olanların yeniden tayin edilmesine ayrılmıştır.⁵³ Zaten uzun zamandır istihdam edilmek için bekleyen mezunlar, muallim olarak tayin edilmek arzusuyla en yoğun 1909-1910 yıllarında Maarif Nezareti'ne dilekçeyle başvuruda bulunmuşlardır.⁵⁴ Dilekçelere de yansıyan asıl mesele, beş yıllık büyük ve zahmetli bir emeğin neticesinde kendi ihtisas alanında en üst düzeyde tahsil görüp mezun olmalarına rağmen istihdam edilmemiş olmalarıdır.⁵⁵

Diğer sıkıntılı mesele de, Darülfünun'daki diğer şube mezunlarıyla aynı diplomayı almış olmalarına rağmen emsalleri gibi Mekâtib-i Âliye'de muallim olarak tayin edilmesi gerekirken, mevzuata aykırı olarak müsabaka imtihana alınmaları ve görmedikleri derslerden sorumlu tutulmuş olmalarıdır. Ulûm-ı Âliye-i Diniyye mezunları, yapılan müsabaka imtihanında ihtisas ettikleri alan dışındaki derslerden de imtihan edildiğinden doğal olarak başarılı olamamıştır. Bu durum karşısında sekiz mezun haklarını en üst düzeyde aramışlardır. Maarif Nazırı Emrullah Efendi mezunlara verdiği cevapta, teşkilatta yapılan değişikliği ifade ederek, idadî mekteplerinin sultanî mekteplerine dönüştürüldüğünü ve Mekâtib-i İbtidâiye'de muallimlik yapmak isteyen olursa imtihansız tayin edileceği bilgisini vermiştir.⁵⁶ Bu karar aslında 23. maddenin ilga edilmesidir. Bu durum dilekçelere de yansımış ve mezunların tayin talepleri sona ermiştir.

1910-1911 yılından itibaren, mezunların istihdam edilebilecekleri tek alan ise ilk ve orta derece eğitim kurumlarında öğretmen ve idareci olmaktan ibarettir. Atama alanları; şube

⁵³ BOA., MF.MKT., 1155/85, (26 C 1328/6 Temmuz 1910). 6 Temmuz 1910'da Aksekili Musa Kazım Efendi'nin Maarif Nezareti'ne verdiği dilekçesi. "1288/1872 yılında Akseki Kazasında doğmuştur. Mehmed Ağa'nın oğludur. İbtidâî tahsilini ikmal ettikten sonra Konya'ya gitmiştir. Konya'da bir müddet Ulûm-ı Arabî ile işgal ettikten sonra 1310/1894 yılında Dersaadet'e gelmiştir. Tahsilini Fatih Camii'nde ikmal etmiştir. Bilahare Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'ne imtihanla girmiş ve 1322/1906 yılında a'lâ dereceyle şahadetname almıştır. Birçok defa muallimlik için yapmış olduğu istida ve müracaatlar katiyen nazar-ı itibara alınmamıştır. Şimdi de Meşrutiyet'in İlan'ından bugüne kadar kadro harici olanlar girilmedikçe sizlere nevbet gelmez şeklinde cevap almıştır. Dersaadet'te bulunan idadîlerde münhal olacak Ulûm-ı Diniyye, Arabî ve Tarih-i İslâm muallimliklerinin birine tayin edilmeyi talep etmiştir."

⁵⁴ Mezunların İstihdam Dilekçeleri Tablosu.

⁵⁵ BOA., MF.MKT., 1155/72, (25 C 1328/4 Temmuz 1910). 4 Temmuz 1910'da Ayasofya-i Kebir dersiamlarından el-Hâc Mehmed Cemaleddin Efendi'nin Maarif Nezareti'ne verdiği dilekçesi. "1296/1890 yılında Dersaadet'te doğmuştur. Mektep ve medrese tahsilini ikmal ettikten sonra Bâb-ı Meşihat'ta küşat edilen ruûs imtihanını birincilikle kazanmıştır. Bilahare Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi dersiamlığına tayin ve intihap edilmiştir. 10 seneden beri Ayasofya Camii'nde Ulûm-ı Diniyye ve Arabiye tedris ettirmektedir. 1321/1905 yılında Darülfünun-ı Osmanî İlahiyat Şubesi'nden -ilk mezunlarından olarak- şahadetname almıştır. Birkaç ay sonra Mercan İdadisi Arabî muallimliğine tayin edilmiştir. Fakat yapılan tensikatta kadro haricinde kalmıştır. 1323-1324/1907-1908 tarihlerinde Tedkik-i Kütüb-i Diniyye heyeti kalemine tayin edilmiş ise de ahiren meclisi mezkûr lağvedildiği için kadro haricinde kalmıştır. Biran evvel muallimlikle istihdamını istihdamını istihdam etmektedir."

⁵⁶ BOA., BEO., 3814/285980, (16 L 1328/20 Ekim 1910). 20 Ekim 1910'da Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi mezunlarından Osman, Tahir, İbrahim Selami, Ziyaeddin, Hüseyin Mekki, Ahmed Kaid, Hüseyin Galib ve Abdurrahman Efendiler Bâb-ı Âli'ye dilekçe vererek mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdir. "Beş sene Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nde mürettep dersleri tahsil ederek icra kılınan imtihan neticesinde ibrazı ehliyet ederek alelderecat diploma ahzına muvaffak olduk. Birer muallimliğe tayinlerimizi Maarif Nezareti'nden istihdamda bulunduk. Darülfünun Nizamnamesi'nin 23. maddesinde Darülfünundan mezun olanlar Mekteb-i Sultanî, Dârülmuallimîn ve Mekâtib-i İdadî muallimlerine imtihansız tayin edilmeleri mahreç iken bu madde bizlere kapatılarak müsabaka imtihana davet olunduk. Davete icabet ederek imtihana girdiğimiz halde evrak imtihanlarımız Maarif-i Umumiye Nazırı Emrullah Efendi hazretlerinin nazar-ı tetkikine sunulmuş ve nazırın çantasında kalmaya mahkûm edilmiştir. İcra edilen keyfi muamelenin tashihiyle biran evvel mağduriyetlerin giderilmesini talep etmişlerdir." 5 Kasım 1910'da Maarif-i Umumiye Nazırı Emrullah Efendi'nin verdiği cevaptır. "Bu sene sultanî haline vaz edilmiş Mekâtib-i İdadî'nin tedrisatıca matlup ve tedrisatlarını yükseltmek üzere tayin edilecek muallimlere ziyade maaş tahsis olunmuş ve maksadı temine erbab-ı iktidardan mürekkep heyet-i tedrisiye teşkil edilmek üzere müsabaka imtihanı usulü vaz edilmiş idi. Müeddebiler Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi mezunlarından ise de müsabaka imtihanında ihrazı muvaffakiyet edemediklerinden bittabi Mekâtib-i Sultanîye muallimliklerine tayin olunamadılar. Ancak diğer Mekâtib-i İbtidâiye muallimliklerine talep oldukları halde bilâ-müsabaka tayin edilecekleri kendilerine tefekkür edilmiş olmağla arz-ı malumat olunur."

muallimliği, Ulûm-i Dîniyye, Kur'an-ı Kerîm, Hüsn-i Hatt, Ahlak, Malûmât-ı Medeniye, Farsça, Arapça, Farsça ve Türkçe dersiyle sınırlıdır. Bunun dışında Evkaf ve diğer devlet dairelerinin kitabet ve kalem memuriyetinde istihdam olunabileceklerdir. Yeni mezunlar birçoğu İstanbul'dan taşraya müderrislik ve muallimlik yapmak için gitmek zorunda kalmıştır.

Tablo 20: Mezunların İstihdam Dilekçeleri

SN	Adı	Mezuniyeti	Dilekçesi/Talebi/Tayini/Belge Numarası
1	İskilipli Atıf Efendi	1905	1908 yılında Kabataş İdadîsi Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine tayin edilmiştir. 24 Şubat 1909'da Dârülmuallimîn-i İbtidâîye birinci sınıf ikinci şube Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine atanmıştır. ⁵⁷
2	Ayasofya-i Kebir dersiamlarından el-Hâc Mehmed Cemaleddin Efendi	1905	1905 yılında Mercan İdadîsi Arabî muallimliğine tayin edilmiştir. 1907-1908 yılında Tedkik-i Kütüb-i Diniye heyeti kalemine tayin olmuştur. 4 Temmuz 1910'da münasip bir muallimliğe tayini. ⁵⁸
3	Mehmed Emin Efendi	1905	13 Temmuz 1909'da Dârülmuallimîn-i İbtidâîye'de münhal olacak muallimliğe emsalleri gibi imtihansız olarak tayin edileceği. ⁵⁹
4	Bayezid Cami-i Şerif dersiamlarından Mehmed Said Efendi	1905	28 Mart 1906'da Darüşşafaka Mektebi Arabî muallimliğine tayin edilmesini talep etmiştir. ⁶⁰
5	Fatih dersiamlarından Ahmed Şakir Efendi	1905	2 Temmuz 1910'da Dersaadet'te Mekâtib-i İdadî ya da Âliye muallimliğine tayin edilmesi talebinde bulunmuştur. ⁶¹
6	Zağferanbolulu Mehmed Ali Efendi	1906	Kırkkilise Mekteb-i İdadîsi Ulûm-ı Dîniyye ve Arabî muallimidir. 1 Ağustos 1910'da Arabî muallimliği talebinde bulunmuştur. ⁶²
7	Akseki Musa Kazım Efendi	1906	Birçok defa muallimlik talebi yapmıştır. 6 Temmuz 1910'da Dersaadet'te bulunan idadilerde münhal olacak Ulûm-ı Dîniyye, Arabî ve Tarih-i İslâm muallimliklerinin birine tayini ve 24 Eylül 1910'da Dârülmuallimîn-i Rüşdiye Ulûm-ı Arabî muallimliklerinden birine tayin talebinde bulunmuştur. ⁶³
8	Süleymaniye Cami-i Şerif dersiamlarından Hemşinli Şevket Efendi	1906	30 Haziran 1910'da Teşkilat-ı Cedide mucibince Dersaadet Mekâtib-i İdadîsi'nden birine muallim olarak tayinini talep ve istirham etmiştir. ⁶⁴
9	Hemşinli Mehmed Remzi Efendi	1907	30 Haziran 1910'da teşkilat-ı ahire mucibince Dersaadet'te açılacak idadî muallimliklerinden birine tayinini istida ve istirham etmiştir. ⁶⁵

⁵⁷ BOA., MF.İBT., 224/24, (3 S 1327/24 Şubat 1909).

⁵⁸ BOA., MF.MKT., 1155/72, (25 C 1328/4 Temmuz 1910).

⁵⁹ BOA., MF.MKT., 1137/9, (24 C 1327/13 Temmuz 1909).

⁶⁰ BOA., MF.MKT., 919/49, (2 S 1324/28 Mart 1906).

⁶¹ BOA., MF.MKT., 1155/41, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).

⁶² BOA., MF.MKT., 1157/118, (24 B 1328/1 Ağustos 1910).

⁶³ BOA., MF.MKT., 1155/85, (26 C 1328/6 Temmuz 1910). BOA., MF.İBT., 298/90, (21 M 1329/22 Ocak 1911).

⁶⁴ BOA., MF.MKT., 1155/15, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

⁶⁵ BOA., MF.MKT., 1155/28, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

10	Gümülcineli Mehmed Hilmi Efendi	1907	2 Temmuz 1910'da muallimlik talep etmiştir. ⁶⁶
11	Fatih dersiamı Mehmed Tayyib Efendi	1907	Medaris-i İlmiye Müfettişidir. 2 Temmuz 1910'da muallimliğe tayinini istemiştir. ⁶⁷
12	Kırımı Abdurrahman Efendi	1907	3 Temmuz 1910'da Dersaadet idadî mekteplerinden birine tayini. ⁶⁸
13	İzmidî Mehmed Galib Efendi	1907	4 Temmuz 1910'da muallimliğe tayin edilmesi talebi. ⁶⁹
14	Fatih Cami-i Şerif dersiamlarından es-Seyyid Hüseyin Galib Efendi	1908	30 Haziran 1910'da Dersaadet Mekâtib-i Âliye ve idadisinde muallimlik yapmak arzusuyla Maarif Tensik Komisyonu'na iki kez müracaat etmiştir. ⁷⁰
15	El-Hâc Hüseyin Mekki Efendi	1908	22 Ocak 1911'de Konya Dârülmuallimîn-i Arabî muallimliğine tayin edilmiştir. ⁷¹
16	Tokatlı Hafız Süleyman Sami Efendi	1908	Bursa İdadisi muallimidir. 11 Eylül 1910'da 1.500 kuruş maaşlı Dârülmuallimîn-i Rüşdiye muallimliklerinden birine tayin edilmeyi talep etmiştir. ⁷²
17	Süleymaniye Cami-i Şerif dersiamlarından Ahmed Midhat Efendi	1909	30 Haziran 1910'da Dersaadet'te açılacak idadî muallimliklerinin birine tayinini talep ve istirham etmiştir. ⁷³
18	Mehmed Tevfik Efendi	1909	30 Haziran 1910'da taşraya gidemeyeceğinden Dersaadet'te bir muallimliğe tayinini istirham etmiştir. ⁷⁴
19	Kayserili Ali Efendi	1909	29 Mayıs 1909'da Kayseri Mekteb-i İdadisi Ulûm-i Dîniyye muallimliğine tayin edilmiştir. ⁷⁵
20	Gümülcineli Hafız Halil Hilmi Efendi	1910	27 Aralık 1910'da Konya Dârülmuallimîn-i Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine atanmıştır. ⁷⁶
21	Rizeli Mehmed Şükrü Efendi	1910	4 Temmuz 1910'da münasip bir muallimliğe tayin talebi. ⁷⁷
22	Mehmed Sıdkı Efendi	1910	19 Temmuz 1910'da müfettişlik talebi, 27 Ağustos 1910'da Numune Mekteb-i İdadisi ve 12 Ocak 1910'da

⁶⁶ BOA., MF.MKT., 1155/36, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).

⁶⁷ BOA., MF.MKT., 1155/40, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).

⁶⁸ BOA., MF.MKT., 1155/42, (24 C 1328/3 Temmuz 1910).

⁶⁹ BOA., MF.MKT., 1155/80, (25 C 1328/5 Temmuz 1910).

⁷⁰ BOA., MF.MKT., 1155/16, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

⁷¹ BOA., MF.İBT., 298/60, (21 M 1329/22 Ocak 1911), BOA., MF.MKT., 1155/31, (23 C 1328/2 Temmuz 1910) ve BOA., MF.İBT., 298/73, (21 M 1329/22 Ocak 1911).

⁷² BOA., MF.İBT., 298/74, (21 M 1329/22 Ocak 1911).

⁷³ BOA., MF.MKT., 1155/14, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

⁷⁴ BOA., MF.MKT., 1155/24, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

⁷⁵ BOA., MF.MKT., 1124/46, (9 Ca 1327/29 Mayıs 1909).

⁷⁶ BOA., MF.İBT., 298/99, (21 M 1329/22 Ocak 1911) ve BOA., MF.İBT., 296/54, (9 M 1329/10 Ocak 1911).

⁷⁷ BOA., MF.MKT., 1155/58, (25 C 1328/4 Temmuz 1910).

			Konya Dârülmualimîn-i Arabî muallimliği talebi (Tayin edilmemiştir.) ⁷⁸
23	Asitaneli İbrahim Selami Efendi	1910	22 Ocak 1911'de Konya, Ankara, Üsküp ve Diyarbakır'de tesis olan Dârülmualimîn-i Rüşdiye Ulûm-ı Arabî muallimlikleri için yapılacak müsabaka imtihanına girmeyi talep etmiştir. 15 Ağustos 1914'te Trabzon Vilayeti'nin Of Kazasında açılan Dârülmualimîn-i İbtidâiye'nin 600 kuruşluk muallim-i saniliğine atanmıştır. ⁷⁹
24	Kütahyalı Yusuf Hüsnü Efendi	1910	2 Temmuz 1910'da Dersaadet Mekâtib-i İdadîye Ulûm-i Dîniyye ve Arabî muallimliklerinden birine tayinini talep etmiştir. ⁸⁰
25	Hafız Mehmed Hilmi Efendi	1910	1 Kasım 1916'da Biga Mektebi İbtidâiye'si müdür ya da muallim-i evvelliğinden birine tayin edilmesini talep etmiştir. ⁸¹
26	İsimsiz	1910	8 Ekim 1914'te 600 kuruş maaşla Diyarbakır Dârülmualimîn-i Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine tayin edilmiştir. 1 Ağustos 1917'de Sultanilerde daha yüksek maaşlı Ulûm-ı Dîniyye muallimliği münhal olduğu takdirde tayin edilmesini talep etmiştir. ⁸²
27	Silistreli Emrullah Efendi	1913	15 Aralık 1914'te Şumnu'da müderris olduğundan icazetnamesi gönderilmiştir. ⁸³
28	Karacaabadlı Osman Nuri Efendi	1913	15 Aralık 1913'te Dârülmualimîn muallimliklerinin birine tayin edilmeyi talep etmiştir. ⁸⁴
29	Müderris Akşehirli Mehmed Haşim Efendi	1913	22 Haziran 1914'te evrak-ı havadisle ilan edilen Tatbikat Mektebi imtihanına girmeyi talep etmektedir. ⁸⁵
30	Süleyman Efendi	1910-1912 Belirsiz	27 Temmuz 1912'de Kerkük İdadîsi'nde Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine tayin edilmiştir. ⁸⁶
31	Vodine muhacirlerinden Ahmed Muhyiddin Efendi	1910-1913 Belirsiz	16 Kasım 1913'te münhal olduğunu istihbar ettiği Mamuratülaziz Dârülmualimîn-i muallim-i saliselğine tayinini talep etmiştir. ⁸⁷
32	Kırkağaçlı Hamid Efendi	1910-1914 Belirsiz	30 Aralık 1914'te İzmir Dârülmualimîn-i Ulûm-ı Dîniyye muallimliğine tayin edilmesine istida ve istirham etmiştir. ⁸⁸
33	Necmeddin Efendi	1910-1914 Belirsiz	28 Aralık 1914'te Nişantaşı Sultanîsi'nin münhal olan Fârisî dersi muallimliğine 300 kuruş maaşla tayin edilmiştir. ⁸⁹

⁷⁸ BOA., MF.MKT., 1156/51, (11 B 1328/19 Temmuz 1910). BOA., MF.İBT., 298/73, (21 M 1329/22 Ocak 1911).

⁷⁹ BOA., MF.İBT., 298/81, (21 M 1329/22 Ocak 1911). BOA., MF.İBT., 512/24, (23 N 1332/15 Ağustos 1914).

⁸⁰ BOA., MF.MKT., 1155/32, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).

⁸¹ BOA., MF.İBT., 600/20, (5 M 1335/1 Kasım 1916).

⁸² BOA., MF.İBT., 631/27, (12 L 1335/1 Ağustos 1917).

⁸³ BOA., MF.MKT., 1203/70 ve BOA., HR.SFR.04., 833/74, (27 M 1333/15 Aralık 1914).

⁸⁴ BOA., MF.İBT., 471/89, (16 M 1332/15 Aralık 1913).

⁸⁵ BOA., MF.İBT., 504/56, (28 B 1332/22 Haziran 1914).

⁸⁶ BOA., MF.İBT., 391/13, (12 Ş 1330/27 Temmuz 1912).

⁸⁷ BOA., MF.İBT., 483/88, (22 Ra 1332/18 Şubat 1914).

⁸⁸ BOA., MF.İBT., 478/2, (18 S 1332/5 Ocak 1915).

⁸⁹ BOA., MF.İMF., 51/86, (10 S 1333/28 Aralık 1914).

Başvuru yaptığı tespit edilen 33 mezundan 8'i muallim olarak istihdam edilmiştir.

1910-1911'de mezunların istihdam edileceği alanlar büyük oranda kısıtlanmış olsa da, şubeye olan talep tam tersine artmıştır. 1910-1911'de 223 öğrenciden 1911-1912'de 333'e, 1912-1913'te 343'e yükselmiştir. 1913-1914'te 318'e düşmüş ve 1914-1915'te 326'ya çıkmıştır. Bu durum, öğrencinin öncelikle tahsil görmek arzusunda olduğunu ve gelecek kaygısı taşımadığını göstermektedir. Müderris kadrosunun dönemin muteber ve duayen meşhur isimlerinden oluşması ve ders programlarında Tarih, Felsefe, Edebiyat ve lisan dersleriyle zenginleştiği görülmektedir. Ayrıca Rusya, Kırım, Kafkasya, Sibarya, Kazan, Bosna, Afganistan ve İran'dan tahsil görmeye gelen öğrenci sayısında da büyük artış yaşanmıştır.

1900-1915 yılları arasında mezun olmuş olan yaklaşık 250 mezunun -tespit edilen 189- istihdamlarına baktığımızda karşımıza çıkan tablo şöyledir. İlk altı dönem mezunları, istihdam açısından daha şanslı olmuşlardır. 30 kişi ile sınırlı olarak şubeye girdiklerinden ve İstanbul'da dersiam ve memuriyette olduklarından taşraya gitmemiş ve İstanbul'daki Mekâtib-i Âliye'de muallim olarak istihdamlarını talep etmişlerdir. Daha sonraki yıllarda Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye ve Süleymaniye Medresesi'nde müderris, idareci ve kâtiplik kadrolarında görev almışlardır. Mustafa Şevket (Yunt 1878-1951), Kamil Efendi (Miras 1875-1957), İskilipli Atıf Efendi (1875-1926), Ahmed Rasim Efendi (1880-1939), Abdullah Atıf Efendi (Tüzüner 1869-1954), Mehmed Cemaleddin (Seven ?-1964), Cizreli Hasan Lâmi Efendi (1876-?) ve Gazzeli Hasan Maruf Efendi (1878-?) meşhur mezunlarından bazılarıdır. Listesi verilen mezun listesindeki isimlerin büyük kısmı dersiam olarak huzur derslerine katılmıştır. Bazıları dönemin meşhur hattatları arasında yer almıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, yüksek eğitimde öğrencilerin tercih ettikleri şubelerde, öncelikle ihtisas alanlarına göre yetiştirmek ve bilgi seviyelerinin yükseltilmesini hedeflemiştir. Yüksek eğitim kurumlarında verilen eğitim; devletin birlik ve bütünlüğünü sağlayacak nitelikli bireylerin yetiştirilmesi esasına dayanmaktadır. Bu okullarda verilen eğitimle, ileride memur olacak öğrencilerin, görev alacakları kurumlarda daha iyi hizmet verebilmelerinin yanı sıra ülkenin ihtiyaç duyduğu nitelikli insanın yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Darülfünun mezunları, öğretmen ya da memur olarak istihdam edilmiştir. Diğer şube mezunları ise eğitim aldıkları uzmanlık alanlarına göre; tabiplik, dişçilik, eczacılık, baytarlık, hukuk, mühendislik, mimarlık, ilahiyat, idare ve ticaret alanlarında ihtiyaç duyulan personel açığını kapatmak üzere yetiştirilmiştir.⁹⁰

Meşrutiyet Dönemi'nde İlahiyat mezunları öncelikle İstanbul ve taşrada ibtidâi muallimliğinde istihdam edilmişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda seferberlik neticesinde eğitimcilerin askere alınmasıyla -münhal kadrolara- muallimliğe tayin edilmişlerdir. Bu dönem mezunların üçte biri muallim olarak tayin edilmiştir. Diğer üçte biri de nezaretlerinin kitabet, kalem ve idareciliğinde istihdam edilerek devlet memuriyetine dahil olmuşlardır. Farklı ülkelerden gelen öğrenciler, şubede almış oldukları tahsil ve bilgiyi müderris ya da idareci olarak geldikleri ülkelere taşımıştır. Bunlardan biri olan Emrullah Efendi (1878-1941), Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'ın kuruculuğu ve müdürlüğünü vefat edinceye kadar 19 yıl yapmıştır. 14 Ekim 1915'te lağvedilen ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne nakledilen talebesi arasından iki Diyanet İşleri Başkanı çıkmıştır. Bu süreçte, Ahmet Hamdi (Akseki 1887-1951) son sınıf ve Hasan Hüsnü (Erdem 1889-1974) ise üçüncü sınıf öğrencisidir.

İstihdam sorunu ve fakülte mezunların istikbali en yoğun şekilde Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanmıştır. Kararname sureti önemi dolayısıyla transkript edilerek aynen verilmiştir.

⁹⁰ Nuri Güçtekin, *Eğitimli Neslin I. Dünya Savaşı'yla İmtihani*, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2015. s. 30.

“İlahiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni’nin 22 Mayıs sene (1)927 tarihli içtimasında mevâdd-ı âtiye tezekkür edilmiştir:

Dinin hususi bir hars ve bu harsın ilim, iktisat ve sanat muvacehesinde istiklalini tenvir ve te’yit eden ilmî bir şuurla techizi zarureti kâil olan encümenimiz, Türk heyet-i içtimaiyesi için bu vazifeyi yapmakla mükellef bir İlahiyat Fakültesi’nin ve İlahiyat mütefekkirlerinin mevcudiyetini bütün memâlik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimiz için de zaruri addeder. Böyle bir şuardan mahrum olan Türk heyet-i içtimaiyesinin manevi hayat itibariyle daha müreffeh olacağına kanaatimiz yoktur.

1. İlahiyat Fakültesi, talebesi itibariyle diğer fakülteler arasında gayr-i tabii bir vaziyeti elan muhafaza etmektedir. Bu talebenin kabulü diğer fakülteler talebesinin kabul şerâitinin aynı olduğu halde bu talebenin hukuku diğer fakülteler talebesinin hukukunun aynı değildir. Mesela Edebiyat Fakültesi mezunlarına liselerde muayyen dersler tevdi edildiği halde, aynı veya mümâsil dersleri tahsil eden İlahiyat Fakültesi talebesi bu haktan mahrum bırakılmaktadır. Binaenaleyh, İlahiyat Fakültesi mezunları usulü dairesinde diğer fakülteler(in) mezunları gibi lise muallimliklerine tayin edilmelidir.

2. Fakülte bugün Diyanet İşleri Reisliği tarafından ifa edilmekte olan dinî eserleri tedkik, ihzâr ve tercüme vazifelerini yapabilir. Fakültenin bu vazifeleri deruhte etmesi, memleketin fikri hayatı için daha hayırlıdır. Nitekim Maarif Vekâleti’ne ait mümâsil vazifelerin mühim kısmını Edebiyat ve Fen Fakülteleri yapmaktadır.

3. İlahiyat mezunları ikinci maddede zikredilen vazifeden maada müftülük, vaizlik, cevâmî-i kebîre hatipliği, nikâh memurluğu, alay ve tabur imamlıkları gibi memuriyetleri hakkıyla ve liyakatla deruhte edebilirler.

4. İlahiyat mezunları dersiamlara tahsis edilen maaş ve tahsisattan dahi istifade etmelidirler. Evvelce mülgâ Süleymaniye Medresesi mezunlarına verilen bu hakkın bugün Süleymaniye’nin İlahiyat’a devredilmesi hasebiyle İlahiyat mezunlarına verilmesi tabiidir.”

16 Ağustos (1)927 tarih ve 823 numaralı müzekkere Makam-ı Vekâlet’e gönderilmiştir. Hülâsa: İlahiyat Fakültesi mezunlarına dair. “İlahiyat Fakültesi mezunlarının istikbali hakkında meclis-i müderrisince ittihaz olunup Darülfünun divanının bazı tadilatla tasvip eylediği mukarrerâtın bir sureti leffen takdim kılınmıştır. Berâ-yı tedkik Milli Talim ve Terbiye Heyeti Riyaseti’ne havale buyurulmasını rica ederim efendim.”

16 Ağustos (1)927 tarih ve 823 numaralı müzekkereye cevaptır.

“Yüksek Tedrisat Müdüriyeti’nin heyetimize havale edilen merbut müzekkeresi okunmuştur. İlahiyat Fakültesi’nde iki maksat istihdaf olunabilir. Biri alelîtlak diniyyâta ait ilmî tedkiklere gençleri hazırlamak; ikincisi, doğrudan doğruya bir dinin, mesela İslamiyet’in nusûs ve akidelerini ta’mîk ve neşr eyleyecek yüksek din mürebbîleri yetiştirmektir. İlahiyat Fakültesi’nin programından ve suret-i tesisinden bu iki maksattan hangisinin esas ittihaz edildiğini heyetimiz bilmemektedir. Bu şerâit altında, hedefi meçhul bir müesseseden yetişecek gencin ne olabileceğini (olabileceği) hakkında umumi bir fikir söylemeye de imkân yoktur. Binaenaleyh Vekâlet-i celilelerinin bu fakültenin istihdaf ettiği gayenin ne olduğunun oradaki tedrisatın lâlettayin diniyyât tedkiki mi, yoksa bilhassa İslam nusûsunun tettebbuu mu bulunduğunun evvel-emirde tesbit buyurulması lazım gelmektedir. Bu cihetin (cihet) temin olunduktan sonra Darülfünunca verilen kararın müzakere olunabileceğini arz ile te’yid-i hürmet ederim efendim.” Milli Talim ve Terbiye Reisi: Mehmed Emin (Erişirgil). 4 Eylül 1927.

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Adet: 220/970

Maarif Vekâlet-i Celilesine

7 Teşrisani sene (1)927 tarih, 1423/1044 numaralı tahrirat-ı Vekâlet-penahilerine cevaben fakülte meclisince müttefikan kabul edilen karar sureti ber-vech-i zîr arz olunur:

“İlahiyat Fakültesi gençleri aleliltak diniyyâta ait ilmî tedkiklere hazırlamak gayesini istihdaf etmektedir. Fakültede mevcut dersler bu gayeye göre vaz' edilmiş olduğu gibi heyet-i tedrisiye de tedrisatta bu gayeyi takip etmekte bulunmuştur. Ancak bu müesseseden yetişecek bir gencin ne olabileceği meselesi heyet-i müderrisîni şiddetle alakadar etmektedir. Bu sebeple İlahiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîn'i talebenin bu fakülteye rağbetini temin için bazı maruzatta bulunduğu gibi mevcut talebenin buradan çıkınca hayatta kendisine hazırlanan muayyen işler bulunduğunu bilmesi ve bu suretle sair fakülte mezunları hakkında olduğu gibi bu fakülte mezunlarına da muayyen haktan temini hususlarını nazar-ı dikkate almıştır. Bu cihetle İlahiyat Fakültesinin te'min-i hayatı prensibi Vekâlet-i celilelerince kabul buyurulduğu takdirde fakülte mezunlarının istikbali hakkında meclis-i müderrisince ittihaz olunup Darülfünun divanının bazı tadilat ile tasvip eylediği mukarrerâtın Vekalet-i celilelerince dahi ehemmiyetle telakki buyurulacağı şüphesizdir. Mukarrerât-ı mezkurenin bir an evvel tasdiki cihetine gidilmesi ricasıyla te'yid-i istirham olunur efendim.”

Fî 21 Teşrisani sene (1)927

İlahiyat Fakültesi Reis Vekili: Mehmed Ferid

Makam-ı Vekâlete

“İlahiyat Fakültesi mezunlarının istikbali hakkında meclis-i müderrisince ittihaz olunup Darülfünun divanının bazı tadilatla tasvip eylediği kadar berâ-yı tedkik Milli Talim ve Terbiye Heyeti'ne gönderilmiş ve heyet-i mezkurenin makam-ı Vekâlet-penahilerinden muhavvel 4/9/1927 tarih ve 2373 numaralı tezkiresiyle evvel-emirde bu fakültenin istihdaf eylediği gayenin tesbiti lüzumu iş'âr kılınmış ve keyfiyet Darülfünun emniyetine yazılmıştır. Bu hususta bir karar ittihaz olunmak üzere Milli Talim ve Terbiye Heyeti'ne havale buyrulmasını rica ederiz.” Yazıldı 27 Kasım 1927.⁹¹

1926-1927 ders yılında 167 öğrencisi mevcut iken 1927-1928 ders yılında öğrenci sayısı 53'e düşmüştür. Mevcut durum karşısında, 22 Mayıs 1927'de meclis-i müderrisince kabul edilen ve Darülfünun divanının bazı değişikliklerle onayladığı “İlahiyat Fakültesi mezunlarının istikbali hakkında” dört maddeden oluşan bir karar almıştır. 27 Kasım 1927'de alınan kararın kabul edilmesi için Milli Talim ve Terbiye Heyeti'ne havale edilmişse de verilmiş olan cevap hakkında herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. 1928-1929 eğitim yılında öğrenci sayısı 35'e düşmüş olması alınan kararın kabul edilmediğini göstermektedir.

4. İlahiyat Bölümü Mezunu Dört Mualliminin Biyografisi

Bu kısımda, Ulumu Şeriye şubesinden mezun olup muallim olarak istihdam edilmiş ve özlük bilgilerini yalnızca İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü'nün Zeytinburnu Sicil Arşivi'ndeki personel sicil dosyalarında tespit ettiğimiz, İlk Tedrisat Dairesi'nde görev alan 3'ü İlahiyat mezunu 1'i ise son sınıftan tasdiknameli dört talebinin biyografisine yer verilmiştir.⁹²

⁹¹ BCA: Fon kodu: 180.9.0.0/Yer No: 89.430.1. Lef 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71.

⁹² Muzaffer Fehmi Şakar ve Nuri Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3 Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Yayını, İstanbul, 2018.

4.1. Hacı Hafız Hüseyin Efendi (1876 - ?)

1292/1876'da Konya-Akseki Alvar Köyü'nde doğmuştur. Hacı Velioğlu Mehmed Çavuş'un oğludur. İbtidâî tahsilini ve hafızlığını memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. 1906 yılında Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'den icazetname almıştır. İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî Hukuk ve Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubelerine devam ederek 14 Ekim 1912'de Hukuk Şubesi'nden karîb-i a'lâ ve 16 Temmuz 1912'de İlahiyat Şubesi'nden a'lâ derecelerde mezuniyet ruusu almıştır.

Tablo 21: Hizmet Cetveli

SN	Çalıştığı Mektepler ve Vazifesi	Aldığı Maaş Aylık Kuruş	Başlama Ayrılma Tarihleri	Açıklamalar
1	Mustafa Necib Bey İnas Mektebi Musahabat-ı Ahlakiye Muallimliği	300	11 Ocak 1915-29 Ekim 1915	Tedrisatta istifade edilemediği için azledilmiştir.
2	Sultanahmed Mektebi Muallimliği	400	-	Başlamamıştır.
3	Mevlevihane Zükûr Mektebi 2. Sınıf Muallimliği	600	1 Ekim 1916-30 Eylül 1918	Mektebin birleştirilmesi dolayısıyla ayrılmıştır.
4	Ömer Naci Bey Mektebi Muallimliği	600	1 Ekim 1918- 23 Haziran 1920	İzinsiz olarak taşraya gittiğinden müstafi sayılmıştır.
5	Cevri Usta Mektebi Muallimliği	600	1 Eylül 1920- 2 Aralık 1920	Yaş itibariyle naklinden
6	Kocamustafapaşa Mektebi Şube Muallimliği	600/800	3 Aralık 1920-11 Mart 1922	Naklinden
7	Mihrimah Sultan İnas Numune Mektebi Kur'ân-ı Kerîm ve Ulûm-i Dîniyye Muallimliği	800	12 Mart 1922- 7 Kasım 1923	Ayrılmıştır.

8 Kasım 1923'te, Tedrisat-ı İbtidâiye Meclisi'ne müracaatla, küçük çocukları zabt edemediğinden tali mektepte görevlendirilmesini talep etmişse de, isteğinin uygun bulunmaması üzerine vazifesinden affına karar verilmiştir.⁹³

4.2. es-Seyyid Mehmed Musa SİĞİN (14 Eylül 1888 - ?)

14 Eylül 1888'de Mekke-i Mükerrerme'de doğmuş ise de Tezkire-i Osmaniye'si ilk defa olarak İstanbul'da çıkartılmış olduğundan doğum yeri Dersaadet'tir. Hz. Peygamber'in soyundandır (seyyiddir). Hicaz Fırka-yı Askeriyeden emekli -merhum- sâdât-ı Arab'dan Miralay Sadık Bey'in oğludur. Annesi Seher Hanım'dır. 1899 doğumlu Hayriye Hanım ile 1914 yılının Ocak ayında evlenmiştir. 1917 doğumlu Misbâh isimli bir kızı ve 1920 doğumlu Sadık isminde bir oğlu vardır.⁹⁴

İbtidâi tahsilini Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyesi'nde gördükten sonra 29 Nisan 1902'de aliyyü'l-a'lâ derecede şahadetname almıştır.⁹⁵ Bilahare İstanbul'a gelerek 1902 yılının Eylül'ünde Galatasaray Sultanîsi'ne kaydolmuş ve 6 Temmuz 1911'de Türkçe kısmından a'lâ dereceyle mezun olmuştur. Bu arada Fransızca kısmının da altıncı sınıfına kadar okumuştur.⁹⁶ 14 Mart 1914'te Bayezid dersiamlarından Hacı Mehmed Fehmi Efendi'den icazetname almıştır.⁹⁷ 16 Ekim 1911'de Darülfünûn-ı Osmanî Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nin birinci sınıfına ücretli kayıt yaptırmış ve 1913-14 ders yılı sonunda yapılan imtihanında dördüncü sınıfa terfi etmiştir. Ulûm-i Şer'iyye Şubesi, Harb-i Umumi sebebiyle 1914'te açılammıştır. İlahiyat Şubesi'nin 1915'te lağv edilmesi üzerine mektebi terke mecbur kaldığı, İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî Edebiyat Fakültesi Müdüriyeti'nden aldığı 12 Ekim 1916 tarihli tasdiknameden anlaşılmaktadır. Muamelatı yetişmediğinden mezuniyet şahadetnamesini alamamıştır.⁹⁸ 1925 senesi tatilinde İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde açılan meslek derslerine devam etmiş ve 10 Eylül 1925'te aliyyü'l-a'lâ derece ile başarıyla bitirmiştir.⁹⁹ I. Dünya Savaşı yıllarında askere

⁹³ *Personel Sicil Dosyası*, No: 87.

⁹⁴ 25 Ekim 1927 tarihli Hüviyet Varakası.

⁹⁵ Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyesi Şahadetnamesi. Resmî şahadetname ibraz edilerek bizzat kendisi tarafından yazıldıktan sonra İstanbul Vilayeti Maarif Müdüriyeti mümeyyizi mührüyle tasdik edilmiştir. Bu tarihteki mektep kadrosunu göstermekle beraber bölgedeki Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından dahi tasdik edilmiş olması belgeyi daha da değerli kılmaktadır.

⁹⁶ Galatasaray Sultanîsi Ehliyetnamesi. Dersler: Edebiyat-ı Osmaniye ve Kitabet-i Resmiye ve Usûl-i Tercüme, Arabî ve Fıkhî Şerif, Fârisî, Tarih-i Osmânî ve Tarih-i İslam, Kavânin ve İlmi-i İktisad, Hüsn-i Hat.

⁹⁷ İcazetname. İş bu suretin asıllarına mutabık olduğu tasdik olunur. 14 Mart 1332/27 Mart 1916.

⁹⁸ *Belge 1*. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Müdüriyeti Tasdiknamesi. 29 Eylül 1332 İmza: Mahmud Zarf.

⁹⁹ Meslek Dersleri İmtihanı Belgesi. Dersler: İlmi-i Ahval-i Ruh (Psikoloji), Fenn-i Terbiye, Usûl-i Tedrîs, Ziraat, Kimya-yı Zirai, Hıfzıssıhha-i Mekâtib ve Tatbikat-ı Dersiyeye olmak üzere yedi dersten imtihan edilmiştir. 10'luk not sisteminde 70 tam puan üzerinden 68 almıştır. İstanbul Erkek Muallim Mektebi Müdürlüğü'nce 8 Şubat 1926'da tasdik olunmuştur.

alınmamış ve görev yaptığı eğitim kurumunda muallimlik vazifesine devam etmiştir. İyi düzeyde Arapça ve Fransızca bilmekte olup İngilizceye aşinadır.

14 Eylül 1909'da aylık 200 kuruş maaşla Üsküdar Dağ Hamamı'nda Uhnûh Musevi İnas Mektebi Türkçe muallimi olarak başlamıştır. 15 Mayıs 1910'da mektep heyet-i idaresinin istifası üzerine mektebin kapanmasından dolayı görevinden ayrılmıştır. 6 Ekim 1911'de aylık 500 kuruş maaşla Üsküdar Selamsız'daki Ermeni Karabetyan İdadisi'nde Edebiyat, Fıkıh ve Arabî muallimliğine başlamıştır. 10 Temmuz 1915'te Mektep Müdürü Bedros Zeki Efendi'nin Maarif Müdüriyeti aleyhinde ikame-i deavi etmesi üzerine 3 yıl 9 ay 4 gün çalıştıktan sonra istifa etmiştir. 14 Eylül 1914'te Bozdoğan Kemerî'ndeki Tefeyyüz İdadisi'nde aylık 300 kuruş maaşla Ulum-i Dîniyye ve Kur'ân-ı Kerîm muallimliğine başlamış ise de maaşını düzenli olarak alamadığından dolayı 27 Şubat 1915'te 5 ay 14 gün çalıştıktan sonra istifa ederek ayrılmıştır. Devlet hizmetine giriş tarihi 27 Ekim 1915'tir.¹⁰⁰ Eski görevleri hizmet cetvelinde yer almamıştır. 20 Eylül 1916'dan 20 Aralık 1918'e kadar 2 yıl 4 ay 13 gün, aylık 500 kuruş maaşla Galatasaray Sultanîsi orta kısmı Malumat-ı Dîniyye muallim vekilliği yapmıştır. Bu yapmış olduğu vazife de hizmet cetvelinde yer almamıştır.

25 Ekim 1927'de aylık 1.950 kuruş maaşla Beyoğlu 19. Mektep müdürüdür. Aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası Beşiktaş Halk Dershanesi Müdürlüğü ve fahri Fransızca muallimliği görevlerini yürütmektedir. Ayrıca Türkiye Hilal-i Ahmer¹⁰¹ ve Türk Tayyare¹⁰² Cemiyetleri'nin Beşiktaş Şubelerinde Heyet-i İdare Üyeliği ile Beşiktaş Cihannüma Mahallesi İhtiyar Heyet-i Azalığı¹⁰³ ve Cumhuriyet Halk Fırkası Beşiktaş müntehib-i saniligi¹⁰⁴ görevlerinde bulunmaktadır. Maaşı haricinde -merhum- babası ve validesinden miras kalmış olan Üsküdar, İstanbul ve Kabataş'taki dükkânlardan 6.350 kuruş kira ile gece dersleri muallimliğinden de 1.200 kuruş olmak üzere toplam 7.550 kuruş aylık gelir almaktadır.

Tablo 22: Hizmet Cetveli

SN	Çalıştığı Mektepler ve Vazifesi	Aldığı Maaş Aylık Kuruş	Başlama Ayrılma Tarihleri	Açıklamalar
1	Kadıköy Numune Mektebi Fransızca Muallimliği	500	-	Başlamamıştır.
2	Fatih'te Köprülü Fazıl Paşa Numune Mektebi Türkçe Muallimliği	600	27 Ekim 1915-13 Mayıs 1916	Ders ilavesi
3	Köprülü Fazıl Paşa Numune Mektebi Türkçe ve Malumat-ı Dîniyye Muallimliği	1.000	14 Mayıs 1916-14 Mart 1919	Nakil
4	Alaaddin Paşa Numune Mektebi Fransızca ve Malumat-ı Dîniyye Muallimliği	1.200	15 Mart 1919-11 Şubat 1921	Talebi üzerine nakil
5/1	Sinan Paşa Mektebi Başmuallimliği	1.000	12 Şubat 1921-1 Ekim 1924	Terfi

¹⁰⁰ Tercüme-i Hâl Varakası. 13 Ocak 1916'da kendi el yazısıyla mühürlü ve imzalı olarak hazırlanmıştır. 27 Mart 1916'da görev yaptığı kurumda tasdik edilmiş ve İstanbul Maarif Müdürü tarafından imzalanmıştır.

¹⁰¹ Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti İstanbul Merkezi Beşiktaş Kaza Şubesi Heyet-i İdare Üyeliği Belgesi, 1 Kasım 1927.

¹⁰² Türk Tayyare Cemiyeti Beşiktaş Nahiye Şubesi Heyet-i İdare Üyeliği Belgesi, 1 Kasım 1927.

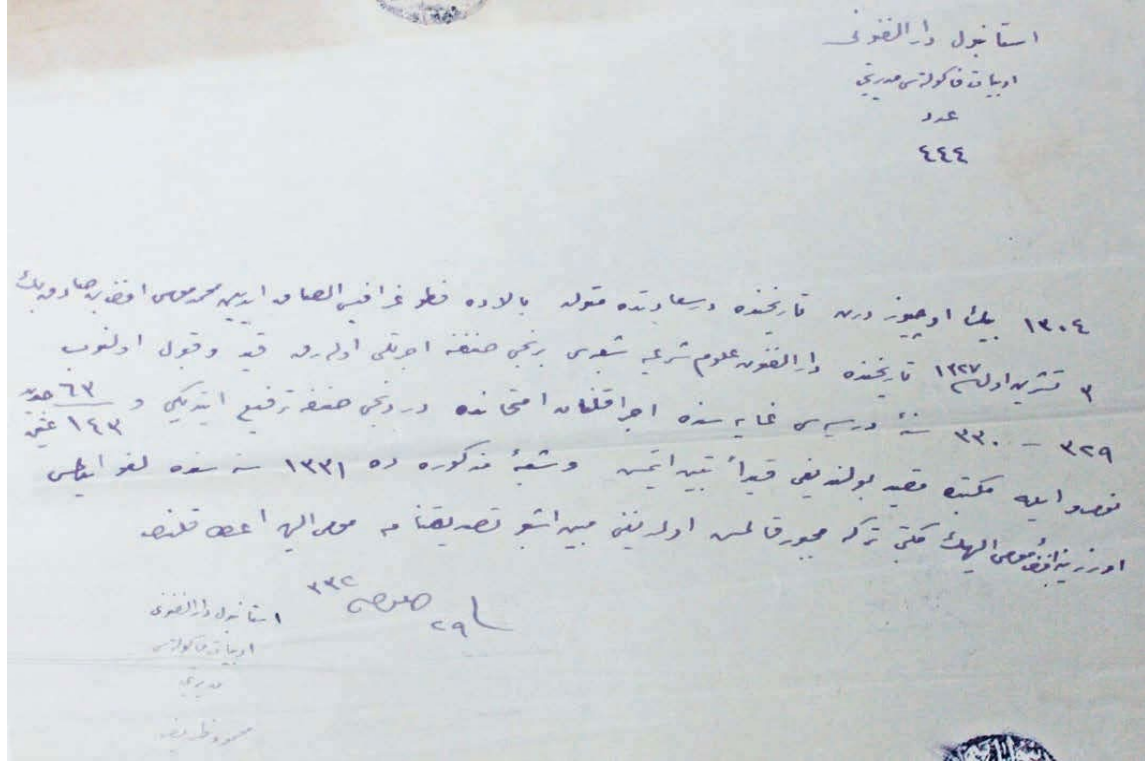
¹⁰³ Beşiktaş Cihannüma Mahallesi Heyet-i İhtiyariye Azalığı Belgesi, 25 Ekim 1927.

¹⁰⁴ Beşiktaş Müntehib-i Sanisi Olduğuna Dair Belge, Cumhuriyet Halk Fırkası Beşiktaş Nahiye Heyet-i İdaresi, Mühür: Cumhuriyet Halk Fırkası Beşiktaş Nahiyesi Mutemetliği, 1 Kasım 1927.

5/2	Sinan Paşa Mektebi Müdüriyeti	1.000/1.400	1 Ekim 1924-22 Mart 1926	İsim değişikliği
5/3	Beyoğlu 19. Mektep Müdüriyeti	1.950/2.242	22 Mart 1926-1 Ekim 1929	Nakil
6	Beyoğlu 5. Mektep Başmuallimliği	2.242/2.200 2.500/3.000	1 Ekim 1929-2 Ekim 1939	Nakil
7	Beyoğlu 9. Okul Öğretmenliği	3.000/3.500 4.000	2 Ekim 1939-20 Eylül 1946	Emekliye sevk

20 Eylül 1946'da emekliye ayrılmıştır.¹⁰⁵

Belge 1. İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Müdüriyeti Tasdiknamesi (12 Ekim 1916).

¹⁰⁵ Personel Sicil Dosyası, No: 235.

4.3. Musa Kazım ÖZTINAY (1876 - ?)

1292/1876 yılında Adapazarı'nın Orhaniye Köyü'nde doğmuştur. Kafkasya tüccarlarından -merhum- Hasan Ağa'nın oğludur. İbtidâî ve rüşdî tahsilini Adapazarı'nda tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. 1896'da Çemberlitaş karşısındaki Köprülü Mehmed Paşa Medresesi'ne girip, Bayezid Camii dersiamlarından Araçlı Kamil Efendi'nin derslerine katılarak 1903'te icazetname almıştır.¹⁰⁶ Bilahare İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî İlahiyat Şubesi'ne devamla 37 yaşında bulunduğu 16 Temmuz 1912'de iken a'lâ derecede icazetname almıştır.¹⁰⁷ 1909'da, imtihanla, uhdesine Demirkapı (Sirkeci) yakınlarındaki Cezayirli Ahmed Paşa Camii imam ve hatipliği tevcih edilmiştir. Camii harap ve mesdud (kapalı) olduğu 18 Aralık 1927 tarihine kadar askeriye tarafından kullanılmış olup kendisi bu vazifeden 1.000 kuruş aylık almaktadır. Harb-i Umumi'de fahri hizmetleri de olmakla birlikte bunların belgesi bulunmamaktadır. Arapça ve Çerkesce bilmektedir.

Tablo 23: Hizmet Cetveli

SN	Çalıştığı Mektepler ve Vazifesi	Aldığı Maaş Aylık Kuruş	Başlama Ayrılma Tarihleri	Açıklamalar
1	Bâb-ı Meşihat Anadolu Kadiaskerliği Vakayı-i Şer'iyye Kalemî Kitabeti	-	25 Şubat 1906-18 Ağustos 1909	Tensikatta kadro harici kalmıştır.
2	Sultan Selim Mektebi Muallim-i Salisliği	600	1 Ocak 1915-31 Ağustos 1918	Naklinden
3	Osmangazi Mektebi Muallimliği	600/800	1 Eylül 1918-3 Ekim 1919	Nakil
4	Köprülü Mehmed Paşa Mektebi Muallimliği	800	4 Ekim 1919-5 Ekim 1919	Naklinden
5	Siyavuş Paşa Mektebi Muallimliği	800	7 Ekim 1919-15 Ekim 1919	Semt itibarıyla nakil
6	Köprülü Fazıl Paşa Mektebi Muallimliği	800	17 Ekim 1919-30 Nisan 1921	Naklen
7	Ömer Naci Bey Mektebi Muallimliği	800	1 Mayıs 1921-30 Eylül 1921	Naklinden

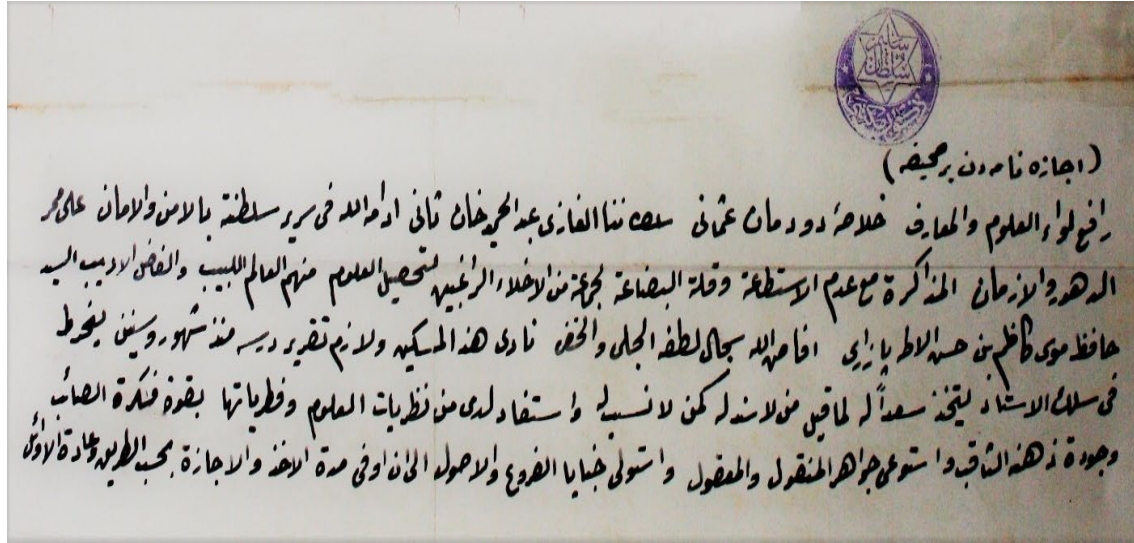
¹⁰⁶ Belge 2. İcazetnameden Bir Sahife.

¹⁰⁷ Belge 3. İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî İcazetnamesi.

8	Nakkaştepe Mektebi Kur'ân-ı Kerîm ve Ulûm-i Dîniyye Muallimliği	1.000	1 Ekim 1921-30 Eylül 1924	Naklen
9	Altunizade Mektebi Muallimliği	1.000	1 Ekim 1924-31 Ekim 1924	Naklinden
10	Mecidiye Mektebi Muallimliği	1.000/1.200	1 Kasım 1924-22 Mart 1926	Zam
11	Beyoğlu 23. Mektep Muallimliği	1740	22 Mart 1926-20 Eylül 1926	Nakil
12	Üsküdar Ömerli Köyü Mektebi Başmuallimliği	1.740/2.001 2.000	1 Ekim 1926-1 Ekim 1930	Naklinden
13	Büyük Çekmece Merkez Mektebi Muallimliği	2.000	1 Ekim 1930-6 Şubat 1934	Naklinden
14	Çatalca Mimar Sinan Okulu Öğretmenliği	2.000/2.200 2.500	6 Şubat 1934-31 Temmuz 1941	Emekliye sevk

31 Temmuz 1941'de yaş haddinden emekliye sevk edilerek, 1 Ağustos 1941 tarihinden itibaren 38 lira 88 kuruş emekli aylığı bağlanmıştır. Hizmet süresi 26 sene 6 ay 19 gün olup 12 gün açıkta kalmıştır.¹⁰⁸

Belge 2. İcazetnameden Örnek Bir Sayfa. Tasdik Tarihi: 15 Mayıs 1915.

¹⁰⁸ Personel Sicil Dosyası, No: 448.

Belge 3. İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî İlahiyat Şubesi İcazetnamesi (16 Temmuz 1912).**4.4. Karamehmedoğlu Hasan Efendi (1874 - ?)**

1290/1874'te Uşak'ta doğmuştur. Karamehmedoğlu Ali Efendi'nin oğludur. İbtidâî ve rüşdî tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra tahsil görmek için İstanbul'a gelmiş ve Dârülhadis Hulusi Efendi Medresesi'ne girmiştir. 12 Şubat 1914'te İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nden alıyyü'l-a'lâ derecede icazetname almıştır.¹⁰⁹ 25 Ekim 1915 tarihine kadar, 300 kuruş maaşla Fatih Sarıgözel'deki özel Numune-i İrfan Mektebi'nde üç yıl muallimlik yapmıştır.

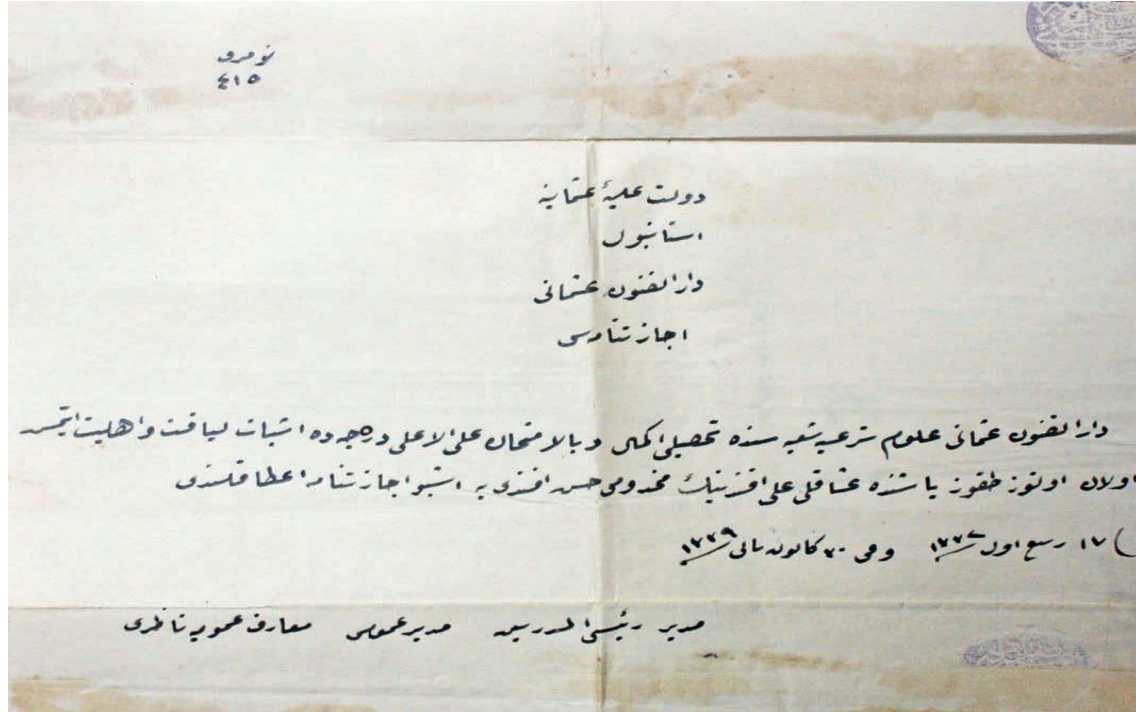
¹⁰⁹ Belge 4. İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî İcazetnamesi. "İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nde tahsili ikmal ve bi'l-imtihan alıyyü'l-a'lâ derecede isbat-ı liyakat ve ehliyet etmiş olan 39 yaşında Uşaklı Ali Efendi'nin mahdumu Hasan Efendi'ye iş-bu icazetname i'tâ kılındı. Fî 17 Rabiulevvel sene 1332 - fî 30 Kânunisanî 1329."

Tablo 24: Hizmet Cetveli

SN	Çalıştığı Mektepler ve Vazifesi	Aldığı Maaş Aylık Kuruş	Başlama Ayrılma Tarihleri	Açıklamalar
1	Şile'de Çataklı Köyü Mektebi Muallimliği	600	18 Kasım 1915-24 Ocak 1917	Nakil
2	Şile'de Vakıf Divanı Mektebi Muallimliği	600/800	25 Ocak 1917-30 Eylül 1922	Naklinden
3	Cezayirli Hasan Paşa Vakıf Mektebi Muallimliği	800	-	Başlamamıştır.
4	Bakırköy Yenibosna Köyü Mektebi Muallimliği	800/1.200 1.740	24 Aralık 1922-6 Ekim 1926	Nakil
5	Çatalca'ya Tabi Dağyenice Köyü Mektebi Muallimliği	1.740	7 Ekim 1926-31 Mayıs 1927	Görevine son verilmiştir.

4 Nisan 1926'da tutulması lazım gelen defterlerin tutulmadığı, tedrisatın sıfır olduğu, haftalık ders cetvellerinin mevcut olmadığı ve resmî program takip edilmediğinden dolayı İlk Tedrisat Meclisi'nin 134 numaralı raporuyla ihtarname almıştır. 31 Mayıs 1927'de müfettişlik raporu ve İnzibat Komisyonu kararıyla 208 lira 80 kuruş ikramiye ile vazifesine son verilmiştir. Hizmet süresi 11 sene 6 ay 24 gün olup 2 ay 29 gün açıkta kalmıştır.¹¹⁰

Belge 4. İstanbul Darülfünûn-ı Osmanî Ulûm-i Şer'iyeye Şubesi İcazetnamesi (12 Şubat 1914).

¹¹⁰ Personel Sicil Dosyası, No: 523.

Sonuç

Bugünkü İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ilk nüvesi mahiyetindeki, İstanbul Darülfünun-ı Osmanî 1900-1915 yıllarında Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye, Ulûm-ı Şer'iyye ve İlahiyat Şubesi isimleriyle yüksek eğitim kurumu olarak hizmet vermiştir. Tespitlerimize göre, bu süreç içerisinde, yaklaşık 1.020 civarında Osmanlı vatandaşı ve kayıtlarda Ecnebi ifadesiyle karşılık bulan yabancı uyruklu (Rusya, Kafkasya, Sibirya, Kazan, Bosna, Afganistan, İran vesaire) Müslüman öğrenci tahsil gördüğü ve bunların 250'sinin mezun olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmamızda, ele alınan müessesenin ders müfredatı ve eğitim kadrosu ders yıllarına göre maaşlarla beraber toplu olarak ilk kez, öğrenci istatistikleri, mezunlarının isim ve künyeleri, istihdam meselesi ve son bölümde biyografileri verilen İlahiyat Şubesi'nden mezun ve burada tahsil görmüş dört öğrencinin eğitim süreçleri ve mezuniyetlerine ilişkin belgeler ise ilk defa neşredilmektedir. Bununla birlikte, mezuniyetleri sonrasında Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri'nde aldıkları resmî görevleri detayları hakkında elde edilen bilgiler de değerlendirilmiştir. Bu dört biyografiden edindiğimiz intibaha göre, aldıkları eğitimin İlahiyat Şubesi olması hasebiyle ve Cumhuriyet Dönemi'nde verilmek istenen ilkelerle örtüşmemesi nedeniyle değersiz ve yetersiz görüldükleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden, söz konusu şahsiyetlerin Osmanlı Dönemi'ndeki elkap ve unvanlarını dahi kullanmaktan imtina ettikleri ve süreç içerisinde tasfiyeye uğradıkları, meslekî zorluklar çıkarıldığı veya merkez dışında istihdam edildikleri görülmektedir.

İlahiyat Fakültesi hususi evrakından, öncelikle 1900-1915 yılları arasında ve akabinde 1924-1933 yılları arasında müessesede eğitim görmüş tüm öğrenci ve mezunların listesi ve künyeleri bir kitap halinde yayımlanabilir. Çalışmamızda verilen ve önerilen çalışmayla ortaya çıkacak önemli mezunların biyografileri hakkında çalışmalar yapılabilir. Özellikle yurt dışından gelen öğrencilerin izleri takip edilebilir ve yakınları bulunabilir. II. Meşrutiyet ve İlahiyat Fakültesi dönemlerine ait en önemli kayıt olan "Meclis-i Müderrisîn" defterleri transkript edilebilir. 1924-1933 yılları arasındaki Talebe Rehberi'nde neşr edilen İlahiyat Fakültesi bilgilerinden bir yüksek lisans tezi yapılabilir. Müfredat programına göre her ders hakkında bir makale ya da kapsamına göre tez yapılabilir, ders cetvellerinde verilen kadronun ayrıntılı biyografileri elde edilerek görev aldıkları yıllarda hazırlamış oldukları ders notları -çoğu mevcuttur- transkript edilebilir. İlahiyat Fakültesi'nde yapılacak bu çalışmalar neticesinde, elde edilecek malzeme ve bilgiyle ilk kez bir "İlahiyat Müzesi" kurulabilir.

Kaynakça

I. ARŞİV KAYNAKLARI

- BOA., BEO., 3814/285980, (16 L 1328/20 Ekim 1910).
BOA., HR.SFR.04., 833/74, (27 M 1333/15 Aralık 1914).
BOA., MF.ALY., 13/95, (3 R 1324/23 Ağustos 1906).
BOA., MF.ALY., 17/34, (23 S 1327/16 Mart 1909).
BOA., MF.ALY., 19/91, (27 M 1328/8 Şubat 1910).
BOA., MF.ALY., 20/94, (13 B 1328/21 Temmuz 1910).
BOA., MF.ALY., 34/58, (20 M 1331/30 Aralık 1912).
BOA., MF.ALY., 71/81, (28 B 1332/22 Haziran 1914).
BOA., MF.ALY., 83/68, (5 Z 1333/14 Ekim 1915).
BOA., MF.ALY., 84/32, (28 Z 1333/6 Kasım 1915).

- BOA., MF.ALY., 84/50, (29 Z 1332/7 Kasım 1915).
BOA., MF.ALY., 85/64, (21 M 1334/29 Kasım 1915).
BOA., MF.ALY., 87/46, (2 Ra 1334/8 Ocak 1916).
BOA., MF.ALY., 134/37, (29 B 1337/30 Nisan 1919).
BOA., MF.ALY., 145/4, lef 2, (10 Safer 1333/28 Aralık 1914).
BOA., MF.İBT., 224/24, (3 S 1327/24 Şubat 1909).
BOA., MF.İBT., 296/54, (9 M 1329/10 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/60, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/73, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/74, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/90, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/81, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 298/99, (21 M 1329/22 Ocak 1911).
BOA., MF.İBT., 316/74, (13 Ra 1329/14 Mart 1911).
BOA., MF.İBT., 391/13, (12 Ş 1330/27 Temmuz 1912).
BOA., MF.İBT., 471/89, (16 M 1332/15 Aralık 1913).
BOA., MF.İBT., 478/2, (18 S 1332/5 Ocak 1915).
BOA., MF.İBT., 483/88, (22 Ra 1332/18 Şubat 1914).
BOA., MF.İBT., 504/56, (28 B 1332/22 Haziran 1914).
BOA., MF.İBT., 600/20, (5 M 1335/1 Kasım 1916).
BOA., MF.İBT., 631/27, (12 L 1335/1 Ağustos 1917).
BOA., MF.İBT., 665/100, (29 S 1337/4 Aralık 1918).
BOA., MF.İMF., 12/44, (15 B 1324/4 Eylül 1906).
BOA., MF.İMF., 51/86, (10 S 1333/28 Aralık 1914).
BOA., MF.MKB., 161/137, (15 Ş 1326/12 Eylül 1908).
BOA., MF.MKB., 166/113, (10 L 1326/5 Kasım 1908).
BOA., MF.MKB., 170/190, (27 Za 1326/21 Aralık 1908).
BOA., MF.MKB., 174/128, (17 M 1327/8 Şubat 1909).
BOA., MF.MKT., 659/29, (12 C 1320/16 Eylül 1902).
BOA., MF.MKT., 706/44, (23 S 1321/21 Mayıs 1903).
BOA., MF.MKT., 919/49, (2 S 1324/28 Mart 1906).
BOA., MF.MKT., 1124/46, (9 Ca 1327/29 Mayıs 1909).
BOA., MF.MKT., 1137/9, (24 C 1327/13 Temmuz 1909).
BOA., MF.MKT., 1155/14, (21 C 1328/30 Haziran 1910).

- BOA., MF.MKT., 1155/15, (21 C 1328/30 Haziran 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/16, (21 C 1328/30 Haziran 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/24, (21 C 1328/30 Haziran 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/28, (21 C 1328/30 Haziran 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/31, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/32, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/36, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/40, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/41, (23 C 1328/2 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/42, (24 C 1328/3 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/58, (25 C 1328/4 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/72, (25 C 1328/4 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/80, (25 C 1328/5 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1155/85, (26 C 1328/6 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1156/51, (11 B 1328/19 Temmuz 1910).
 BOA., MF.MKT., 1157/118, (24 B 1328/1 Ağustos 1910).
 BOA., MF.MKT., 1170/40, lef 1 ve 5, (26 R 1329/26 Nisan 1911).
 BOA., MF.MKT., 1203/70, (27 M 1333/15 Aralık 1914).
 BOA., Y.PRK.MF., 4/54, lef 2 ve 6, (26 S 1320/4 Haziran 1902).
 BOA., Y.PRK.MF., 5/18, lef 3 ve 15, (8 Za 1324/24 Aralık 1906).
 BCA: Fon kodu: 180.9.0.0/Yer No: 89.430.1. Lef 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71.

İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Zeytinburnu Arşivi

Personel Sicil Dosyası, No: 87.

Personel Sicil Dosyası, No: 235.

Personel Sicil Dosyası, No: 448.

Personel Sicil Dosyası, No: 523.

II. KİTAP VE MAKALELER

Arslan, Ali; “Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C: 5, S: 13, 2007. s. 9-36.

Arslan, Ali; “İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nin İkinci Defa Kuruluşu: Medreselerin Yüksek Kısmından Darülfünun İlahiyat Fakültesine Geçiş”, *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 93-103.

Arslan, Ali. *Türkiye'de Üniversite ve Siyaset*, Paraf Yayınları, İstanbul, 2011. s. 31-35.

Çalışkan, Muhammed Selman; “Darülfünun İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalizâde Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010.

Çelikaş, Hasan Sabri; Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

Darülfünun İlahiyat'ın İlk Yılları Sergisi, 15 Mayıs 2018.

Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi 1316/1900, Düstur I, 7. Cilt, s. 659-664.

Dikici, Recep; "Türkiye Kütüphanelerinde Matbu ve El Yazması Eseri Bulunan Yozgatlı Âlimler ve Bazı Evliyalara", *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 5-7 May 2016, 2016, cilt: IV, s. 400-425.

Dölen, Emre; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Darülfünun'da İlahiyat Öğretimi Darülfünun", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 105-123.

İhsanoğlu, Ekmeleddin; "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Belleten*, nr.210, Ankara, 1990. s. 701-702.

Güçtekin, Nuri; *Eğitimli Neslin I. Dünya Savaşı'yla İmtihanı*, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2015.

Maarif-i Umumiye Nezareti İhsâiyât Kalemi, *1328-1329 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsâiyât Mecmuası*, Darülhilafetülaliyye: Matbaa-i Amire, 1334. ss. 1-59.

Maârif-i Umumiye Nezareti İhsâiyât Kalemi, *1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsâiyât Mecmuası*, Darülhilafetülaliyye: Matbaa-i Amire, 1336. ss. 1-125.

Öcal, Mustafa; "Darülfünun İlahiyat Fakültesinin Öğretim Süresi Ders Programı ve Mezuniyet Belgesi Örnekleri", *İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, İstanbul, 2010, s. 183-205.

Sarıkaya, Hüseyin; "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Merkez Hususi Evrakı ve Eğitim Tarihi Açısından Önemi", *Dârülfünun İlahiyat'ın İlmi Birikimi*, 15 Mayıs 2018, İstanbul, (Sempozyum Özet Kitabı).

Şakar, Muzaffer Fehmi & Güçtekin, Nuri; *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, 3 Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Yayını, İstanbul, 2018.

T. C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1341-1342. İstanbul: Yeni Matbaa, ss.1-139.

Zengin, Zeki Salih; *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana, 2009.

Zengin, Zeki Salih; "Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin Kuruluşu Arefesinde Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*, Selanik, Yunanistan, 20 Şubat 2014, cilt.1, ss.153-174.

III. İNTERNET

<http://www.ttk.gov.tr> (*Tarih Çevirme Kılavuzu*).

İRAN'DA TÛTÛN KALKIŞMASINDA SEYYİD CEMALEDĐĐİN AFGANİ'NİN ROLÛ

The Role Of Seyid Jamaleddin Afgani in The Tobacco Revolution In Iran

Noorulhaq Amiry

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye

e-mail: noorulhaqamiriz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7393-6799

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 06.05.2022

Accepted Date - Kabul Tarihi : 20.11.2022

Pages - Sayfa : 123-137

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.62309>

Citation - Atıf : Noorulhaq Amiry, “İran’da Tütün Kalkışmasında Seyyid Cemaleddin Afgani’nin Rolü”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 123-137.

İRAN'DA TÜTÜN KALKIŞMASINDA SEYYİD CEMALEDİN AFGANİ'NİN ROLÜ

The Role Of Seyid Jamaledin Afgani in The Tobacco Revolution In Iran

Noorulhaq Amiry

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
e-mail: noorulhaqamiriz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7393-6799

Öz

Seyyid Cemaleddin Afgani İran'ın siyasi gelişmeleri ve düşünceleri özellikle Naseri Dönemi'nin politik olaylarında etkili rol oynamıştır. Onun siyasi görüşleri ve faaliyetlerinin çerçevesini daha çok sömürgecilğe karşı mücadelede vermesi içermektedir. Bu nedenle Afgani pragmatik bir düşünür olarak kabul edilmiştir. Bu konuyu göz ardı edilmesi, bazı araştırmacılara göre, onun düşünceleri ve faaliyetleri birbirleriyle çelişkilidir. Bunun için onun görüşlerinden etkilenen Saray makamları ve nüfuz sahibi olan kişilerde aynı etki görülmüştür.

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin İran'daki mücadele süreci ve faaliyetlerini iki ayrı aşamada değerlendirebiliriz. Birincisi: İran hükümetinin makamları ve ülkenin önemli adamlarına siyasi tavsiyeleri ve öğütler vermesi. İkincisi ise: hükümet dışında devrimci düşünceleri ve bağlamda faaliyetleri ve girişimleri.

8 Mart 1890 yılında Şah, üçüncü Avrupa seyahati sırasında İngiltere'de iken İngiliz Major Gerald Talbot'a 50 yıllık tüm tütünün ekim, alım ve satım tekelini içeren imtiyazı İngilizlere vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı, İran, Seyyid Cemaleddin Afgani, Sömürgecilik, Tekel, Tütün, Zulüm.

Abstract

Seyyed Jamaluddin Afghani's thoughts in connection with political action were effective in the sensitive historical context of the Nasserite era in the field of political developments in Iran. His political views, especially in the struggle against tyranny and colonialism, have not been abstract and have been influenced by his political performance. For this reason he can be called a "pragmatic thinker." Ignoring this issue has caused some scholars to consider his thought and action in contradiction with each other and to consider his meeting and standing with courtiers and influential people as a reason for the deviation of his thoughts.

Considering the process of the struggle and the continuity of his thought and action in Iran, it can be said that Seyyed Jamal al-Din's thoughts have gone through two distinct stages: first, the stage of political advice to the courtiers and elders of Iran; Then the stage of pressure from outside the government and revolutionary thought and action. On March 8, 1890, the Shah gave the British Major Gerald Talbot the privilege of planting, buying and selling all tobacco for 50 years while he was in England during his third European trip.

Keywords: Colonialism, Monopoly, Iran, Seyyed Jamaluddin Afghani, Tobacco, Tyranny, West.

Giriş

Kuşkusuz Seyyid Cemaleddin Afgani'nin düşünceleri ve faaliyetleri hakkında, dünyanın çeşitli ülkelerinde binlerce araştırma yapılmıştır, ancak bunların çoğunun bilimsel araştırma olmadığı açıktır. Tabii ki bu çalışmanın amacı, daha önce yapılan bütün çalışmaları incelemek değildir. Genel olarak bazıları ile ilgili yeni elde edilen belgeler içermektedir. Örnek olarak; mektuplar ve tarihsel/siyasal dokümanları. Bunlar arasında Hadi Hosroşahin, Asğar Mahavi ve İraj Afşar gibi kimi araştırmacıların yaptığı çalışmaları, bu konuda birinci el kaynağı olarak sayılmaktadır. Bu araştırmacıların eserlerinde Seyyid Cemaleddin Afgani'nin kişiliğiyle birlikte, düşünceleri ve faaliyetleriyle ilgili birçok konuyla karşılaşmaktayız. Elimizde bulunan Dariyüş Rahmanian'ın hazırladığı “Makale Koleksiyonu”, “Kaçar Döneminde Siyasal Düşünce Tarihi”nin bir bölümü, ayrıca “Müslümanlar ve İranlıların Gerilmesini ve Düşüşün Etimolojisinin Tarihi” gibi çalışmalar, fazlasıyla önem taşımaktadır. Ancak bunların hiçbirisinde Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Nasıreddin Şah hükümetine karşı gelmesi ve yüzleşmesinden bahsedilmediği söylenilebilir.

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin İslam dünyasında büyük bir düşünür olduğu için siyasi, dini ve felsefi düşünceleri, günümüzde farklı coğrafyalarda birçok tartışmaları sebep olmuştur. O, kendi düşüncesi ve inandıklarını değişik yöntemlerle farklı dönemlerde açıklamıştır. Afgani'nin yaşadığı dönemde İslam dünyası, dış sömürgecilik ve iç zulme maruz kalan bir coğrafyaydı ve böyle bir sorundan kurtulmak için en çok siyasi ve dini birliğe ihtiyaç vardı. Afgani bu meseleyi hisseden ve gören bir mütefekkir olarak, İslam dünyasında sömürgeciliğe karşı açıkça mücadele verip ses çıkaran ilk düşünür olarak kabul edilmelidir.¹ İslam dünyasının birleşme fikri, İslam coğrafyasının önemli bir kısmını sömürgelerine dönüştüren İngilizler ve diğer güçlerin karşı durmak da büyük bir oranda Afgani'nin görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Seyyid Cemaleddin Afgani, İslam coğrafyasının farklı bölgelerine gezdiği, Müslümanların durumunu yakından gördüğü için, zulme karşı mücadele verilmesi, Müslümanların uyandırılması, eğitime önem vererek sorunların nedenlerini bulması gibi birçok hususta öncülük yapmıştır.²

Afgani yaptığı yolculuklar sırasında, İslam dünyasında hükümetlerin halka karşı yaptığı zulüm ve istibdadını bu coğrafyanın acı gerçeği olarak değerlendirmesinin yanı sıra, Müslüman ülkelerin uyanışı ve ilerlemelerinin önünde büyük bir engel olarak görmüştür. Ona göre, bu sorunlar çözülmeden, sömürgeciliğe karşı mücadele vermesi etkilerini göstermeyecektir. Bu deneyimler ve gözlemler, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin düşünceleri ve faaliyetlerinin yaklaşımlarında, teorik ve pratik alanında birtakım değişiklikler getirdi. Yazarın bu makaledeki tartışmanın ana konusu olan “İran'da tütün imtiyazı” çerçevesinde, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin İran hükümdarı Nasıreddin Şah'ın davetiyle iki kere bu ülkeye gitmesi ve her iki seferde, İran'ın siyasi gelişmeleriyle ilgili birçok gerçeği fark etmesi de içermektedir. Afgani gittiği son seferinde, İran'daki tütün kalkışması döneminde, siyasi yönelimleri nedeniyle, Saray ve Nasıreddin Şah ile yüzleşmesine sebep oldu. Ne yazık ki İran'dan kovuldu.³ Ama bu olay onun tütün imtiyazına karşı verdiği mücadeleyi engel olmadı. Afgani, istibdat ve sömürgeciliğe karşı faaliyetlerini teorik bir şekilde devam etti ve bu faaliyetleri sayesinde onun bulunduğu toplumlar, zaman içerisinde aydınlanma istikametine adım atabildiler. Bunun içindir ki kendisi İran'ın modernleşme ve ilerleme hareketinin aktif entelektüel ve etkili simalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Afgani sömürgeciliğe karşı mücadele hususunda yeni felsefi rasyonalitenin kurucusu olarak kabul edilebilir.

¹ Dariyüş Rahmanyar, *Seyyid Cemaleddin ve İstimar*, Beşeri Bilimler Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü Yayınları, Tahran 1388, s.34.

² Kemal H. Karpat, *İslam'ın siyasallaşması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 322-323.

³ Seyyid Hasan Takizadeh, *Seyyid Jamaluddin Asadabadi Maruf ba Afgani*, Tahran 1353, s. 33.

Afgani, pratik açısından da o dönemlerde en pragmatik insanlardan biri sayılmaktadır. Bu nedenle siyasi ve toplumsal hareketlerde, siyasetle uğraşan kişilerin düşünceleri arasında net bir sınır bulunduğu için bu konunun incelenmesi çok önemlidir. Seyyid Cemaleddin Afgani'nin sömürgecilğe karşı mücadelesinde öne çıkan husus, siyasi kişiliği ve düşüncesinin birleşmesidir. Seyyid Cemaleddin Afgani, siyasi gerçekler ve mevcut olan gelişmelerden çok etkilenmiştir. Bu kalıp ve idealizm düşüncelerin pragmatikçe geçmesi, iniş ve çıkışlarla olmuştur. İdeal ile gerçekler, ortak bir noktaya varmıştır. Afgani, gerçek anlamda, verdiği mücadele sayesinde, özgürlük ve İran'ın tütün hareketiyle ilgili elde ettiği tecrübelerle düşünce olarak önemli gelişmeler yaşamıştır. Muhtemelen, bu alanda yalnız düşünce ve teorik faaliyetlere yetip Nasıreddin Şah hükümetine karşı pratik mücadeleye girmemiş olsaydı, siyasi görüşlerinde fazla çelişki ve anlaşmazlıklar olmayacaktı.⁴ O, Nasıreddin Şah döneminin siyasi düşünürlerinin aksine, sadece birkaç tane siyasi risalenin yazması, yapıların reformu ve hukuk üstünlüğünün ihtiyaç duymasıyla yetinmemiştir; Saray'daki kişiler ve devlet makamlarıyla irtibat kurması ve onlarla sürekli görüşmesi şahsiyetinin başka bir boyutuydu. Afgani'nin siyasi düşünceleri, çelişkili yargılara sebep olmasıyla birlikte, siyasi ve düşünür kişiliği de muğlak bir hava içinde kalmıştır. Bu çalışma, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin dış sömürgecilik ve İran hükümdarı Nasıreddin Şah'ın istibdadına karşı mücadeleleri, hükümetin halka karşı yaklaşımı, Afgani'nin özgürleşme davası üzerinde bıraktığı etkileri ve tütün imtiyazları ve kaldırılmasını incelemiştir. Bu konuların netleştirilmesiyle, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin kişiliği de daha çok netleşmesine yol açacağına inanmaktayım.

1. 1890 Tütün İmtiyazı ve Erken Süreç

İran'ın modern tarihi boyunca en büyük ayaklanmalar, Nasıreddin Şah'ın tahtta olduğu sürede (1848-1896) meydana gelmiştir. Bu isyanlar hem Nasıreddin hakimiyetinde hem de İran toplumunda önemli bir şekilde değişim ve dönüşümün yolunu açmıştır.⁵ Gerçekleştirilen ayaklanma hareketleri, ulemanın (mollalar) toplumun söz sahibi olmalarına kolaylaştırmıştır. Ortaya çıkan ayaklanma-protesto hareketleri sonucunda hem Nasıreddin Şah hem de Batı'nın emperyalist güçleri ciddi zararlar görmüştür.

Nasıreddin Şah hakimiyeti devrinde ortaya çıkan en büyük isyan ve ayaklanma, 1890'da İngilizlere verilen Tütün imtiyazıyla, tüm dünya edebiyatında "Tütün Hareketi" olarak bilinen ayaklanmadır. Tütün ayaklanması İran siyasi tarihinde çok mühim bir yere sahiptir. Çünkü bu kalkışma, ulusal hakimiyetinin çevrelerini tanıtan ve doğrudan Batı emperyalizmine karşı ulusal bir ayaklanma olarak tanımlanmıştır. Abrahamian'a göre, ayaklanma, İran'ın 19. yüzyılında meydana gelen değişiklikleri ortaya koymaktadır.⁶ Tütün ayaklanmasının doğmasına birkaç faktör tesirli olmuştur. İlk olarak; İran'ın Kuzey Bölgesi'nde Rusya'nın, Güney Bölgesi'nde ise İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda büyük derecede iktisadi baskılara maruz kalmasıdır. Bu baskılar dahası, mıntıkaya hâkim olma düşüncesiyle her iki devletin birbirleriyle yarış içerisinde olmasıyla caba sarf etmiştir. Bunun doğal sonucunda da İran ekonomisi çökerek, Rusya ve İngiltere devletlerine bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Dolayısıyla, İran halkı da hoşnutsuzluklarını isyan hareketleriyle dile getirmiştir. İkinci faktör olarak; Batı nüfuzunun İran üzerinde artmasının nedeni, Hristiyanların İran'a yerleştirilmesi ve onların sayıca fazla olmasıdır.

İngilizler, İran'ın yerel işletme ve ticaretini zarara uğratan ticari ablukadan da mesul olmuşlar. Bunların daha üstünde İranlı iş arkadaşlarının karşı karşıya kaldığı maliyetlere tabi olmadan şehrin çeşitli noktalarında faaliyet gösteren ve giderek sayıları artan Hristiyanlar perakendecilerin varlığı, İranlı tüccarları çok endişelendiriyordu. İngiliz perakendeciler ve

⁴ Darius Rahmanyar, *Seyyid Cemaleddin ve İstimar*, s. 93.

⁵ Nikki R Keddie, *İran'da Din ve İsyan: 1891-1892 Tütün Protestosu*, Londra 1966, s. 133.

⁶ Ervand Abrahamian, "İran'daki Anayasal Devrimin Nedenleri", *Internal Journal of Orta Doğu Çalışmaları*, 10, 1979, s. 399.

büyük firmalar farklı ticaret dallarıyla çalışmıştır. (silahçılık, hayvan dericiliği, Halıcılık, tahlı vb...) Diğer yabancı şirket ve temsilciler de bununla birlikte bölgede özellikle de Güney İran'da aktif ve birbirleriyle rekabet halinde idi. Esasında İngiliz sömürgecileri neredeyse İran'daki bölgede eşsiz ve rakipsizdi. İngiliz tekeli 19. yüzyılın sonlarına doğru merkezi hükümet tarafından verilen bir seri imtiyazlar sayesinde muntıkaya kolayca yerleşmiştir. Verilen bu imtiyazlar sayesinde İngilizler, İran alışverişinde ve özellikle de Güney İran'da (İsfahan'ı, Şiraz'ı içinde bulunduran Fars bölgesinde) kontrollerini sert bir şekilde arttırmışlardır. İngiliz ve Rus tacir artık İran ticaretinin büyük bölümünü kontrol etmektedir.⁷

Netice olarak, yerel şirketi-ticareti korumak için gerekli tedbirler alınmadıkça, Müslüman tacirlerin zarar görebileceği bu süreç, İran ahalisinin endişesine sebep olmuştu. Batılı hükümetler ve başındaki İngiliz, Kaçar Hanedanlığı üzerindeki siyasi ve ekonomik baskısı, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca neredeyse her tarafa yayılmıştı. Curzon'a göre, hava imtiyaz söylentileri ile doluydu.⁸ İran'da imtiyaz dönemi ilk olarak 1872 yılında İngiliz Baron Jolious Reuter'a 40.000 sterlin ve gümrük karının %60'ı karşılığında gümrüklerin kiralanması, devlet bankasının inhisarı, gümüş-altın ve değerli taşlar hariç tüm madenlerin kullanım hakkı, demiryolu ve tramvay hakkının orman ürünlerinin işletilmesi, Bank-ı Şahinşahi, para basma ve yolların 24 yıllığına verilmesiyle ele getirmiştir.⁹ Bu ayrıcalığın bir sene sonra iptal edilmesine rağmen, İran'da ayrıcalık devam etmiştir. Ayrıcalıklardan yalnızca İngilizler değil, Ruslar da faydalanmıştır. Ruslar, Tahran'a kadar varan telgraf hakkının inhisarını ele geçirmiştir. 1879'de bir Rus şirketi Hazar Denizi'nin ticareti ve balıkçılı yapma hakkını tekeline almıştır. İngilizler de 1889 yılında İran'da bir imparatorluk Bankası açtırmıştır.¹⁰ Bu banka uluslararası hizmet etmiştir ve ayrıca para basma hakkına da sahiptir. Karun nehri, İngilizler için çok önemliydi çünkü İran'ın kuzey bölgelerine, Tahran'a daha kısa bir zamanda vasıl olmak ve bu vasıla ile de bu noktaları İngiliz ticaretine açmaktır. İran'ın ekonomisine, 19. yüzyılın ortalarından itibaren mahsusen Güneybatı İran'ın ekonomisine kal İngilizler ele almıştır. Temel faktör olan; merkezi İran hükümetinin yerel esnafları, ekonomiyi ve diğer zanaatkarları tehlikeye sokan imtiyazları yabancılara vermesiyle, memlekette bir şekilde sömürgeciye baskısına-ilerlemesine yardımcı olmuştur. Böylece ecnebi sermaye İran arazisine girmiştir. Nihayet 8 Mart 1890 yılında Nasıreddin Şah, üçüncü Avrupa seyahati zamanında İngiltere'de iken İngiliz Major Gerald Talbot'a 50 yıllığına bütün tütünün ekim, satım ve alım ve inhisarını kapsayan imtiyazı (Regie imtiyazı olarak da bilinen) İngilizlere vermiştir¹¹ ve İngilizler tütün tavizleri karşılığında İran hükümetine 15.000 sterlin ödeyecekti. Bununla birlikte şirket her yılda faydasını %25'i ise devlete vermek zorunda olacaktı. Ama şirket, tütün üzerinden alınan vergiyi artırmayacak, tütün ürünleri şirketin kendisi tarafından fiyatlandırılacaktır. Tütün üretim miktarını da İran devleti ve İngiliz kumpanyasınca belirlenecektir.¹² kumpanya üreticilerin parasını peşin ödeyecek, ve ayrıca iki taraf arasında herhangi bir anlaşmazlık ve ihtilaf çıkarsa, belirlediği mahkemelerde çözüme kavuşturulacaktır.¹³

⁷ Gad G. Dilbar, "Qajar Dynasty- Big Merchants in the Late Qajar Dönemi", <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants>, erişim tarihi: 21.2.2021.

⁸ George N. Curzon, *Persia and The Persians Question I*, Elibron Classics Series, London 2005, s. 483.

⁹ Sir Edward Browne, *1905-1909 the persian Revolution*, Cambridge 1910, s. 31-32.

¹⁰ Frances Bostock, "State Bank or Agent of Empire? The Imperial Bank of persia's Looen Policy1920-1923", *London School of Economics*, 27, 1989, s. 103.

¹¹ Fatema Soudavar Farmanfarmaian, "Tütün İsyanını Yeniden İncelemek ve Gözden Geçirmek", *İran Çalışmaları*, 47, 2016, s. 596.

¹² Ann K. S. Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I", *Studia Islamica*, 22, 2008, s. 119.

¹³ Adam Rıza Muhebbi, *Sovereign, Subject, or Slave? Revolutionary Iranian Reactions to Anglo-Russian Imperialism (1890-1907)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Eastern Illinois University, 2013, s. 81.

Böylece İngiliz Binbaşı Gerald Talbot 50 yıl boyunca İran'ın tüm tütün ürünleri tekeli devralmıştır. İlaveten söylemek gerekir ki; İngiliz kumpanyasını bireysel üreticiler ve yerel satıcılar arasındaki geleneksel ilişkiye dahil etmektir. ayrıca bunu unutmamalıyız ki; İran halkı çok tütün kullanıyordu ve İranlılar her sene yaklaşık 5.400.000 kg. tütün tüketiyorlar ve neredeyse büyük çoğunluğu da Batı'ya ihraç ediliyordu.¹⁴ Bu rakama bakarak, İran toplumunda tütün ayrıcalığı etkisini daha iyi anlayabilir. Özellikle duruma ekonomik açıdan baktığımızda. Bu puana verilen tepkilerin uygun olduğunu anlamak daha kolay olacaktır. Daha önce İranlı yerli tüccarlar tarafından yürütülen ithalat ve ihracat sürecinin doğrudan imtiyaz sahiplerinin mülkiyetinde olmuştur, iç ticaret ilişkilerinin yıkımına yol açmıştır. Bu aşamada, İngiliz siyasi aktörlerin tütün ayrıcalıkları sayesinde İran pazarlarına hâkim olmuştur. 8 Mart 1890'da İran ve İngiltere temsilcileri arasında ayrıcalık ile ilgili bir anlaşma sağlanması üzerine M. Ornstein tütün rejisi müdürü olarak Tahran'a görevlendirilmiştir. M. Ornstein, İsfahan, Meşhed ve Şiraz gibi önemli ticaret merkezlerinde idari birimler, fabrikalar ve depolar kurmuş. Kumpanyada yaklaşık 335.000 bütçe ve 266 işçi varmış, ama M. Ornstein hedefi işçiyi 18.000'e çıkartmaktır.¹⁵

Tütünden elde edilen yüksek gelire rağmen, İran halkına hiçbir imtiyaz verilmemiştir ve tütün imtiyazını sadece yabancı diplomatlar ve yüksek rütbeli devlet adamları almıştır. İran'ın merkezi hükümeti, İran halkının tütün ayrıcalığını bilmemesi için çok uğraştı. Ancak tütün ayrıcalığı haberi sonuna kadar gizli kalmadı ve haberi İstanbul'daki Farsça yayınlanan gazeteler tarafından yayımlanarak tüm İran toplumuna ulaştırılmıştır. İstanbul'da 1890 senesinde Farsça olarak yayımlanan Ahter, Şems ve Suruş gibi gazeteler, reformu taşıyıcı olarak rol yaptırmıştır. Bu basın organlarında, tütün imtiyazı hakkında Seyyid Cemaleddin ve diğer aydınlar tarafından yazılan eleştirel makaleler yayınlanmıştır.¹⁶

2. Ahter ve Tütün Hareketi

Ahter ilerici bir yayındı ve ülke içindeki ve dışındaki İranlıları aydınlatmasında, yönlendirmesinde ve uyandırmasında önemli bir rol oynamıştır. Yazarları, zamanın aydınları, özgürlükçüleri, ileri gelenleri ve büyük adamları arasındaydı.¹⁷ Seyyid Cemaleddin Afgani, Şeyh Ahmed Rouhi, Mirza Mehdi Khan Tebrizi ("Ahter" Sekreteri ve Kahire'de "Bilgelik" in yayıncısı), Mirza Ali Mohammad Khan Kaşani Agha Mohammad Taher Tebrizi Hacı Mirza Najafali Khan Daneş Khoii, Mirza Hussein Khabir Al-Molk, Mirza Habib Isfahani, Haji Reza Ghali Khorasani, Mirza Mehdi Tebrizi lakaplı Zaeem Al-Dawlah, Talibov, Ahter'ın meslektaşlarından en önemlileriydi. Eleştirel görüşleri ile İran toplumunun sorunlarını incelemiş, hükümetin ve ülkenin siyasi ve idari teşkilatlarının politikalarını eleştirmiştir.¹⁸ 1889'da Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya üçüncü ziyaretini takiben, İran hükümeti tüm İran tütünlerinin satışını ve üretimini elli yıl boyunca yalnızca Talbot ve Partners'a vermiştir. Ahter ve Kanun gazeteleri, tütün hareketinin başlamasına ve "Reggie sözleşmesi"ne karşı halkı bilinçlendirmesi ve harekete geçirmesi hususunda önemli rol oynamıştır. Londra'da gizlice yürütülen bu müzakerelerin sözleşmesi, "Ahter" gazetesi çalışanlarının gözünden saklanmamıştır ve Ağa Mohammad Taher Tebrizi, Talbot ile İstanbul'da bulunduğu sırada bir

¹⁴ İran'da tütünün önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Willem Floor, Tobacco, Encyclopedica Iranica, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/tobacco>, erişim tarihi: 23.02.2022.

¹⁵ Erdoğan Keskinlik, "İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün imtiyazı ve Tepkiler", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1), 2013, s. 186.

¹⁶ Sir Edward Browne, *1905-1909 the persian Revolution*, s. 44

¹⁷ Nasıruddin Pervin, *Tarih-i Ruznâme-Nigâr-i İraniyân ve Diğer Parsi-Nevisiyan*, Tahran 1377, s. 249-253.

¹⁸ Mohseni Mirzay, "Ruzname-h ve Mejalat-I Farsi Zaban Der İparator-I Osmani", *Ruzname İran*, 1(1), 2001.

röportaj yapmış ve bu sözleşmeyi eleştirirken, hükümet tarafından duyurulmadan ve yayınlanmadan önce H. 1308'in 13. sayısında müzakereleri ve sözleşme metnini yayınlamıştır.¹⁹

Gazetenin eylemleri bununla sınırlı kalmamış, mevcut durumu ve yolsuzlukları eleştiren bir yazı daha yayınlarak Nasıreddin Şah Ahter'ın İran'a girişini yasaklamasına neden olmuştur. Gazete ayrıca Talibov, Mirza Ağa Han Kermani'nin eleştirel makaleleri ve Seyyid Cemaleddin Afgani'in beyannamesini de yayımlanmıştır. Bu makaleler sadece sözleşmenin bir eleştirisi değil, aynı zamanda Nasıreddin Şah hükümetinin tiranlığına, yolsuzluğuna ve beceriksizliğine karşı bir protestoydu.²⁰

Ahter gazetesi editörlerinden bazıları 20 Ocak 1891 yılında İstanbul'da tütün şirketinin başkanı ile tartışmalarını ve Ahter gazetesinde tütün planının İran iş sınıfına zararlarını gösteren bir makale yayımladı. İşte bu makaleden bir kısmı alıntı yapılmıştır: "Bu yeteri kadar açıktır ki imtiyaz sahibi küçük sermaye ile işe başlayacak, çiftçilerden tütünü satın alacak ve bunu tüccar ve üreticilere yüksek fiyatla satacak. Bu şekilde de tüm para ve kar İngilizlerin cebine girecektir. İranlı tüccarlar tütün ihracatında hiçbir hakka sahip olmadığı için onlar işlerini bırakmak ve başka iş bulmak zorunda kalacaklardır."²¹

Tütün imtiyazı meselesinde sonuna kadar başarılı olacaklarına inanan İngiliz sömürge yetkilileri, İran toplumunu tanımakta ve doğru değerlendirmekte başarılı olamadılar. Verilen imtiyaza karşı İran'ın her bir yerinde ayaklanmalar meydana geleceğini, ulema-tüccarlar ve yerel halk birlikte hareket edeceğini, isyan çıkaracağını hiç düşünmediler.²²

İran sosyal tarihi için dönüm noktasını oluşturan en mühim faktörlerinden birisi, İngilizlere verilen tütün imtiyazlarıydı ve İran'ın sosyo-ekonomik durumunu kökünden değiştirecek bir hamle olmuştur. Verilen tütün imtiyazıyla birlikte İran 1979 İslami Devrim'den önce ilk modern çaplı ayaklanmalara sahne olmuştur. Tütün ayaklanması bir hükümet ayaklanması değil, bir halk ayaklanmasıydı. Hacı Mirza Hasen Şirazi, Hacı Mirza Hasen-i Aştiyani ve Seyyid Cemaleddin Afgani gibi mütefekkirler önderliğiyle ve tüccar sınıfının iş birliğiyle yapılmış hem İran'daki devlet hem de Batı sömürgeciliğe karşı ulusal bir protesto olarak nitelendirilebilecektir. Tütün ayaklanmasının bir sonucu olarak, hem Nasıreddin Şah otoritesi, hem de Batı emperyalizmi büyük zarar görmüştür. Davudi'ye göre Tütün ayaklanması, İran toplumunda bilim adamları ve tacir sınıfı arasındaki işbirliğinden yararlanma konusunda yeni bir anlayış yaratmıştır.²³

Tütün kalkışmasında ulema ve tüccarların çok önemli rol oynaması ve halkı tütün imtiyazına karşı çıkmaya teşvik etmeleri, tarihte açık ve barizdir, çünkü Hacı Mirza Hasan Şirazi ve Hacı Mirza Hasan-i Aştiyani, tütün ihracatını yasaklamışlardır. Aynı zamanda Seyyid Cemaleddin Afgani Hacı Hasan Şirazi'ye tütün yasağına destek veren bir mektup göndermiştir. Hasan Şirazi tütün ihracatını ve kullanımını yasaklayıp "her ne olursa olsun tütün kullanımını yasaklayın" demesiyle, kullananlar hakkında da 12 İmam'a savaş açmak anlamına geleceğini belirterek fetva çıkarmıştır.²⁴ İran'ın her yerinde isyanlar başlayarak pazarlar kapatıldı ve halk Nasıreddin Şah'a karşı isyan etti. İngiliz sermayedar ve tüccarlara verilmiş olan imtiyazları

¹⁹ Nasıruddin Pervin, *Tarih-i Ruznâme-Nigârî-i İrânîyân ve Diger Parsi-Nevisiyan*, s. 251-253.

²⁰ Samad Sardariniya, *Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku*, Aşina Yayınları, Tebriz 1988, s. 37.

²¹ Renin Kezimy, "The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town", *Journal of Persianate Studies*, 7, 2014, s. 254

²² Samad Sardariniya, *Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku*, s. 144

²³ Leonardo Davoudi, "Divine Spark: the prelude to the Tobacco Regie of 1890", *Iranian Studies*, 40, 2014, s. 505.

²⁴ Heinz Halm, *Şiilik*, (trans. Janet Watson ve Marian Hill), Edinburg 2004, s. 107-108.

kaldırmak zorunda kalan Şah,²⁵ memlekette baş gösteren isyancılardan ve şii ulemanın cihat çağrısı yapabilme vaziyetinden endişelenerek, 1892 yılında tütün imtiyazını iptal etmek zorunda kalacaktır. Sözleşmeyi feshetmek için İngiliz şirketi, İran hükümetinden 500.000 İngiliz parası tazminat alacaktır. İran hazinesinde yeterli para olmadığı için 500.000 sterlin Şahinşah Bank'tan borç alarak İngilizlere tazminat verecektir. Ancak bu İran'ı büyük bir borç yükü altına sokacaktır.²⁶

3. Tütün İmtiyazına Karşı İlk Tepki

Mart 1891'de İran merkezi hükümeti tütün imtiyazını resmen ilan ettiğinde, protestoların kıvılcımları yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Tütün imtiyazlarına, İran merkezi yönetiminin yanlış kararlarına ve Batılı hükümetlerin baskılarına karşı ilk isyan hareketleri Şiraz'da başlamıştır.²⁷ Çünkü Şiraz'da en önemli tütün üretim merkezleri yer almıştır. Tütün imtiyazına Şiraz'dan sonra büyük bir tepki Azerbaycan eyaletinden de başlamıştır. Tebriz'de İngiliz şirketinin reklamı yırtılıp şirket çalışanlarının Tebriz'e kabul edilmeyeceği bildirilmiştir. Bunun üzerine Talbot, bu şirketten Azerbaycan Türkleri'ne hisse vereceğini söyleyince bunu İran halkı kabul etmemiştir ve isyanına devam etmiştir. Bunun için Nasıreddin Şah, Azerbaycan valisinden olaylar sırasında gereken durumda şiddete başvurulmasını istemiştir. Ama Azerbaycan valisi, Şah isteğini kabul etmeyerek, kendi istifasını Kaçar Sarayı'na iletmıştır.²⁸ Bilim adamların çabaları nedeniyle, tüm tütün alıcı ve satıcıları arasında bir ittifak kurulmak suretiyle imtiyaza karşı protesto hareketlerine girişmeye karar vermişlerdi. Bunun ardından Nasıreddin Şah'a baskı yapmak ve imtiyaz antlaşmasını bozmak için birleşme yoluna gitmişlerdir. Tütün tüccarları demişler ki, İngilizlere tütün satmak, kendi şirketlerine ve girişimcilerine büyük zarar vermek demektir.²⁹

Kısa bir zaman içerisinde tütün imtiyazına karşı ülkenin dört köşesinde isyan başlayıp yoğunlaşarak, İran'ın her yerine sıçramıştır.³⁰ Bu sırada Şiraz, Tebriz'de ve diğer şehirlerde gizli gruplar oluşmakla halk arasında afişler dağıtılmıştır. Söz edilen afişler, kamu kurumları, camiler, elçilikler ve kervansaraylara gönderilmiştir. Afişlerde, Batılı devletlere verilen taviz ve imtiyazları için özellikle Nasıreddin Şah'a karşı ağır bir şekilde tenkit edilmiştir. Çoğu afişlerde yazının içeriği şu şekildeydi: "Bütün Müslümanların yaşadığı, hatta onların köpek ve sığırlarının bile hakkı olduğu bu dar sokakları yabancılara nasıl verdiniz? Çok yakında yabancılardan arabalarının Müslümanların çocuklarını ezeceği zaman gelecektir. En kötüsü de tütün İranlılara aittir, müşteriler ve tüketiciler İranlılardır, hangi sebeple tütünün alış ve satış işlemleri yabancılarla sınırlıdır?"³¹ Tebriz'de dağıtılan afişlerin birisinde şu cümleler yer almıştır: "Şehirlerin hocaları! Hukuk, dinin hukukudur, Avrupalıların hukuku değildir, milletin yanında yer almayan hocalara lanet olsun. Bu yolda malını harç etmeyenler ve yaşamını feda etmeyenlere lanet olsun. İran halkları ile uzlaşmayacak olanlar hayatını kaybedecektir. Avrupalılara tütünün herhangi bir parçasını satacak olanlara lanet olsun. Hristiyanların geleneklerini uygulamak isteyen İranlılara lanet olsun. İlk sömürgecileri

²⁵ İbrahim Caner Türk & Duygu Yiğit, "Nasıreddin Şah Dönemi Osmanlı İran ilişkileri ve Kotur Meselesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(12), 2017, s. 396.

²⁶ Samad Sardariniya, *Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku*, s. 44.

²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, 2014, s. 182.

²⁸ Janral Ann Lambton, *İran-i Asr-i Kaçar*, Tahran 1996, s. 305.

²⁹ Hafez Farmayan, "Portrait of a Nineteenth Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin ud-Dawlah 1844-1904", *International Journal of Middle East Studies*, 15(3), 1983, s. 336-350.

³⁰ Remin Kezimy, "The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town", *Journal of Persianate Studies*, 7, 2014, s. 261.

³¹ Nikki R Keddie, *İran'da Din ve İsyân: 1891-1892 Tütün Protestosu*, s. 45-46.

öldüreceğiz mallarını aramızda paylaşıcağız. Sessiz kalacaklara lanet olsun. Bu ihbarı, duyuruyu tahrip edenlerin babasına lanet olsun.”³²

Nasreddin Şah, hoşnutsuzluğun İran'ın her köşesine ulaştığını ve durumun gittikçe ağırlaştığını görünce, Ticaret Banka'nın başkanına ekonomik sorunlardan şikâyet edenlerle konuşmak ve onların bu vaziyetteki istediklerini dinlemek üzere görev vermiştir. Artık durum iyileşmeyecek vaziyete gelmiş, ayaklanmalar İran'ın her köşesine ulaşmıştır. Tam bu sıralarda ulema Tahran'dan Şiraz ve diğer şehirdeki din adamlarına bir dizi mektup yollayarak, Nasıreddin Şah'a karşı büyük bir protestoyu önderlik yapmak için davet etmiştir. Böylece İran hükümeti, bu mektupların dağıtılmasında, İran'ın İngiltere Büyükelçisi Malkum Han'ı mesul tutmuştur.³³ Sebebi de, Malkum Han, Nasıreddin Şah'ın hükümetini çeşitli nedenlerden dolayı eleştirerek, topluluk ve destekçileri aracılığıyla Tahran'daki protesto kampanyasına katılmayı başarmasıydı.³⁴

Ulema, ticaret anlaşmalarına taraf olan İran hükümeti ve Nasıreddin Şah hakkında da aşağılayıcı açıklamalar yapmıştır. Verildiği fetvanın en heyecanlandırıcı kısmı şu şekildedir: “...Tütünün kullanımı (her ne şekilde olursa olsun) 12 İmam'a karşı savaş açmak demektir...”³⁵ Yabancı şirketlerin destekçilerine karşı can alıcı vaazlar veren, bunu kutsal bir savunma olarak nitelendiren ve bütün yabancıların ölümünü isteyen Fal-Asiri, Şiraz'da ileri gelen din adamlarından birisiydi. Asiri daha sonra hükümet tarafından tutuklanıp Irak'a gönderilmiştir. Tahran'da ayaklanmaların devam etmesiyle yaklaşık 4 bin kişilik bir grup, Saray'a doğru hareket etmişlerdir. Tüm marketler ve dükkanlar kapatılmıştır. Protesto hareketine Şah'ın dostları ve destekçileri de katılıp, tüm nargileleri kırmışlardır. Gerçekleştirilen olaylarda 14 genç erkek/kadın hayatını kaybetmiştir. İran'ın birçok yerinde sosyal rahatsızlık, düzensizlik ve kargaşa ortamı gittikçe artmış ve tütün firmaları da vaziyetten endişelenmiş olmuşturlar.³⁶

4. Kalkışmalar'dan İmtiyazın İptaline

1891'de ülke genelinde protestolar yoğunlaştı. Şiraz Çarşısı'nın kapatılmasından sonra İsfahan, Tahran, Meşhed, Tebriz, Yezd, Kirmanşah ve Kazvin'e kadar ulaşmıştır. Nasıreddin Şah ve devlet adamları vaziyeti kontrol altına alamayacaklarının farkına varmışlardı.³⁷ Bu arada Nasıreddin Şah, Başbakan Emin Sultan'ı tütün imtiyazının iptal edilmesi üzerinde bir ferman çıkarması için görevlendirmiştir. Ama tütün Rejie müdürü Ornstein, tütün imtiyazının iptali karşılığında bir dizi tavizler, "tütün ticaretin ellerinde sürdürmek" gibi şeyler istemiştir. Aynı zamanda Şah'a farklı şehirlerden imtiyazı iptal etmesi gerektiği hususunda maktuplar gelmiştir.³⁸ Nasıreddin Şah'ın tütün imtiyazını iptal etmesi ardından halk biraz sakinleşmiştir. Lakin tütün müdürü Orenstein, anlaşmaya çok zor bir şekilde razı olup, Kaçar hükümetinden imtiyazın geri alınması karşılığında İngiliz yönetimine 500.000 sterlin tazminat ödemesi istemiştir. Sonunda Kaçar hükümetine büyük ekonomik sıkıntılar yaşatan bu meblağ ödenmiştir. Böylece Ocak 1892'de İngilizlere verilen tütün imtiyazı iptal edilmiştir.³⁹ İran halkı, bilim

³² Nikki R Keddie, *İran'da Din ve İsyan: 1891-1892 Tütün Protestosu*, s. 75.

³³ Yılmaz Karadeniz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü, (1833-1908)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, Isparta 2011, s. 107.

³⁴ Hamid Algar & Mirza Malkum Han, *A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley 1973, s. 164-220.

³⁵ Remin Kezimy, “The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town”, s. 266.

³⁶ Erdoğan Keskinkılıç, “İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün imtiyazı ve Tepkiler”, s. 188.

³⁷ Mustafa Suphi Eren, *Citizenship and Ethnicity in Turkey and Iran*, (A Thesis Submitted To The Graduate), School Of Social Sciences Of Middle East Technical University, August 2010, s. 85.

³⁸ Tobacco Protest, Iran, Encyclopedia of Western Colonialism since 1450, Retrieved Nisan 16, 2022 from Encyclopedia.com. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tobacco-protestiran>, erişim tarihi: 23.02.2022.

³⁹ Nikki R Keddie, *İran'da Din ve İsyan: 1891-1892 Tütün Protestosu*, s. 125.

adamlarının yardımıyla tütün imtiyazının iptal etmesinde başarılı olmuşlardı. Lakin bu ülke söz edilen tazminatın ödenmesiyle daha sonra büyük borçlarla karşı karşıya kalmıştır.⁴⁰

5. Seyyid Cemaleddin'in İran'dan Sınır Dışı Edilmesinden Sonraki Eylemleri

İran'ın modernizasyon çalışmalarında yer alan ve yazmış olduğu eserlerde de bu ülkenin genel olarak yenileşmeye ihtiyacı olduğunu dile getiren Seyyid Cemaleddin Afgani,⁴¹ 19. yüzyılda İslam modernizminin ve sömürgeciliğin karşıtı olan en etkili temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴² Bu yüzyılda İranlılara tütün imtiyazı hususunda ilk ciddi genel çağrı Seyyid Cemaleddin Afgani tarafından yapılmıştır. Aynı zamanda Pan-İslamizm'in kurucusu olarak kabul edilmektedir. Afgani'nin yaşadığı dönemde, İslam coğrafyası yavaş yavaş Batı etkisi ve kontrolü altına girmektedir.⁴³

Seyyid Cemaleddin, bu sebeple Batı yayılmacılık ve emperyalizme karşı olup İslam coğrafyasında emperyalizme karşı birliğinin sağlanmasını istemiştir. Afgani, modern düşüncenin yayılması ve Batı'nın yenilikçi bilimsel idealini savunup, körü körüne dine değinmeyi reddetmiştir. Bu hususta onun şu cümleleri önem arz etmektedir: “Müslümanlar Galilo, Newton ve Kepler hakkında tartışmaya girdiği zaman, bu adamları kafir olarak düşünmüşlerdir. Bilimin annesi ve babası kanıttır ve kanıt ne Aristoteles ne de Galilo'dur. Gerçek şu ki, İslam vardır, İslam dinini savundukları, korudukları gerekçesiyle bilim ve bilgiyi yasaklayanalar, İslam'ın gerçek düşmanlarıdır. İslam dini bilim ve bilgiye en yakın dindir ve bilim-bilgi ve İslam inancının temelleri arasında hiçbir tezatlık yoktur.”⁴⁴

Afgani, İran, Mısır, Hindistan, Osmanlı toprakları, Fransa ve İngiltere'yi gezmiş olan bir düşünürdür. Bu coğrafyalarda bulunan bilim adamları ve etkileri arasında büyük başarılar elde etmiştir.⁴⁵ O, 1886 yılında Nasıreddin Şah'ın davetiyle, Fransa'dan İran'a dönmüş, İran'da bulunduğu zaman, İran'ın reform ihtiyaçları hakkında konuşmuştur. Üç sene sonra, artık Seyyid Cemaleddin hızla itibar kazanarak, ünlü mücahitlerle buluşuyor ve öğrencilerin sayısı gittikçe artmaktaydı. Aydınlatıcı konuşmaları vasıtasıyla birçok İranlıyı emperyalizm karşı mücadele etmek için toplayabilmiştir. Ama bu vaziyet çok sürmeyecektir. Zira Nasıreddin Şah onu Irak'a sürgün edecektir. Afgani'nin sürgünü de onun tütün ayrıcalığı konusundaki aydınlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Iraklı din adamlarıyla daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve tütünü yasaklama çabalarını sürdürüp, İran ulemalarına çeşitli mektuplar yazarak onları tütün ayrıcalığına karşı kışkırtmaya çok çaba sarf etmiştir. Afgani mektubunda Mirza Hasan Şirazi'nin dindarlığını anlatıyor ve İranlıların acılarını anlatmak için dini istiareler kullanmıştır. Mirza

⁴⁰ Aylin Karnap, *Role Of Ulema, Supreme Leaders, Artisans In The Iranian Revolutions And Their Impacts On Foreign Policy*, (unpublished master's thesis) Yeditepe University Institute Of Social Sciences, İstanbul 2011, s. 40-41.

⁴¹ Seyyid Cemaleddin, islami uyanışı etkileyen 19. Yüzyıl fikir ve siyaset alanda ünlü adamlarından birisidir. Yarım yüzyıllık hayatında Afganistan, İran, Mısır, Hindistanı, İngiltere, Fransa, Rusya'yı de yaptığı seyahatler, etkilediği şahıs ve ders verdiği öğrenciler, katıldığı olaylar, ardında bırakmış olduğu izlerle 19. yüzyıl İslam topraklarında önemli bir yere sahiptir. Geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Afgani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, 1994, s. 455-467

⁴² Tarık Ramazan, *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den El-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları*, (çev. Ayşe Meral), İstanbul 2005, s. 61.

⁴³ Nikkie R. Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, (çev. Alaeddin Yalçınkaya), Bedir Yayınları, İstanbul 1997, s. 176-180.

⁴⁴ Nikki R Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, s. 107

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2003, s. 238.

Hasan Şirazi, daha sonra tütünün kullanımını yasaklayacak olan fetvayı da bu mektuba göre ayarlamıştır.⁴⁶

Tüm şirket temsilcilerinin Şiraz'a gelmesiyle, burada ayaklanmalar artmıştır. Ayaklanma sırasında iki kadının öldürülmesi ardından protestoların lideri Seyyid Ali Ekber Ruhani, Irak'a sürgün edilmiştir. Ekber, Irak'ta Seyyid Cemaleddin Afgani ile görüşerek Şiraz'da ortaya çıkan olayları ona anlatmıştır. Böylece Afgani tüm cesareti ile yazdığı bir mektupta Nasıreddin Şah'ın emperyalizme tanıdığı imtiyazı eleştirmiştir.⁴⁷ O bu mektupta İran topraklarının Rusya ve İngiltere'ye satıldıklarından da bahsetmiştir. Afgani'ye göre, her şeyin Hristiyanlara vermesi, İran toprak ve halkının da emperyalizme esirleşmesi, tüm otorite ve hakimiyetin sömürgecilerin eline teslim etmesi anlamına gelmektedir.⁴⁸

Seyyid Cemaleddin Afgani, Irak'tan İngiltere'ye gittiğinde, burada Mirza Malkum Han ile birlikte Nasıreddin Şah'a karşı, kanun gazetesinde tütün imtiyazına karşı makaleler yayımlamıştır. Afgani ve Malkum Han arasında fikir bakımından ortak noktalar bulunmaktadır. Seyyid Cemaleddin ve Malkum Han'ın ortak entelektüel yapısı, Malkum Han'ın Afgani'den etkilenmesi ve pragmatik bir zihniyete sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Her ikisi de tiranlık ve despotlukla savaşmak için Müslümanların güçlendirilmesine çok önem vermişlerdir. Onlar ulemanın Hristiyanların sömürgecilerine karşı mücadeleye katılmalarını desteklemişlerdir. Irak'ta yaşayan ve Afgani hakkında birinci elden bilgilere sahip olan Sadık Naşit'e göre, Seyyid Cemaleddin Afgani, Basra'dayken İran uleması ve Irak'taki kutsal Şii şehirlerindeki alimlere, İslam dünyası ve İran'ın sömürgecilik ve küfürden kurtulması için dayanışmalarını isteyen birçok sayıda mektup yazıp göndermiştir. Sadık Naşit'in dediğine göre, bu mektuplar, Mirza Hasan Şirazi, Hacı Hadı, Seyyid Ali Ekber, Hacı Mirza Hasan Eştieniyeni ve İsfahan'ın ileri gelen müçtehitlerine gönderilmiştir.⁴⁹

İranlı alimler de, Afgani'nin mektuplarını okuduktan sonra, Şah'a karşı daha ciddi bir şekilde tütün imtiyazı hakkında konuşmalar yapmıştır. Mirza Hasan Şirazi'nin Şah'a gönderdiği telgrafta, İngiliz Bankası'nın adını öne sürerek, yabancı uyrukluların Müslüman halkın işlerine karışmasını özellikle tütün ve demiryolu imtiyazlarının verilmesini kınamıştır. Bu tür politikaların kötü sonuçlarının delilleri olarak, Şiraz'da çok sayıda Müslüman'ın öldürülmesi ve yaralanması ve Seyyid Ali Ekber'in sürgününden bahsetmiştir.

Şirazi'nin yazıları ile Afgani'nin yazıları arasında hem içerik hem de biçim açısından birçok benzerlik bulunmaktadır. Afgani'nin mektubu, Şirazi üzerine derhal etkisini gösterdi. Şirazi, telgrafında dile getirdiği gibi, siyasi meselelerde Nasıreddin Şah'la daha önce muhatap olamamıştır.⁵⁰ Mirza Şirazi'nin mektubu ve Afgani'nin özellikle tütünün münhasır ayrıcalığına karşı eylemleri, Şah'ın İngiltere'nin emrine göre sınır dışı edilmesini emretmesine neden olmuştur. Sefil bir durumda kış mevsiminde Hazreti Abdülaziz'in türbesinden sürüklenip çıkarılarak İran'ın dışına gönderilmiştir. Afgani Basra'ya gitmiş ve altı ay burada kalmıştır. Bundan önce Mirza Şirazi'nin damadı Seyyid Ali Ekber Fal Asiri de, tütün tekeline alenen karşı çıktığı için Basra'ya sürgün edilmişti. Seyyid Cemaleddin Afgani, Seyyid Ali Ekber Fal Asiri'yle görüşmeye gitmiş, onun vasıtasıyla Ayetullah Mirazi Şirazi'ye bir mektup yazmıştır. Böylece onun aracılığıyla Mirza Şirazi'yi tütün tekeline karşı fetva çıkarılmaya başarmıştır. Çıkarılan fetvanın başka sebepleri olsa da, şüphesiz bu fetvanın verilmesinin ana sebeplerinden biri, Afgani'nin zengin ve aydınlatıcı mektubuydu. Mohammad Mohit Tabatabai, bu konuda

⁴⁶ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitapevi, İstanbul 2011, s. 191

⁴⁷ Samad Sardariniya, *Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku*, s. 58.

⁴⁸ Nikki R Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, s. 342.

⁴⁹ Nikki R Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, s.356.

⁵⁰ Nikki R Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, s. 361.

şöyle yazmaktadır: “Mirza Muhammed Hasan Şirazi ve Mirza Hasan Aştiani'nin Nasırî döneminde yurt içi ve dışında tütün davasındaki zaferi, Seyyid Cemaleddin'in mektupları ve eylemleriyle başlamış ve elde edilmiştir.”⁵¹

Şehit Mutahari, Afgani için öne çıkan iki noktadan bahsetmiştir. Birinci özellik, otoriter ve sömürgeci güçlere karşı din adamlarının bağımsız kurumunun kullanılmasıdır ve şöyle yazmaktadır: “Seyyid Cemal'ın merhum Hacı Mirza Hasan Şirazi'ye yazdığı mektubunun içeriğinden ve onun ünlü ve önde gelen Şii alimlerin başkanlarına mektup şeklinde olan diğer mektubunun içeriğinden bu iddia, oldukça açıktır.”⁵²

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Mirza Şirazi'ye hitaben yazdığı mektubunun bir kısmında şöyle geçmektedir: “Tütün ve bu ürün için ihtiyaç duyulan her şey, nerede bulunursa ve nerede yapılırsa, ekim merkezlerinden, bekçi evlerinden, nakliye operatörlerinden ve satıcılardan yabancılara teslim edilmiştir. Sen, dinin ve milletin yardımıyla ayağa kalkmazsan, onları toplamazsan ve ülkeyi bu günahkâr Nasreddin Şah'ın pençesinden kurtarmazsan, İslam devletinin devamı uzun sürmeyecek, yabancılardan yetkisi altına girecektir. İşte o zaman, istediklerini yapıp istediklerini hüküm vereceklerdir.”⁵³

6. Londra'daki Eylemleri

İran hükümeti yetkilileri, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin büyük müçtehid Mirza Şirazi'yi kışkırtmadaki yadsınamaz rolünü bildikleri ve bu konudaki eylemlerinin farkında oldukları için gaflet uykularından uyanmışlar ve Seyyid'i İran'dan sınır dışı etmekle hata yaptıklarını anlamışlardı. Bu yüzden onu İran'a geri getirmeye çalışmışlardı. Afgani'nin İran'a dönmesi için Osmanlı Devleti ile siyasi müzakerelerin kapısı açılmıştır. Talep Osmanlı hükümeti tarafından onaylanır onaylanmaz Basra'ya Afgani'yi derhal İran'a göndermesi üzere bir telgraf çekilmiştir.⁵⁴ Ancak Afgani çoktan Avrupa istikametine yolculuk yapmaya başlamıştı. O, Irak'tan Londra'ya gitmiş, oradan İran mahkemesinin skandallarını daha yoğun bir şekilde dile getirmiştir. Londra'dan Nasıreddin Şah'a karşı makaleler yazıp, konferanslar vermiştir. “Terör Hükümeti” başlıklı makalelerinden birisinde, Şah'ın aklının sağlığını bile sorgulamıştır.⁵⁵ Seyyid Cemaleddin Afgani, Şah ve Saray mensuplarının yolsuzluklarını dile getirip, yazılar İran'a kadar ulaşmıştır. Afgani'nin eserlerinin İran'a girişi de bu sebeple engellenmiştir. Onun sömürgecilğe karşı ısrarlı çabaları meyve vermişti ve sonunda Mirza Şirazi tütünü yasaklatmıştır.⁵⁶ Şu yazı Ayetullah Mirza Şirazi tarafından yayınlanmıştır: “Seyyid Cemaleddin ve Malkum Hah, İran'ın politikasını değiştirmek için, dışarıda basılmış olan afişler ve broşürleri, İran'a göndererek sıradan herkese ulaştırılmıştır. Şiraz ile Tahran uleması arasında telgraf haberleşmeleri, Tahran'da Seyyid Cemaleddin'in yakın bir taraftarı olan Melikü't Tücar (tüccarların başı) vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.”⁵⁷

Seyyid Cemaleddin Afgani, dostça ilişkiler kurabilmek için Koşullara göre konuşmalar yaparak her toplumdan taraftar cezp edebilmiştir. Mesela Batı'da konuşurken dini olmaktan çok liberal ve rasyonel prensipleri vurgulamıştır. Afgani, aşırı bir adam değildi. O İngilizlerin İran'a ettiği müdahalesiyle ilgili şöyle demiştir: “Eğer İngilizler şimdiye kadar olduğu gibi

⁵¹ Mohammad Mohit Tabatabai, *Nakşi Seyyid Cemaledin Esedabadi der Bidari Maşrık Zamin*, Kum 1350, s. 210.

⁵² Morteza Motahari, *Nühzethai İslami der Satsali Ahir*, Sadra Yayınları, Tahran, s. 17.

⁵³ Nazım el-İslam Kermani, *İran Uyanışının Tarihi*, Agah Novin Yayınları, Tahran 1983, s. 90.

⁵⁴ Mohammad Reza Nejati, *Tahrir Tanbako*, Farahani Yayıncılık Enstitüsü, Tahran, s. 100.

⁵⁵ Edward Brown, *The Constitutional Revolution of Iran*, (trans. Mehri Qazvini), Tahran 1997, s.29.

⁵⁶ Mohammad Baqer Mokadam, *Seyyid Cemaleddin Esadabadi*, İslami Propaganda Teşkilatı Yayın Merkezi, 1997, s. 125.

⁵⁷ İbrahim Teymury, *Tahrir-i Tenbaku*, Tahran 1358, s. 96.

Şah'ın otoritesini desteklemek yerine sadece hürriyet ve adalet rejiminin kurmasına yardım için gelecek olsaydı, İngilizlerin İran'a ettiği müdahalesini iyi karşılayabilecektik."

Seyyid Cemaleddin Afgani 19 Aralık 1891'de Pall Mall Gazetesi'yle yaptığı bir röportajda, Müslümanların ve diğer Asya halkının daha çok gelişme ve ilerleme ile ilgilendikleri, edebi ve felsefi mizaçların İslami hoşgörü ve insan kardeşliği fikirleri hususunda halkı daha çok açık hale getirdiğini bildirmektedir. O, "tüm sınıfların yüksek ve mükemmel insanlarından bir kısmı, can ve mal güvenliği hususunda garanti elde etmek için dayanılabilir bir idare kurmak için birleştiler. Ben onların temsilcisi olarak, cömert ve yardımsever insanların bizim mazlum halkımıza manevi destek yardımıyla başarısız olmayacağını ümit ederek, onların bu tavrını göstermek için burada Londra'dayım" demiştir.⁵⁸

Seyyid Cemaleddin Afgani'ye göre, insanlar kötü yönetimi ortadan kaldırmalı ve yerine iyi yönetimi getirmelidir. Bu nedenle, o din adamlarının liberal unsurları arasındaki nüfuzunu, iyi bir yönetim getirmek ve İslami reform görüşlerini savunmak için kullanmıştır. Bu da Kaçarlar döneminde değişim kaynağıydı ve İran Meşrutiyetinin fitili bununla ateşlenmiştir.⁵⁹ Sonuç olarak, Nasıreddin Şah'ın tütün imtiyazını iptal etmesine rağmen, Seyyid Cemaleddin onun peşini bırakmayıp farklı yollardan istibdada dayanan yönetimini eleştirmiştir. Özellikle de Şah'ın iktidardan indirilmesi için eleştirici mektuplar yazıp, İran'a göndermiştir. Afgani'nin tütün ayaklanmasına katılım ve katkısı da hükümet ve yönetim doğrultuların üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir. Onun istibdat rejiminin devrilmesi konusunda, ulema ile entelektüel kesim arasında işbirliği önem arz etmektedir.⁶⁰

Alimler ve aydınlar arasında bir ittifak ve dayanışmanın kurulması, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin çalışmaları ve çabalarının bir sonucuydu ve bu ittifak ve dayanışma sonucunda İran'ın müstebit idaresi devredilip tütün imtiyazı sömürgecilerden alınmıştır. Seyyid Cemaleddin Afgani'nin tütün hareketine karşı yaklaşımı şöyle özetlenebilir: Batı'nın sömürgecilikleri ve müdahalelerine şiddetle karşıydı ve Müslümanların Batı'ya karşı ittifak ve dayanışmalarının gerektiğini söylemiştir. Sömürgecilere karşı durabilmek için, Müslümanlar siyasi ve askeri alanda yenilenmesini ve güçlenmesi gerektiğini savunmuştur. Batı müdahalesine direnirken, ulusal bilinci uyandırmayı hedeflemiştir. Nasıreddin Şah'ın zulmüne karşı meşrutiyet hareketini savunmuştur. Afgani'nin tütün hareketi ve ayaklanmalara doğrudan etkisi ise Mirza Hasan Şirazi'ye yazdığı mektuplar, tütünün imtiyazı ve Nasıreddin Şah'ın İran'ı sömürgecilere satmasına karşı yazdığı mektuplar, ulemayı harekete geçirmekle olmuştur.⁶¹ Ayrıca bahsettiğimiz gibi, Afgani'nin Londra'daki basın ve yayın yoluyla Nasıreddin Şah'a karşı son derece eleştirel makaleler yazmıştır. O, mübarezesini halkı ve ulemayı kışkırtarak, aynı zamanda Şah'a doğrudan iktidardan vazgeçmesinin gerektiğini dile getirmesi gibi girişimleriyle yapmıştır. Seyyid Cemaleddin Afgani'nin anayasaya dayalı yönetim telkinleri, 1896 yılında İran hükümdarı olan Muzaffereddin döneminde, Afgani'nin ekolünde yetişen Seyyid Muhammed, Seyyid Abdullah, Tabatabai ve Şeyh Fazlullah önderliğindeki ayaklanmalar ile elde edilecek, daha sonra da (1906) bu ülkede anayasa çıkarılıp ilk meclis kurulacaktır.⁶²

Sonuç

İran halkı 19. Yüzyılda, bağımsızlığı ve temel tarım ürünlerini yabancı emperyalist güçlere karşı korumak için mücadele vermiştir. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi, ekonomik

⁵⁸ Nikki R Keddie, *Cemaleddin Efgani- Siyasi Hayatı*, s. 368-370.

⁵⁹ Beheştî Sirîştî, "Revanet ve Teamol Seyyid Cemaleddin Esd'abadi Ba Mirza Malkum Han Nazım'ud-Devle ve Asare An Der Tehevvulate Siyasi Zeman", *Fasılname-i İlmi Pejuhişi Tarih*, 3(10), s. 42.

⁶⁰ Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları Meşrutiyet Örneği*, Emre Yayınları, İstanbul 2008, s. 133.

⁶¹ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, s. 191.

⁶² Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Efgani", s. 464.

açıdan büyük yararları olan tütün inhisarının İngilizlere verilmesiydi. Bunlar İran toplumunda ortaya çıkan büyük isyancı hareketleri, özellikle meşrutiyetin fitili bu olaylarla ateşlenmiştir. İran tarihinde ilk kez tütün hareketi, bu ülkenin sosyo-ekonomik tarihinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Böylece İranlılar ilk defa Batı emperyalizmine karşı ulusal bir protesto yapabileceklerdir.

Tütün hareketinin başarısını bir sınıfa veya bir bireye bağlamak doğru değildir; çünkü ulemanın vaazları, yayınlanan fetvalar ve bazı aydın çevreler (dernekler) tarafından çıkarılan gazeteler, makaleler vb. imtiyazı iptal etmek için İran'ın merkezi hükümetine ve dış güçlere karşı çıkmak adına büyük paya sahiptir. Ama Cemaleddin Afgani 19. yüzyılda İslam modernizminin en etkili temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyılda Müslümanlara yönelik ilk ciddi genel çağrı Afgani tarafından yapılmıştır. Afgani ıslahatçı, öze dönüşü savunan, sömürgecilik karşıtlığı, saf İslam geleneği taraftarı ve tasavvufa ilgi duyan bir düşünürdü. Aynı zamanda o, Panislamizmin kurucusu olarak düşünülmektedir. Seyyid Cemaleddin'in yaşadığı dönemlerde Müslüman topraklar giderek Batının etkisi ve kontrolü altına girmektedir. Seyyid, bu nedenle Batı emperyalizmine karşıydı ve emperyalizme karşı İslam topraklarının birliğini savunmuştur. Seyyid Cemaleddin 1886 yılında Nasıreddin Şah'ın davetiyle İran'a dönmüştür. Seyyid Cemaleddin İran'da bulunduğu süre içerisinde de çalışmalarına devam ederek ülkenin reformlara olan ihtiyaçlarından bahsetmiştir. 1889 yılında artık Seyyid Cemaleddin hızla ünlü mücahitlerle görüşüyor, derslerine katılanların sayısı gittikçe artıyordu. Kamuya açık konuşmaları vasıtasıyla Seyyid Cemaleddin, birçok kesimi etrafında toplamayı başarmıştır. Seyyid Cemaleddin'in evi deyim yerindeyse hükümet karşıtlarının toplandığı bir mekân haline gelmiştir. Tabi bu durum Şah'ın kısa sürede dikkatini çekerek onu Kum'a sürgün etmiştir. İşte Cemaleddin Afgani tarafından tütün imtiyazına tepki, bu sürgün cezası karşılığında ortaya çıkmıştır.

Irak'ta ulema ile de sıkı bağlar kurmaya çalışmış, tütün boykotu için çalışmalarına devam etmiştir. Ayrıca Seyyid Cemaleddin, İran ulemasına çeşitli mektuplar yazarak onları, Şah'a karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu mektuplardan birisi, daha sonra tütünün kullanımını yasaklayacak olan fetvayı yayımlayan Hasan girazi'ye gönderilen mektuptur.

Tütün İsyan hareketleri İran'ın her yerine yayılmış, tüm tütün ürünleri yasaklanmıştır ve hem de Saray mensupları dahi verilen imtiyazlara karşı tepkilerini göstermek adına nargile şişelerini kırmışlardır. Şüphesiz bu hareket İran toplumunun ulusal uyanışıydı. Seyyid Cemaleddin Afgani'nin titiz ve kapsamlı çabalarıyla İran hükümeti, yabancı ülkelere verdiği en utanç verici tavizlerden birini iptal etmek zorunda kalıp, bölgenin tarihinde bu ayrıcalığın sadık muhaliflerinden biri olarak Afgani'nin adını ölümsüzleştirmiştir.

Kaynaklar

Abrahamian, Ervand; "İran'daki Anayasal Devrimin Nedenleri", *Internal Journal of Orta Doğu Çalışmaları*, 10, 1979, s. 399.

Algar, Hamid & Mirza Malkum Khan; *A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley 1973.

Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul 2003.

Bostock, Frances Bostock; *State Bank or Agent of Empire? The Imperial Bank of Persia's Looen Policy 1920-1923*, London School of Economics 1989.

Brown, Edward; *The Constitutional Revolution of Iran*, (trans. Mehri Qazvini), Tahran 1997.

Browne, Sir Edward; *1905-1909 The Persian Revolution*, Cambridge 1910.

Türk, İbrahim Caner & Yiğit, Duygu; “Nasireddin Şah Dönemi Osmanlı İran ilişkileri ve Kotur Meselesi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(12), 2017, s. 392-398.

Curzon, George N.; *Persia and The Persians Question I*, Elibron Classics Series, London 2005.

Davoudi, Leonardo; “Divine Spark: the Preude to the Tobacco Regie of 1890”, *Iranian Studies*, 40, 2014, s. 505.

Farmanfarmaian, Fatema Soudavar; “Tütün İsyanını Yeniden İncelemek ve Gözden Geçirmek”, *İran Çalışmaları*, 47, 2016, s. 596.

Farmayan, Hafez; “Portrait of a Nineteenth Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin ud-Dawlah 1844-1904”, *International Journal of Middle East Studies*, 15(3), 1983, s. 336-350.

Garthwaite, Gene R.; *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitapevi, İstanbul 2011.

Halm, Heinz; *Şiilik*, (trans. Janet Watson, Marian Hill), Edinburgh 2004.

Karadeniz, Yılmaz; “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü, (1833-1908)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, Isparta 2011, s. 103-111.

Karaman, Hayreddin; “Cemaleddin Efgani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, 1994.

Karnap, Aylin; *Role Of Ulema, Supreme Leaders, Artisans In The Iranian Revolutions And Their Impacts On Foreign Policy*, (unpublished master's thesis) Yeditepe University Institue Of Social Sciences, İstanbul 2011.

Karpat, Kemal H.; *İslam'ın Siyasallaşması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

Keddie, Nikki R.; *Cemaleddin Efgani-Siyasi Hayatı*, (çev. Alaeddin Yalçınkaya), Bedir Yayınları, İstanbul 1997.

Keddie, Nikki R.; *İran'da Din ve İsyan: 1891-1892 Tütün Protestosu*, Londra 1966.

Kermani, Nazım el-İslam; *İran Uyanışının Tarihi*, Agah Novin Yayınları, Tahran 1983.

Keskinkılıç, Erdoğan; “İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün imtiyazı ve Tepkiler”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1), 2013, 175-192.

Kezimy, Remin; “The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town”, *Journal of Persianate Studies*, 7, 2014.

Lambton, Janral Ann; *İran-i Asr-i Kaçar*, Tahran 1996.

Mirzay, Mohseni; “Ruzname-h ve Mejalat-I Farsi Zaban Der İparator-I Osmani”, *Ruzname İran*, 1(1), 2001.

Mokadam, Mohammad Baqer; *Seyyid Cemaleddin Esadabadi, Ghario Bidari*, İslami Propaganda Teşkilatı Yayın Merkezi, Tahran 1997.

Motahari, Morteza; *Nühzethai İslami der Satsali Ahir*, Sadra Yayınları, Tahran,

Nejati, Mohammad Reza; *Tahrım Tanbako*, Farahani Yayıncılık Enstitüsü, Tahran.

Özgüdenli, Osman Gazi; “Şiraz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, 2014.

Pervin, Nasireddin; *Tarih-i Ruznâme-Nigârî-i İraniyân ve Diğer Parsi-Nevisiyan*, Tahran 1377.

Rahmanyar, Dariuş; *Seyyid Cemaleddin ve İstimar*, Beşeri Bilimler Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü Yayınları, Tahran 1388.

Ramazan, Tarık; *İslami Yenilenmenin Kökenleri Afgani'den El-Benna'ya Kadar İslam Islahatçıları*, (çev. Ayşe Meral), İstanbul 2005,

Sardariniya, Samad; *Tebriz dar Nehzat-ı Tanbaku*, Aşina Yayınları, Tebriz 1988,

Sirişt, Beheştî; “Revanet ve Teamol Seyyid Cemaleddin Esd’abadi Ba Mirza Malkum Han Nazım’ud- Devle ve Asare An Der Tehevvalate Siyasi Zemanê”, *Fasılname-i İlmi Pejuhişi Tarih*, 3(10), s. 42.

Suphi Eren, Mustafa; *Citizenship and Ethnicity in Turkey and Iran*, (A Thesis Submitted To The Graduate), School Of Social Sciences Of Middle East Technical University, August 2010.

Tabatabai, Mohammad Mohit; *Nakşi Seyyid Cemaledin Esedabadi der Bidari Maşruk Zamin*, Kum 1350.

Takizadeh, Seyyid Hasan; *Seyyid Jamaluddin Asadabadi, Mağruf ba Afgani*, Tahran 1353.

Teymury, İbrahim; *Tahrim-i Tenbaku*, Tahran 1358,

Uyar, Mazlum; *İran'da Modernleşme ve Din Adamları Meşrutiyet Örneği*, Emre Yayınları, İstanbul 2008.

İnternet Kaynakları

Gad G. Dilbar; “Qajar Dynasty- Big Merchants in the Late Qajar Dönemi”, <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants>, erişim tarihi: 21.2.2021.

Willem Floor; Tobacco, Encyclopedica Iranica, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/tobacco>, erişim tarihi: 23.02.2022.

Tobacco Protest, Iran, Encyclopedia of Western Colonialism since 1450, Retrieved Nisan 16, 2022from Encyclopedia.com. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tobacco-protestiran>, erişim tarihi: 23.02.2022.

İŞGAL DÖNEMİNDE İZMİR'E ERMENİ GÖÇÜ

Armenian Migration To Izmir In The Occupation Period

Güzin Çaykiran

Dr., Milli Savunma Bakanlığı, Türkiye

e-mail: guzincaykiran@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8524-8405

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 11.12.2022

Accepted Date - Kabul Tarihi : 28.01.2023

Pages - Sayfa : 139 - 150

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.66951>

Citation - Atıf : Güzin Çaykiran, “İşgal Döneminde İzmir’e Ermeni Göçü”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 139 – 150.

İŞGAL DÖNEMİNDE İZMİR'E ERMENİ GÖÇÜ*

Armenian Migration To Izmir In The Occupation Period

Güzin Çaykiran

Dr., Milli Savunma Bakanlığı, Türkiye
e-mail: guzincaykiran@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8524-8405

Öz

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Mütarekeden sonra İtilaf kuvvetleri zaman kaybetmeksizin mütarekenin 7'nci maddesine dayanarak Kasım 1918'den itibaren Anadolu'nun birçok bölgesini işgale başlamışlardır. 15 Mayıs 1919'da da İzmir, Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İzmir işgal edildikten sonra Batı Anadolu'da işgaller yayılmış ve Hristiyan unsurlar bu mıntikalara göç etmeye başlamışlardır. Göç eden unsurlar arasında Ermeniler de vardır. Ermenilerin bir kısmı, Birinci Dünya Savaşı devam ederken 27 Mayıs 1915'ten sonra Musul ve Halep vilayetlerine sürgün edilmiştir. Savaşın bitiminde ise bu Ermeniler, İtilaf devletleri tarafından işgal mıntikalarına göç ettirilmeye başlanmışlardır. 1921'de ise Fransa ile Ankara Hükümeti arasında Ankara Anlaşması imzalanmış ve Ermeniler de göç ettikleri yerleri terk etmişlerdir. Ermenilerin bir kısmı Suriye ve çevresine dönüş yaparken bir kısmı da İzmir ve çevresine yönelmişlerdir. 26-30 Ağustos 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın komutasında Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasından sonra da birçoğu mütebaki Yunan kuvvetleriyle birlikte İzmir'i terk etmişlerdir.

Çalışmada İzmir işgal edildikten sonra İzmir'e yapılan Ermeni göçleri ele alınmıştır. Bu göçler ağırlıklı olarak Ermeni kaynaklarından çalışılmıştır. Konuya dair muhtelif incelemelerden yararlanılmıştır. Söz konusu bilgi ve bulgular; nitel, nicel ve karşılaştırmalı yöntemle analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu, Ermeni Göçü, Göçler, İzmir'in İşgali, Milli Mücadele, Nüfus.

Abstract

The Ottoman Empire withdrew from the First World War, signing the Armistice of Mudros on 30 October 1918. After the Armistice, the Allied forces began occupying many parts of Anatolia as immediately as possible from November 1918, based on Article 7 of the armistice. On 15 May 1919, Izmir was occupied by Greek forces. After Izmir was invaded, occupations spread in Western Anatolia, and Christian nations began to migrate to these districts. Armenians are among the emigrating nations. Some Armenians were exiled to the provinces of Mosul and Aleppo after 27 May 1915, as the First World War continued. At the end of the war, these Armenians began to emigrate to the occupation districts by the Allied states. In 1921, the Ankara agreement was signed between France and the Government of Ankara, and Armenians left where they emigrated. Some Armenians returned to Syria and its surroundings, while others were directed around Izmir. On 26-30 August 1922, after the victory of the Great Offensive under Commander-in-Chief Mustafa Kemal Pasha, most of the them left Izmir with the remnant Greek forces.

The study discussed Armenian migrations in Izmir after Izmir was occupied. These migrations were studied mainly from Armenian references. Various studies on the subject were also used. The information and findings in question were analyzed by qualitative, quantitative, and comparative methods.

Keywords: Western Anatolia, Armenian Migration, Migrations, Occupation of Izmir, National Struggle, Population.

* Bu çalışma 15-17 Aralık 2022 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenen *İzmir'in 100 Yılı Sempozyumunda* tebliğ olarak sunulmuş olup genişletilerek makale olarak hazırlanmıştır.

Giriş

Osmanlı Dönemi'nde İzmir, 1867 yılında yapılan idarî düzenlemelerle Aydın vilayetinin merkez sancağı haline getirilmiştir. İzmir sancağı; İzmir, Urla, Menemen, Foçalar, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş kazaları ile on sekiz nahiyeden meydana gelmekteydi.¹ 1914'te ise sancak; Bergama, Menemen, Urla, Çeşme, Foça, Kuşadası, Seferihisar, Tire, Bayındır, Ödemiş, Nif (Kemalpaşa) ve Karaburun kazalarından oluşmaktaydı.

Kroki 1: 1919'da Aydın vilayetini gösterir kroki²

1914'te Aydın vilayetinde toplamda 19.395 Ermeni bulunmaktaydı. Bunlardan 13.207'si İzmir sancağında yaşamaktaydı.³ Justin McCarthy'ye göre ise Aydın vilayetinde 25.059 Ermeni

¹Feridun Emecen, "Aydın", *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aydin>, erişim tarihi: 14.11.2022.

²BOA, HRT-h-843-1 (1895).

³Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 362-366.

vardır.⁴ 1915'te Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde Aydın'dan 250, İzmir'den 256 Ermeni göç ettirilmiştir.⁵ Dolayısıyla İzmir'de Ermeni tehirci yaşanmamıştır. Tehcir işlemi sadece komiteci Ermeni liderlerin kentten sürülmesi ile sınırlı kalmıştır.⁶ Bir Fransız istatistiğine göre ise 1917 yılında Aydın vilayetinde 21.194 Ermeni bulunmaktadır.⁷

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Savaşın bitimine yakın 1915 yılında sevk ve iskânâ tabi tutulmuş olan Ermeniler de Anadolu'ya dönüş yapmaya başlamışlardır. Bu minvalde Osmanlı Hükümeti, 21 Ekim 1918'de zorunlu göçte tabi tutulmuş olan⁸ ve kendi isteğiyle başka ülkelere göç etmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönüş yapmasına müsaade etmiştir.⁹ Ayrıca yabancı ülkelere gitmek isteyenlere de izin verilecekti.¹⁰ Göçler devam ederken Anadolu'da Mondros Mütarekesi de uygulanmaya başlanacak ve İtilaf kuvvetleri işgale başlayacaklardır. Bu minvalde İngiliz ve Fransız kuvvetleri Güneydoğu Anadolu'daki birçok bölgeyi işgal edeceklerdir. Tam da bu sırada Anadolu'ya başlayan Ermeni göçü, Adana ve çevresinde yoğunlaşacaktır. Bu kapsamda İngiliz General Edmund Allenby, Suriye'den yaklaşık 100.000'e yakın Ermeni göçmenin Fransız işgal bölgesine taşınması emrini vermiştir. Bunların masrafları da İtilaf kuvvetleri tarafından karşılanmıştır.¹¹ Örneğin alınan istihbarata göre İngiliz ve Fransız komutanlar, Katma'da bulunan Ermeni göçmenlere hitaben Halep'ten 3.500 kişilik iâşe maddesi verileceğini belirtmişlerdir.¹²

Suriye'deki Ermeni göçmenlerin işgal bölgesine taşınması için Fransız Suriye Deniz Tümeni bir protokol tanzim etmiştir. Protokole göre haftada 250 Ermeni göçmen taşınacaktır. Halep bölgesindeki Ermeni göçmenler de tren ile taşınmışlar ve bu süreçte günde 3.000 Ermeni, işgal bölgesine getirilmiştir. Söz konusu göçler, Ermeni Milli Birlik Komitesi tarafından organize edilmiştir.¹³ Ayrıca göçlerin organizasyonu için Fransızlar, Adana'da Ermeni Patrik Vekiline emirler vermiştir. Emre göre Anadolu coğrafyasında bulunan Ermeniler, Adana bölgesine getirilecektir. Maraş'tan Sivas'a kadar olan bölgeden ve Tokat, Amasya, Yozgat, Ankara, Kayseri, Konya, Karaman, Afyonkarahisar, Eskişehir, İzmir ve civarındaki bölgelerde bulunan Ermeni göçmenler, işgal bölgesine getirilecek ve her gün kaç göçmen gönderilecekse İngiliz yetkililerine bildirilecektir.¹⁴

Görüldüğü üzere göçler sadece Suriye'den yapılmamıştır. Anadolu'da kalan Ermeniler de işgal bölgelerine toplanmaya çalışılmıştır. Örneğin Eskişehir'den günde 15-20 Ermeni ailesi, Mersin'e ve buradan İstanbul'a göç etmeye başlamıştır.¹⁵ Aynı şekilde Antalya'dan yola çıkan İtalyan vapurunda bulunan 500 hane Ermeni, İzmir ve İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmış,¹⁶

⁴ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 43.

⁵ Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 90-91.

⁶ Mehmet Karayaman, "İzmir'e Bağlı Kazalarda 1923 Yılında Yapılan Rum ve Ermenilere Ait Emval-İ Metruke Sayımı Ve Sonuçları", *Uluslararası İzmir Göç ve Mübadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2018, s. 153 (151-174).

⁷ BOA, HRT-h-503-a-1 (1917).

⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 396.

⁹ Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51, 2009, s. 236.

¹⁰ Celal Bayar, *Bende Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, c. 1, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 48.

¹¹ Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, *İSH-Kutu:5, Gömlek:74*.

¹² *İSH-Kutu:88, Gömlek:105*.

¹³ Paul Du Veou, *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*, (çev. R. Gögen), (ATASE Kütüphanesi), 1938, s. 36-38.

¹⁴ *İSH-Kutu:1197, Gömlek:101*.

¹⁵ *İSH-Kutu:105, Gömlek:99, Belge:4*.

¹⁶ *İSH-Kutu:728, Gömlek:146*.

yine Kayseri'den 800 Ermeni Adana'ya göç etmişlerdir. Bu göç kafilesinin korunması için bir subay ve 40 asker görevlendirilmiştir.¹⁷ Nitekim Osmanlı Hükümeti göçleri engellememiştir. Ancak Paris Barış Konferansı'nda talep edilen bölgeler içinde Adana'nın da yer alması manidar bulunmuştur.¹⁸ Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti, Adana ve çevresine göçlerin men edilmesine karar vermiştir.¹⁹ Buna göre Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dönüş yapan Ermeniler, İtilaf devletlerinin işgal bölgelerine göç edemeyeceklerdir.

İşgal Döneminde İzmir'e Ermeni Göçü

Bilindiği üzere 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile beraber Anadolu İtilaf kuvvetleri (İngiliz, Fransız ve İtalyan) işgal edilmeye başlanmıştır. İlk olarak Anadolu'nun güneyi, Boğazlar, İstanbul, Akdeniz bölgesi ve sonra 15 Mayıs 1919'da İzmir, Yunanlar tarafından işgal edilmiştir. İzmir'in işgaliyle birlikte Yunan kuvvetleri, Batı Anadolu'da yayılmışlardır.

1919'da İzmir işgal edildiği zaman Aydın vilayetinin nüfusu 1.819.616 idi.²⁰ Ermenilerin nüfusu ise 20.766 Ermeni bulunmaktaydı. İngiliz istatistiklerine göre ise bu sayı 27.000 kadardır.²¹ Ermeni yazar Hovanisian'a göre İzmir'deki Ermeni nüfusu 15.000'i aşmakta tüm Aydın vilayetinde ise 25.000'i geçmemekteydi.²² Minassian'a göre ise İzmir'de 1919'da 20.000, 1922'de 30.000 Ermeni vardı.²³ Verilerden anlaşıldığına göre 1919'da İzmir'de ortalama 20.000 ile 25.000 arasında Ermeni olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'da işgallerin başlamasıyla birlikte İzmir'e Ermeni göçünün hızlandığı görülmektedir. 1919'da 1 Ocak-20 Temmuz arasında İzmir'e Halep'ten 511, Adana'dan 328 ve diğer yerlerden 151 olmak üzere toplamda 990 Ermeni dönüş yapmıştır.²⁴ Bu dönemde Ermeniler, Yunanlara destek vermişlerdir. Çünkü Sevr Antlaşması'na göre Ermenilere bağımsız bir Ermeni devleti vaat edilmiştir. Evangelia Achladı'ya göre Ermeniler, yeni idarede bir rol oynamayı ve diğer Ermeni cemaatlerinden sağ kalanların zararının telafisi için yardım elde etmeyi ümit etmişlerdir.²⁵ Bu bağlamda Ermeniler, Manisa'nın işgali sırasında bir komite teşkil ederek Rumlara yardım etmişlerdir. Asım Us'un anılarına göre Yunanlar, yerli Rumlar ile Adana ve çevresinden göç eden Ermenilerden çeteler kurmuşlardır. Us'a göre, bu kimselerin bütün işleri, Türk ve Müslüman halka zulüm etmek ve çeşitli işkencelerle soygunculuk yapmaktı.²⁶

İzmir'in işgaliyle birlikte Ermeniler İzmir ve çevresine göçe başlarken bölgedeki Müslüman ve Türk ahali de iç bölgelere göçe başlamıştır. Celal Bayar'ın "Ben De Yazdım" eserinde aktardığına göre çünkü "Yunanlılar; İzmir'den katliamlar yaparak, yakarak, yağma ederek, her yeri mahvederek ilerliyorlardı. Türkler kaçıyorlardı. Memleketin gerisi göçmenlerle

¹⁷ İSH-Kutu:197, Gömlek:118.

¹⁸ İSH-Kutu:198, Gömlek:108.

¹⁹ İSH-Kutu:97, Gömlek:139.

²⁰ Süleyman Tekir ve Selçuk Ural, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali Ve Aydın Muhacirleri (1919-1920)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(26), Güz 2017, S.127.

²¹ Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 26.

²² Richard G. Hovannisian, "Ermeni İzmir", *Tarihi Kentler ve Ermeniler; İzmir*, (ed. Richard G. Hovannisian), (çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoglu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 12.

²³ Anahide Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 13.

²⁴ Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 136-138.

²⁵ Evangelia Achladı, "Savaşın Yunan İdaresine Kozmopolit Smyrna'nın Sonu", *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir kent Mi?*, (Derleyen: Marie-Carmen Smyanelis), (çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 223.

²⁶ Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964, s. 65-66; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 67.

doldu. Yunanlılar, tayin olunan hattı geçmişler, fakat İzmir'i müdafaa için lüzumu kadar arazi işgal etmişler, sonra kendilerini takviyeye başlamışlardır".²⁷

Müslüman ve Türk muhacirlerin göç mntıkaları kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Şimendifer mntıkası olarak da adlandırılabilen kuzey mntıkası; Bandırma, Balıkesir, Edremit, Soma, Kırkağaç ve Akhisar bölgelerini kapsamaktaydı. Güney mntıkası ise genel olarak Afyonkarahisar, Uşak, Denizli, Nazilli, Tavas, Yenipazar, Çine, Söke ve Kuşadası şehirlerinden oluşuyordu. Arşiv kayıtlarına göre Aralık 1919 tarihi itibarıyla güney mntıkasında 82.623 muhacir toplanmıştır. Kuzey mntıkasında ise bu sayı yaklaşık 40.000 kadardı.²⁸ Elde edilen mevcut verilere göre 122.623 muhacir, Batı Anadolu'nun işgaliyle birlikte iç bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.

Haziran 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransa Hükümeti arasında barış görüşmelerinin başlamasıyla birlikte Ermeniler de yavaş yavaş güney bölgesini terk etmeye başlayacaklardır. 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Anlaşması ile birlikte bu durum daha da hızlanacaktır. İtilaf devletleri, bölgeye taşınmış olan 100.000 kadar Ermeni'nin İstanbul, İzmir, Dörtöyl, İskenderun ve Amerika'da istedikleri yerlere gidebilecekleri teklifini yapmışlardır. Bu süreç içerisinde Ermenilerin bir kısmı İstanbul ve İzmir'e gitmiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin bilgilerine göre 14 Ekim 1921'de 666 Ermeni, İstanbul'a gitmiştir. Bunlardan 172'si de İzmir'de indirilmiştir.²⁹

Bu dönemde Ermeni kaynakları arasında İzmir'de neşredilen Ermenice "Doğu Basını" (Արևելյան Մամուլ) gazetesi, Ermeni göçü hakkında önemli bilgiler vermektedir. "Doğu Basını" 1871-1909³⁰ yılları arasında İzmir'de Madteos Mamuryan editörlüğünde yayınlanmıştır. Gazete 1919 yılında oğlu Hrant Mamuryan tarafından tekrar yayınlanmaya başlamıştır.³¹

Ermeni yazar Haratyan'ın "Արևելյան Մամուլ" Թերթը (1919–1922 թթ.) [Doğu Basını Gazetesi 1919-1922]" adlı makalesine göre Doğu Basını gazetesi, 20 Ekim 1921'de Fransız Hükümeti ile yapılan Ankara Anlaşması'ndan sonra Adana ve çevresinden yapılan Ermeni göçlerini takip etmiştir. Haratyan'ın gazeteden aktardığına göre bölgede bulunan 120.000 Ermeni; İstanbul, İzmir ve Yunanistan, Amerika, Mısır ile başka ülkelere göç etmiştir. Mersin'den Yunanistan'a 2.400'ü Ermeni olmak üzere 4.000 Rum, Ermeni ve Suriyeli mülteci taşınmıştır. Haratyan, gazetenin 9 Şubat 1922 tarihli yazısında Hrant Mamuryan, İzmir ve çevresinde (Հնդիսական-Բաթի Անադոլ) 30.000 Ermeni'nin yaşadığını ve bunların çoğunun Adana ve çevresinden göç ettiğini kaydetmektedir. Bu dönemde Doğu Basını gazetesi İzmir'deki Ermenilere, Adana ve çevresinden gelen göçmen Ermeniler için çağrıda bulunmuş ve onlara iş verilmesini teklif etmiştir. Gazetenin haberine göre Amerikan Yardım Derneği (American Relief Society) yetimler ve Ermeni göçmenler için bir atölye kurmuştur. Neticede Haratyan'ın gazeteden aktardığına göre İzmir'deki Ermeniler, mahalli idareciler ve meclis üyeleri, Ermeni göçmenlerin yerleşmesi için hiçbir çabadan kaçınmamışlardır. Yardım edenler arasında yardımsever Ermeniler de vardır. Tüccar V. Palyozyan, göçmenlere geniş bir depo/ambar tahsis etmiştir. Banker Z. Bakırcıyan ise barakalar inşa etmiştir. Ayrıca birçok Ermeni göçmen, İzmirli Ermenilerin evlerinde barınmıştır (14 Aralık 1921). Ayrıca İzmir'den

²⁷ Celal Bayar, *Bende Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, c. 8, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 158.

²⁸ Tekir ve Ural, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri (1919-1920)", s. 134, 142.

²⁹ Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 149, 173.

³⁰ 1909 yılından sonra Daşink (Akit) adlı bir gazete yayın hayatına devam etmiştir. Daşink; Doğu Basını adlı gazetenin devamı niteliğindedir. 1909-1914 yılları arasında yayınlanmıştır. Gazete Ramgavar Özgürlükçü Partisi yanlısı bir yayın çizgisi izlemiştir. *İzmir Ermenileri Ege Kıyıları'nın Yitip Gitmiş Sakinleri*, (yay. haz. R. Koptaş), (Derleyen: Zakarya Mildanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 204.

³¹ Robert H. Hews, "Madteos Mamuryan: Batı Ermeni Rönesansı'na Katkıda Bulunan Bir İzmirli", *Tarihi Kentler ve Ermeniler; İzmir*, (Ed. Richard G. Hovannisian), çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 189-193.

ayrılmak isteyen göçmen Ermenilerin işlerini yürütmek için Göçmen İdaresi kurulmuştur.³² Yine Haratyan'ın gazeteden aktardığına göre 1921-1922 yıllarında Yunan ordusunun Anadolu'daki başarısız muharebelerinden sonra çevre bölgelerden İzmir'e yoğun bir Ermeni göçü başlamıştır. 1921 baharında İzmir'de 500 Ermeni yetim bulunmaktadır. Doğu Basını gazetesi bu yetimler için bağış toplama merkezi kurma çağrısında bulunmuştur. Ayrıca İzmir'de göçmenler için faaliyet gösteren hayır kurumları da vardır: Hayırsever Kadınlar Derneği, Hripsimyan Eğitimseverler Derneği, Kordelia (Karşıyaka) Koruyucu Kadınları Derneği bunlardan bir kaçıdır. Bu hayır kurumlarının yanı sıra İzcî Birliği ve Kızılhaç'ta muhtaçlara yardım etmektedir. Yetimlerin ihtiyaçları, cemiyet fonları ve kişisel bağışlardan karşılanmaktaydı. Amerikan Yardım Derneği de Ermeni göçmenler için İzmir'deki Ermeni Merkez Yetimhanesine yardımda bulunmaktaydı. Bu kapsamda marangozluk eğitimi ve mobilya yapımı için bir atölye kurulmuş ve burada mesleki eğitimi geliştirmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Ermeni yetimler ve göçmenlerin ihtiyaçları için Ermeni Hayırseverler Birliği (ABGU) de İzmir'de çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu sayede 1921'de ABGU, İzmir'deki yetimler ve göçmenler için harç, üyelik ücreti ve bağışlardan külliyetli miktarda altın toplayabilmiştir.³³

İzmir'e göç eden Ermeniler, İzmir'e yerleştikleri gibi buradan da başka ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Örneğin Yunan Hükümeti, İzmir'de 8.000 Rum ve Ermeni göçmeni, Yunan adalarına nakletmiştir.³⁴ Adana ve çevresinden İzmir'e göç eden bir kısım Ermeni de Yugoslavya'ya sığınarak Makedonya ve Sırp şehirlerine yerleşmişlerdir. Yine bu dönemlerde Meksika ve Fransa'ya da İzmir'den Ermeni göçleri yaşanmıştır.³⁵ İzmir'den birçok Ermeni Arjantin'e de göç etmiştir.³⁶ Başka bir Ermeni kaynağına göre ise, Yunanistan ve Yunan işgal mıntıklarında 10.000'i yetim olmak üzere toplamda 80.000 Ermeni göçmen bulunmaktaydı. Yunan ordusunun 1922'de İzmir ve Trakya'dan çekilmesiyle Yunanistan'a büyük bir Ermeni göçü başlamıştır. Ermeni göçmenler, Rumlarla beraber Yunan kuvvetlerini takip ederek Atina ve Batı Trakya ile çevresine yerleşmişlerdir. 1922 itibarıyla bu göçlerle birlikte Yunanistan'da 45.000 Ermeni bulunmaktaydı. 1924'te bu sayı, 55.000'e ulaşmıştır. Diğer verilere göre yaklaşık 100.000-120.000 Ermeni, Yunanistan'da toplanmıştır.³⁷ Bulgaristan ve Batı Trakya'da ise 40.000 Ermeni göçmen bulunmaktaydı.³⁸ Başka bir Ermeni kaynağında ise Yunanistan'da 90.000-200.000 arası Ermeni toplanmış ve bunlar Yunanistan'ın çeşitli şehirlerine yerleşmişlerdir.³⁹ Hacı Bey'in İzmir Günleri adlı kitapta ise İtilaf Kuvvetleri 250.000 Ermeni'yi,

³² Արեւրտ Խառատյան, “Արեւելյան Մամուլ” Թերթը (1919–1922 թթ.) [Doğu Basını Gazetesi 1919-1922], *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 3, 2014, էջ 85-86; <https://artsakhlib.am/2019/09/18/արևելյան-մամուլ-թերթը-1919-1922-թթ/> Erişim Tarihi: 13.11.2022.

³³ Արեւրտ Խառատյան, “Արեւելյան Մամուլ” Թերթը (1919–1922 թթ.), էջ 92-93.

³⁴ K. Neruşos, *Küçük Asya Seferi 1919-1922*, c. IV, Yunan Harp Tarihi Yayınları, Atina, 1960, s. 23.

³⁵ Նարինե Նուշերվանյան, “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı]”, *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, 2018, էջ 276-281. <https://artsakhlib.am/2019/11/09/հայ-գաղթականության-տեղաբաշխումը-հայ/> Erişim Tarihi: 13.11.2022.

³⁶ Bakınız: Nelida Boulgourdjian-Toufeksian, “ Buenos Aires'teki Sivil Toplum Ağlarının Kuruluşunda İzmirli Ermeni Elitlerinin Rolü”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: İzmir*, (ed. Richard G. Hovannisian), (çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoglu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 275-290.

³⁷ Նարինե Նուշերվանյան, “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո”, էջ 277.

³⁸ Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 176.

³⁹ Աննա Ա. Վարդանյան, “Ճապոնական Նավի Հետագծով. Չմյուռնիայի Հայերի Եվ Հույների Փրկումը”, *Ցեղասպանագիտական Հանդես* 8 (2), 2020, էջ 88. https://agmipublications.asnet.am/wp-content/uploads/2021/02/2020.2_76-95.pdf, erişim tarihi: 20.11.2022.

Yunan Adaları ve Yunanistan'a götürülmüşlerdir.⁴⁰ Görüldüğü üzere bu dönemde Yunanistan, Ermeni göçmenlerin toplanma merkezi haline gelmiştir.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Anadolu'ya yoğun bir göç hareketi başlamıştır. Bunların başında 1915 yılında Musul ve Halep'e sürgün edilmiş olan Ermeniler gelmektedir. Göçler, yoğun olarak Adana ve çevresine yapılmıştır. Keza İtilaf kuvvetleri bu bölgeyi işgale başladıklarında yanlarında Ermenileri de getirmişlerdir. Fakat 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Güney Cephesi'nin kapanmasından sonra bölgeye taşınmış olan Ermenilerin bir kısmı, Suriye ve çevresine dönerken bir kısmı da bu defa Yunan işgal mıntıkalarına göç etmeye başlamışlardır. Ermeni kaynaklarına göre yaklaşık 30.000 Ermeni, İzmir'e göç etmiştir. Göç eden Ermenilerin bir kısmı İzmir'e yerleşirken bir kısmı da başka ülkelere göç etmişlerdir. İzmir'de kalan Ermeniler ise 26-30 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz'un muzafferiyetinden sonra mütebaki Yunan kuvvetleri ile Anadolu'yu terk etmişlerdir. Ermeni kaynaklarına göre yaklaşık 100.000-200.000 Ermeni, Yunanistan'da toplanmıştır. Bunların bir kısmı Yunanistan'a yerleşirken bir kısmı da Batı Trakya, Bulgaristan, Yugoslavya, Makedonya'ya göç etmişlerdir. Ayrıca buralardan Fransa, Meksika, Amerika, Arjantin gibi ülkelere göç eden Ermeniler de olmuştur. Bu bilgiler ışığında Milli Mücadele döneminde Ermenilerin Anadolu'dan göç istikameti güneyde Suriye ve çevresi, batı da ise İzmir ve çevresinden olmuştur. Dolayısıyla Milli Mücadele döneminde Anadolu'daki Ermenilerin büyük bir çoğunluğu bu iki istikamette Anadolu'yu terk ederek başka ülkelere göç etmişlerdir.

Anlaşıldığı üzere Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'ndan başlamak üzere Türk İstiklal Harbi'nin sonuna kadar İtilaf devletleri ile işbirliği halinde çalışmışlardır. Diğer bir deyişle Anadolu işgal edildiği zaman İtilaf devletlerinin saflarında yer almışlardır. Neticede Müttefiklerin Anadolu'yu ele geçirme planlarının Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından akamete uğratılmasıyla da Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, HRT-h-503-a-1.

BOA, HRT-h-843-1.

Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi

İSH-Kutu:5, Gömlek:74.

İSH-Kutu:88, Gömlek:105.

İSH-Kutu:1197, Gömlek:101.

İSH-Kutu:105, Gömlek:99, Belge:4.

İSH-Kutu:728, Gömlek:146.

İSH-Kutu:197, Gömlek:118.

İSH-Kutu:198, Gömlek:108.

İSH-Kutu:97, Gömlek:139.

⁴⁰ Harry Yeseyan, *Türkiye'den Kovulmak Hacı Bey'in İzmir Günleri*, (çev. Zafer Avşar), Belge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 336.

2. Telif ve Tetkik Eserler

Achladi, Evangelia; “Savaşın Yunan İdaresine Kozmopolit Smyrna’nın Sonu”, *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir kent Mi?*, (Derleyen: Marie-Carmen Smyanelis), (çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Bayar, Celal, *Bende Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, Cilt: 1, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Bayar, Celal, *Bende Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, Cilt: 8, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Boulgourdjian-Toufeksian; Nelida, “Buenos Aires'teki Sivil Toplum Ağlarının Kuruluşunda İzmirli Ermeni Elitlerinin Rolü”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler; İzmir*, (Ed. Richard G. Hovannisian), (çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoglu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2018.

Günay, Nejla; “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51, 2009.

Խառատյան, Արթուր; “Արեւելյան Մամուլ” Թերթը (1919–1922 թթ.) [Doğu Basını Gazetesi 1919-1922]”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 3, 2014, էջ85-86; <https://artsakhib.am/2019/09/18/արևելյան-մամուլ-թերթը-1919-1922-թթ/>, erişim tarihi: 13.11.2022.

Emecen, Feridun; “Aydın”, *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aydin>, Erişim Tarihi: 14.11.2022.

Hewsen, Robert H.; Madteos Mamuryan: Batı Ermeni Rönesansı'na Katkıda Bulunan Bir İzmirli”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler; İzmir*, (Ed. Richard G. Hovannisian), (çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoglu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2018.

Hovannisian, Richard G.; “Ermeni İzmir”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler; İzmir*, (Ed. Richard G. Hovannisian), (çev. A. Ergüneş, S. Aksoy, F.G. Diler, A. Gebenlioğlu ve G. Kıranoglu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2018.

İzmir Ermenileri Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri; (yay. haz. R. Koptaş), (Derleyen: Zakarya Mildanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2017.

Karayaman, Mehmet; “İzmir'e Bağlı Kazalarda 1923 Yılında Yapılan Rum ve Ermenilere Ait Emval-İ Metruke Sayımı ve Sonuçları”, *Uluslararası İzmir Göç ve Mübadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2018 (151-174).

Karpat, Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Minassian, Anahide Ter; *Ermeni Kültürü ve Modernleşme*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.

Neruços, K. *Küçük Asya Seferi 1919-1922*, Cilt: IV, Yunan Harp Tarihi Yayınları, Atina 1960.

Նուշերվանյան, Նարինե; “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı]”, *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, 2018, էջ <https://artsakhib.am/2019/11/09/հայ-գաղթականության-տեղաբաշխումը-հայ/>, erişim tarihi: 13.11.2022.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Özdemir, Hikmet, Çiçek, Kemal, Turan, Ömer, Çalık, Ramazan ve Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Tekir, Süleyman ve Ural, Selçuk, “Batı Anadolu’da Yunan İşgali ve Aydın Muhacirleri (1919-1920)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13(26), 2017, s. 125-148.

Turan, Mustafa; *Yunan Mezalimi 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Us, Asım; *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.

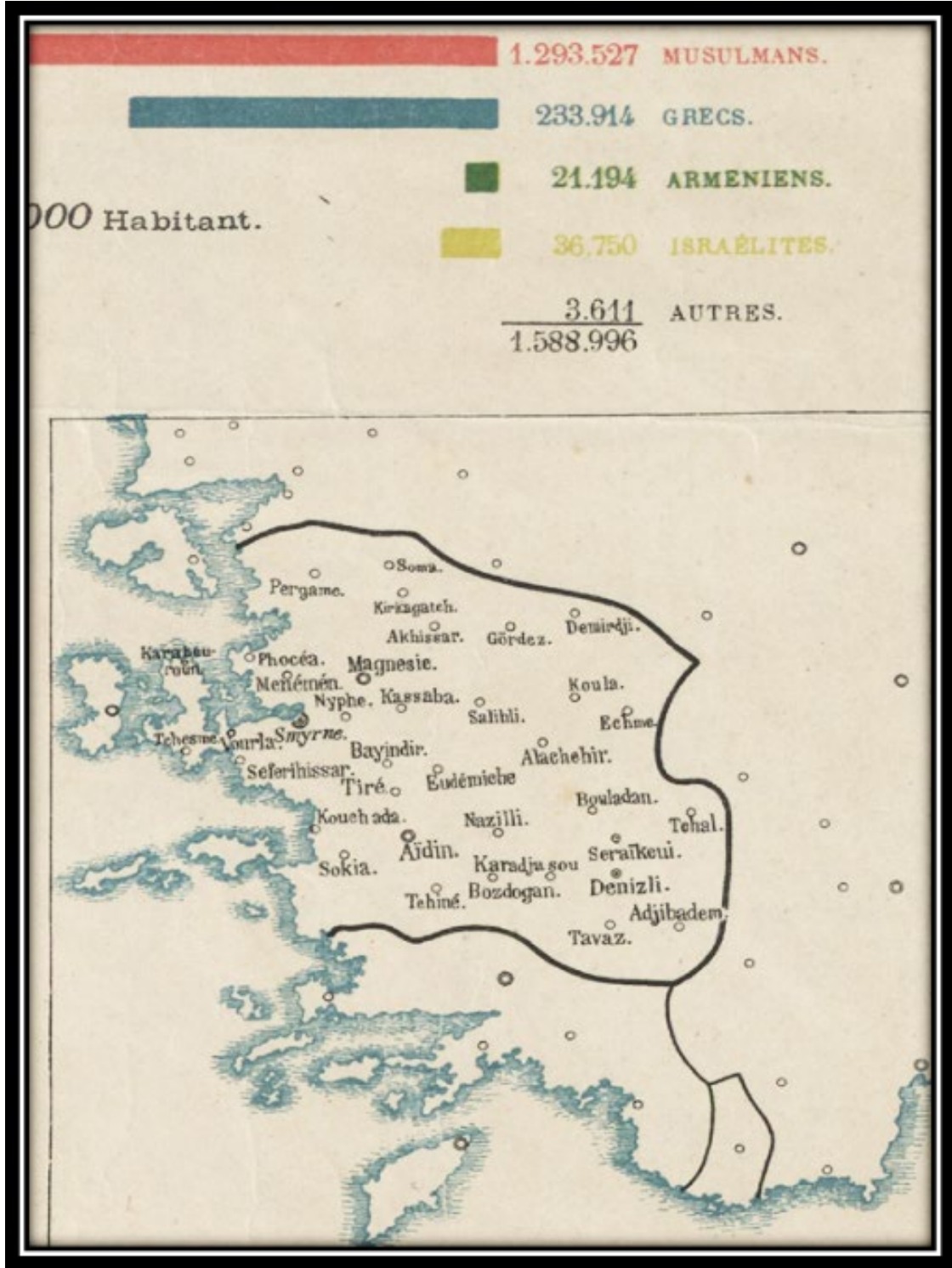
Վարդանյան, Աննա Ա.; “Ճապոնական Նավի Հետագծով. Չմյուռնիայի Հայերի Եվ Հուլյանի Փրկուլի”, *Ցեղասպանագիտական Հանդես* 8 (2), 2020, էջ 88. https://agmipublications.asnet.am/wp-content/uploads/2021/02/2020.2_76-95.pdf, erişim tarihi: 20.11.2022.

Veou, Paul Du; *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*, (çev. R. Gögen), 1938.

Yeseyan, Harry; *Türkiye’den Kovulmak Hacı Bey’in İzmir Günleri*, (çev. Zafer Avşar), Belge Yayınları, İstanbul 2011.

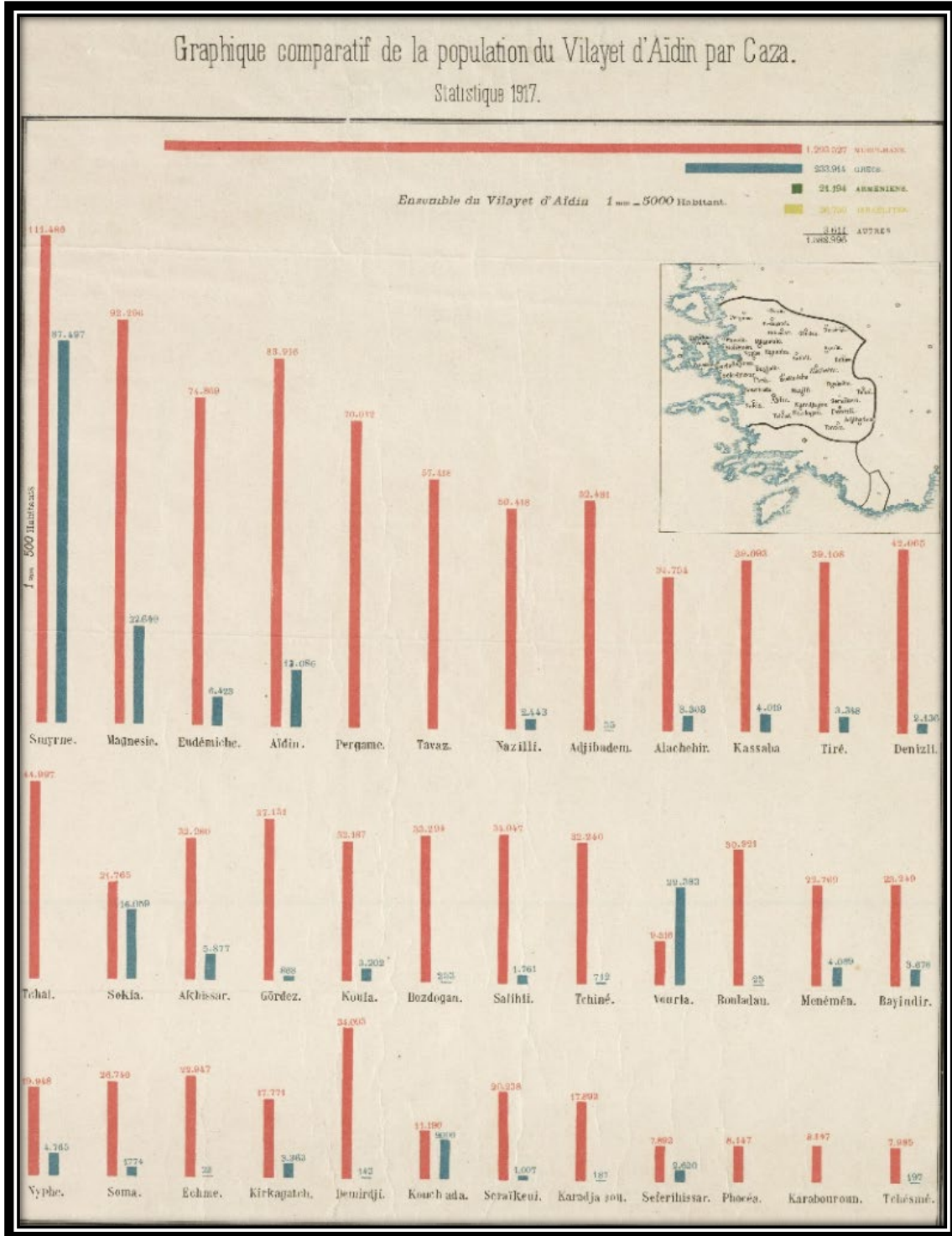
EKLER

EK-1: 1917 yılında Aydın vilayetinde Müslüman, Rum, Ermeni ve Musevi nüfusu.⁴¹

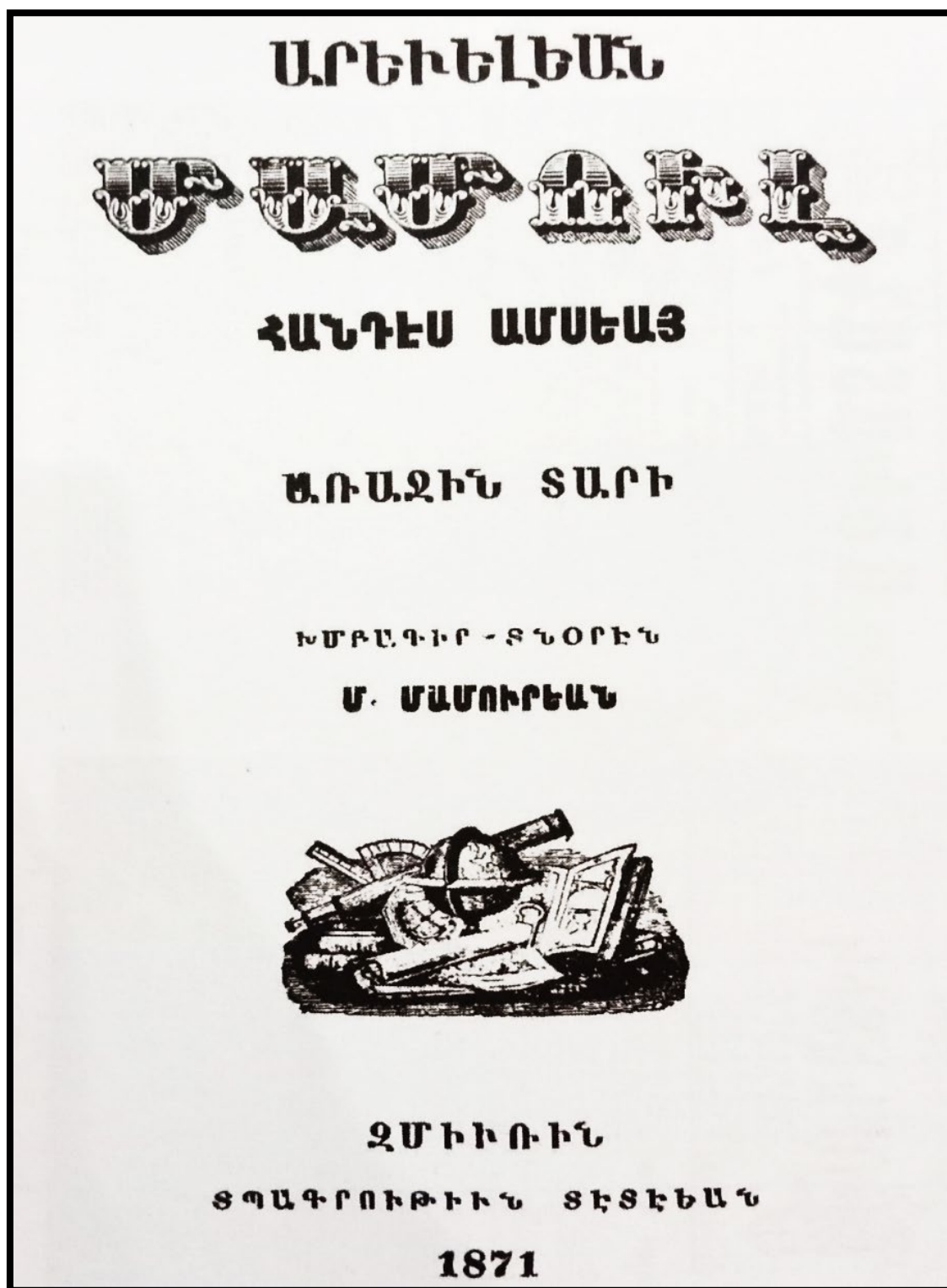
⁴¹ BOA, HRT-h-503-a-1.

EK-2: 1917 yılında Aydın vilayetinde Müslüman, Rum, Ermeni ve Musevi nüfus istatistiği.⁴²

⁴² BOA, HRT-h-503-a-1.

EK-3: Doğu Basını Gazetesi.⁴³

⁴³ İzmir Ermenileri; Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri, s. 217.

CUMHURİYET DÖNEMİ LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA CUMHURİYETİN İLÂNI

*The Proclamation of The Republic in The Republic Period High School
History Textbooks*

Seher Akça

Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: seherakca@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4987-8087

Near East Historical Review

13/1, January / Ocak 2023
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi

Received Date - Geliş Tarihi : 13.12.2022

Accepted Date - Kabul Tarihi : 01.02.2023

Pages - Sayfa : 151 - 165

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.67024>

Citation - Atıf : Seher Akça, “Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Ders Kitaplarında Cumhuriyetin İlânı”, *Near East Historical Review*, 13/1, January, 2023, pp. 151 – 165.

CUMHURİYET DÖNEMİ LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA CUMHURİYETİN İLÂNI

*The Proclamation of The Republic in The Republic Period High School
History Textbooks*

Seher Akça

Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: seherakca@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4987-8087

Öz

Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde gerçekleştirilen Türk Devrimi'nin siyasal yapılanma sürecinde dönüm noktası, Cumhuriyetin ilân edilmesi olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yeni ve modern bir devlet yaratmak, ulusal kimliğin inşası noktasında eğitime büyük önem verilmiş; başta eğitim kurumu olmak üzere tarih dersleri, bu derslere ilişkin kitaplar ve bu kitaplarda işlenecek konular, siyasal iktidarların meşruluğu açısından önem kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi boyunca, okulların her kademesinde, tarih dersleri için müfredat programları ve bu programlar doğrultusunda ders kitapları hazırlanmıştır.

Bu çalışmada, yeni Türk Devletinin siyasal sistemi olan "Cumhuriyetin ilanı" konusu, Cumhuriyet döneminde liseler için hazırlanan tarih ders kitaplarında işleniş boyutuyla incelenmiştir. Çalışma kapsamında Türk Tarih Tezi'ne göre liseler için hazırlanan ders kitaplarının 1934 yılında basılan ve Cumhuriyet dönemine ait IV. Cildi başlangıç olarak alınmış; 1958, 1973, 1976, 1981 ve 2000 yıllarında liseler için hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ders kitaplarında Cumhuriyet konusuna ilişkin veriler toplanmıştır. Bu veriler, nitel araştırma yöntemi olan doküman analiziyle değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi ders kitaplarında "Cumhuriyetin ilanı" konusunun işlenişinin genel hatlarıyla ortaya konulması suretiyle, tarih konularının öğretiminde karşılaşılan öğretimsel ve metodik sorunların tespitine katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte siyasal iktidarlar çerçevesinde, eğitim-siyaset ilişkisinde izlenen değişim ve yaklaşımlar da ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ders Kitapları, Tarih, Cumhuriyetin İlanı, Türk Tarih Tezi.

Abstract

The turning point in the political structuring process of the Turkish Revolution, led by Mustafa Kemal Atatürk, was the proclamation of the Republic. Since the first years of the Republic, great importance has been attached to education in terms of creating a new and modern state and building national identity; History lessons, the books related to these lessons and the subjects to be covered in these books have gained importance in terms of the legitimacy of political powers. During the Republican period, curriculum programs for history lessons and textbooks were prepared in line with these programs at all levels of schools.

In this study the subject of "Proclamation of the Republic", which is the political system of the new Turkish State, was examined in terms of its handling in the history textbooks prepared for high schools. Within the scope of the study, the textbooks prepared for high schools were published in 1934 and belong to the IV which prepared according to the Turkish History Thesis, the skin was taken as the beginning. In the History textbooks prepared for high schools in 1958, 1973, 1976, 1981 and 2000 data on the subject of the Republic were collected. These data, were evaluated by document analysis, which is a qualitative research method.

The study will contribute to the determination of the instructional and methodical problems encountered in the teaching of history subjects by revealing the handling of the subject of "proclamation of the Republic" in the textbooks in general terms. In addition within the framework of political power, the changes and approaches in the education-politics relationship will also be revealed.

Keywords: Textbooks, History, Proclamation of the Republic, Turkish History Thesis.

Giriş

Türkiye Cumhuriyetinin ulus devlet olarak kurulması, Cumhuriyet yurttaşlığına dayalı ulusal kimliğin kazandırılması, ulusal değerlerin korunması ve pekiştirilmesinde dil ve tarih çalışmalarına önem kazandırmıştır. 1930’lu yılların başında bilimsel esaslara dayalı olarak yürütülen çalışmalarla, Asyatik temelli Türk Tarih Tezi geliştirilmiş; bu tez doğrultusunda tarih dersleri için müfredat programları ve ders kitapları hazırlanmıştır.

Tarih dersleri için müfredat programları belirlenirken; bu programlara uygun konuları içeren ders kitaplarının hazırlanması üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Nitekim tarih ders kitaplarında işlenecek konuların içerik ve sunumuna ilişkin hususlar, dönemin yöneticilerince ciddiye ele alınmış; her iktidar döneminde tarih ders kitaplarına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler genellikle, dönemin siyasi atmosferine de uygun olarak, işlenen konu ağırlıklarının azaltılması, artırılması ya da tamamen müfredattan çıkarılması; işleniş tarzında yapılan değişiklikler şeklinde kendini göstermiştir. Bu hususta yapılan düzenlemelerde, 20. Yüzyıl boyunca genel itibarıyla, Türk Tarih Tezi, Hümanizma, Türk-İslam Sentezi, bireysel farklılığa ve özgünlüğe dayalı yapılandırmacı öğretim programlarıyla yürütülen pedagojik yaklaşımların etkisi gözlenmiştir.¹

Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi boyunca ilk-orta-lise kademelerindeki tarih öğretim program ve ders kitaplarında her zaman yer verilen konular arasında, ulusal sınırlar içinde tam bağımsız ve ulusal iradeye dayalı Türkiye Cumhuriyet Devletinin kuruluş süreci ve bu süreçte yaşanan gelişmeler yer almıştır. Bu gelişmeler içerisinde, hiç şüphesiz Cumhuriyet Türkiye’sinde siyasi meşruiyet, ulusal kimlik ve aidiyet açısından büyük önem taşıyan Milli Mücadele dönemi, Cumhuriyetin ilanı ve devrimler konuları önemli bir ağırlık teşkil etmektedir. Bu çalışmada, “Cumhuriyetin ilanı” ile ilgili farklı dönemlerin ders kitaplarında yer alan veriler sunulurken, konunun yıllara göre içerik ve biçimsel farklılıkları analiz edilmiştir. Bu analizde, “Cumhuriyetin ilanı” konusunun, hangi başlıklar altında işlendiği, kaç sayfa olduğu, görsel kullanılıp kullanılmadığı, yararlanılan kaynaklar açısından değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Tarih IV, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, İstanbul Devlet Matbaası, 1934.²

“Cumhuriyetin ilanı” konusu, 1930’lu yıllarda Türk Tarih Tezine uygun olarak liseler için hazırlanan ve liselerde okutulan dört ciltlik tarih kitaplarının IV. Cildinde, 145-155 sayfaları arasında işlenmiştir. Konuyla ilgili verilen başlıklar şunlardır.

- Türk devrim ve reform hareketlerinin uygulamasında güdülen usul
- İkinci Büyük Millet Meclisinde ilk muhalefet kaynaşmaları, hükümetin istifası
- Anayasa’da değişiklikler, hükümetin kurulmasında kabine usulü
- Cumhuriyet: Yeni Türk Devletinin asıl ismini alması
- Gazi Mustafa Kemal: Türkiye Cumhuriyetinin ilk Reisi
- Cumhuriyetin İlanından Sonraki Günlerde

“Türk devrim ve reform hareketlerinin uygulamasında güdülen usul” başlıklı kısımda, Türk devriminin uygulanma sürecine ilişkin, Mustafa Kemal’in Nutuk adlı eserinden de aktarım yapılarak bilgiler verilmiştir. Burada uygulamanın aşamalandırılması, safhalara ayrılması, köklü olması ve kesinlikle geriye dönülmemesi, uygun zaman ortaya çıkıncaya kadar sır gibi saklanması, saltanatın kaldırılmasının siyasi devrimler için bir kırılma noktası teşkil ettiği hususları vurgulanmıştır. Özellikle saltanatın kaldırılmasından Cumhuriyetin ilanına kadar olan

¹ Ahmet Şimşek & Emre Çakmakçı, “Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(30), 2019, s. 191-193.

² *Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (Ed. Kurtuluş Güran), Kaynak Yay., İstanbul 2019.

dönemde, Mustafa Kemal'in iç (İzmir'de İstanbul gazetecilerine hitabesi-4 Şubat 1923) ve dış kamuoyu (Neue Freie Presse gazetesi muhabirine demeci-27 Eylül 1923) ile paylaştığı açıklamalardan alıntılar tespit edilmiş ve bu alıntılar için dipnot düşülmüştür. Yine aynı başlıkta, Mustafa Kemal için, "Gazi", "Milli Reis" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.³

Tarih IV kitabında, Cumhuriyet ilanı sürecinde üzerinde durulan diğer konu, hükümet bunalımıdır. Bunalımın nedeni, İkinci Mecliste gizli olarak ortaya çıkan hizipleşmeye dayandırılmıştır. Buna göre, "muhafazakâr" ve "gerici" bir ruha sahip bu muhalefetin milli hâkimiyet ve halk idaresinin karşısında olup, yeni rejim ve yapılan yenilikler için tehdit oluşturduğu, muhalif vekillerin "*ilkel bir bölgecilik zihniyetiyle*" hareket ettikleri, hatta siyasi konularda, hükümet ve parti işlerinde, "*nüfus tezkerelerinin etkin olduğu* vurgulanmıştır. Bu muhalif kaynaşma, yürütme organının işleyişini sekteye uğratmış, mevcut hükümetin istifasına yol açmıştır. Muhalefetin yeni vekiller heyeti üzerinde anlaşmaya varamaması, hükümet sorununun bir buhrana dönüşmesi, Gazi Mustafa Kemal'in müdahalesi ve Cumhuriyet idaresine geçişin yakın nedeni olarak öne çıkarılmıştır.⁴

Tarih IV kitabında "Anayasa Değişiklikleri: Hükümetin Kurulmasında Kabine" başlığı altında Mustafa Kemal'in sorunları temelden çözme hususundaki yaklaşımına temas edilmiş; "*Her vekilin meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi*" usulünün barış sonrası şartlara uymadığı ve hükümet sisteminde yapılacak değişikliklerle, Cumhuriyetin, yeni Türk Devletinin yönetim biçimi olarak kabul edileceği belirtilmiştir.

Bu alt başlıkta yer alan bir başka konu da, Cumhuriyetin ilanından bir gün önce Çankaya'da yapılan akşam yemeğidir. Bu yemekle ilgili verilen bilgiler Nutuk'tan alınmış, bu yemekte Mustafa Kemal'in söylediği "*Yarın Cumhuriyet İlan edeceğiz!*" sözüne yer verilmiştir. Burada adı geçen diğer kişi, yemekten sonra başbaşa kaldıkları İsmet Paşadır.⁵ Aynı akşam, İsmet Paşa ile birlikte, 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa'nın devlet şeklini tespit eden maddeleri üzerinde yapılan değişikliklerle, Cumhuriyetin Türkiye Devleti hükümet şekli olarak kabul edilmesi, devlet başkanı ve başbakanın seçilmesi ve hükümet kurulmasına ilişkin esasların da tespiti hususlarına yer verilmiştir.

Ders kitabında, 29 Ekim günü parti toplantısında yaşanan kargaşalık üzerine, Gazi'nin bir gün önce hazırlanan esasları teklifiyle ilgili maddelerin kabul edilerek Meclis toplantısına geçildiği belirtilmiştir. Bu alt başlıkta dikkat çeken bir husus, Cumhuriyetin ilanı kararının bazı çevrelerde yaratmış olduğu tepkilere, Nutuk'tan alıntı yapılarak "*bu esnada Ankara'da bulunmayan bazı kişiler, yetkileri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve görüş ve onayları alınmadan Cumhuriyetin ilan edilmiş olmasını gücenme ve ayrılma vesilesi saydılar*" şeklinde yer verilmesidir.⁶

"Cumhuriyet: Yeni Türk Devletinin Asıl İsmi Alması" başlığı altında, Anayasa Encümeninin teklif ettiği kanun tasarısına ilişkin esasların maddeler halinde sıralandığı görülmektedir. Burada Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olması, ferdi saltanata son verilmesinin zaten Cumhuriyet anlamına geldiği, devlet başkanı seçimi ve başbakanın Cumhurbaşkanı tarafından tayini hususları vurgulanmıştır. Kanun tasarısında yer alan esaslar, Meclis'te oybirliğiyle, bütün Meclisin ittifakıyla kabul edilmiş; "*Yaşasın Cumhuriyet*"

³ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 145-147.

⁴ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 148-149.

⁵ 28 Ekim akşamı Çankaya'da gerçekleştirilen bu toplantıya katılan kişiler arasında İsmet İnönü, Fethi Okyar, Kazım Özalp, Kemalettin Sami, Halit Karsıalan, Fuat Bulca ve Ruşen Eşref yer almıştır. Kazım Özalp, "Cumhuriyet Nasıl İlan Edildi?", *Yakın Tarihimiz*, III(36), 1962, s. 290.

⁶ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 149-150.

sesleriyle alkışlanmıştır. Bu alt başlıkta yaşanan gelişmenin önemine binaen, tarih, gün ve saat kaydı da parantez içerisinde (29/30 Ekim 1923, Pazartesi, saat 20.30) şeklinde belirtilmiştir.

Bu alt başlıkta yer alan diğer bir husus da, Cumhuriyetin gerçekte 19 Mayıs'ta Samsun'a geliş ile başlayan, Havza, Amasya, Erzurum, Sivas Kongreleri kararlarıyla olgunlaşan, 23 Nisan 1920'de Ankara'da I. Meclis açılmasıyla fiiliyata konulan sürecin resmîyet kazanması şeklinde tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerle olan bağının vurgulanmasıdır. Özellikle de, Mustafa Kemal'in Meclisin ilk günlerinde *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi ve Ankara Mebusu* olarak Cumhuriyet idaresini yansıtan ve hükümet kuruluşuna ilişkin önergesine temasla, bu önergenin Cumhuriyetin ilk anayasası olarak 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edildiği belirtilmiştir.

Bu alt başlıkta yer alan bir diğer husus da, o günün koşullarında mecliste saltanat ve hilafet kurumlarını savunan kişiler bulunması nedeniyle, Cumhuriyet idaresinden açıkça söz edilmeksizin devlet idaresinin, fiilen milli hâkimiyet esasları dairesinde yürütülmeye çalışılması ve şartların olgunlaştırılmasıdır. Bu nedenle Cumhuriyetin resmen ilanı, mevcut durumun resmîyet kazanması olarak ele alınmıştır.⁷

Ders kitabında “*Gazi Mustafa Kemal: Türkiye Cumhuriyetinin İlk Reisi*” başlığı altında, Türk milletinin başı olarak kabul edilen Gazi Mustafa Kemal'in, İkinci Mecliste oy birliği ile seçilerek devlet başkanı olduğu, fiili durumun bu suretle resmîyet kazandığı belirtilmiştir. Bu başlıkta, Mustafa Kemal'in devlet başkanı seçilmesinin, kendisinin 8-9 Temmuz 1919 tarihinde ordu müfettişliği, resmi sıfat ve yetkilerini bırakmasından sonra, hayatını vatanı kurtarmaya adanması ve bunu Cumhuriyetle gerçekleştirerek gerçek unvanını alması ile açıklanması ve yaşanan sürecin önemine binaen, tarih ve saatlerin “*altı yıl evvel, 1919 Temmuz'unun 8/9 gecesi saat 22.50'de Harbiye Nezareti'ne ve on dakika sonra da saat 23.00'da Padişah'a Erzurum'dan çektiği telgraf*” şeklinde yer alması dikkat çekmektedir.

Mustafa Kemal'in devlet başkanı seçilmesi sonrasında Meclis kürsüsünden yaptığı teşekkür konuşmasının bazı kısımları da, bu alt başlıkta verilmiş; bu konuşma için, “*Büyük Milli kahraman aynı zamanda yüksek bir tevazu kahramanı olduğunu göstermiştir*” ifadesine yer verilmiştir. Bu konuşmanın alıntısında, Mecliste bulunan diğer vekillerin destekleyici sözleri, 29 Ekim 1923 tarihli Meclis tutanakları dipnot düşülmüş, burada isim olarak da yalnızca, Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Beyin ismi yer almıştır.⁸

Ders kitabının Cumhuriyetin ilanına ilişkin son kısmı, “*Cumhuriyetin ilanından sonraki günlerde*” alt başlığıyla verilmiştir. Bu kısımda, Cumhuriyetin ilanının ortaya çıkardığı olumlu-olumsuz tepkilere yer verilmiştir. Bir taraftan bayram coşkusuyla kutlamalar yapılırken; diğer taraftan, içlerinde siyasi ve askeri olarak önemli mevkilerde bulunan bazı kişilerin de yer aldığı “*dargın ve hoşnutsuz bir zümrenin*” bulunduğu vurgulanmıştır. Ders kitabında isimleri verilmeyen bu kesim tarafından yapılan ve basına da yansıyan eleştiriler için de, Cumhuriyetin İlan kararının hızlıca ve kendilerinden habersiz uygulanması hususu yer almıştır. Meclisin fiilen benimsediği idarenin gerçek adının verilmesinden ibaret olan Cumhuriyet ilanına yönelik bu tepkiler, yersiz ve milletin sevincini bulandıran tepkiler olarak görülmektedir.⁹

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından yazılan “Tarih IV ” adlı ders kitabında Cumhuriyetin ilanı konusunun işlenişine bakıldığında, bu konunun detaylı olarak işlendiği görülmektedir. Verilen bilgilerde, Mustafa Kemal'in sözleri üzerinden ve Nutuk'tan alıntılar yapılması itibarıyla, verilen bilgiler zenginleştirilmiştir. Kitapta, Mustafa Kemal yanında, İsmet

⁷ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 151-153.

⁸ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 151-153.

⁹ Tarih IV, *Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, s. 154-155.

İnönü ve Tunalı Hilmi Beyin isimleri geçerken; yaşanan önemli olayların tarihi, gün, ay, yıl olarak ve saat itibarıyla ayrıntılı şekilde yer almıştır. Cumhuriyetin ilanı sürecinde, hükümet buhranı ve meclis muhalefetine yer verilirken; Cumhuriyetin, Samsun’da başlayan yolculuk, kongreler, I. Meclis, 1921 Anayasası ile fiilen uygulandığı, 29 Ekim’de alınan kararın, yalnız fiili duruma resmiyet kazandırdığı vurgusu dikkat çekmektedir. Bu süreçte bazı çevreler tarafından takınılan olumsuz tutuma da temas edilirken, bunların anlamsız ve dayanaksız olduğu da açıkça ortaya konulmuştur. Konunun işlendiği sayfalarda herhangi bir görsel kullanılmamıştır.

Resim 1: “Tarih IV” Kitabı

2. Fahriye Yazgan–Neriman Serdarlar, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1955, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1958.

Bu kitap, İstanbul Kız lisesi Tarih Öğretmeni Fahriye Yazgan ve Devlet Konservatuvarı Tarih Öğretmeni Neriman Serdarlar tarafından liselerde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Bu kitapta Cumhuriyetin ilanı konusu, “Türkiye Cumhuriyeti” başlığı altında ve “*Cumhuriyet’in İlanı ve Mustafa Kemal’in Reisi Cumhur Seçilmesi*” alt başlığıyla verilmiştir. Diğer alt başlıklar Lozan Görüşmeleri ve İkinci Büyük Millet Meclisi başlıkları şeklinde düzenlenmiştir. “Cumhuriyetin ilanı” konusu, ilgili bölümde, 99-101. Sayfalar arasında yer almıştır.

Cumhuriyetin ilanı konusu işlenirken, öncelikle 23 Nisan 1920 de açılan I. Mecliste uygulanan Meclis Hükümeti sistemine temas edilmiş, bu sistemin, hükümetin meclis tarafından seçilerek oluşturulması, kanun yapanın kanun uygulayacak makamı seçmesi ve devlet başkanlığı olmaması itibarıyla demokratik olmadığı vurgulanmıştır. Burada Meclis Hükümeti sisteminden kaynaklanan sorunların, Cumhuriyetin ilanı ile bağlantılandırıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte mevcut koşullarda Saltanat makamının resmen varlığı ve milli birlikteliğin korunmasının öncelenmesi itibarıyla devlet idaresi tartışmalarından uzak durulduğu belirtilmiştir.

Burada dikkati çeken bir diğer husus da, devletin ismi ve şeklinin açıkça belirtilmemiş olması ve devlet başkanlık makamının olmaması itibarıyla dışta ve içte ortaya çıkan tepkilerdir. Kitapta geçen “*Çok kere elçilerimize devletin ismi sorulmakta idi*” ifadesi, bu hususta dış

dünyanın etkisini yansıtır niteliktedir. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında, bu durumu en iyi gözlemleyen kişi olmuş ve hatta Lozan dönüşünde, yeni devletin merkezi ve devlet şeklinin tespit edilmesi meselelerine, birinci derecede önem vermiştir. Ona göre, yeni devletin fiilen kurulmasına ve cumhurî idarenin fiilen uygulanmasına rağmen; devlet başkanlığı makamının boş bırakılarak, devletin adı ve şeklinin resmen ilân edilmemesi; yabancılar nezdinde, Türklerin, ülkelerinde uygulanan devlet şeklini kesin olarak tespit etme gücünden yoksun oldukları zannını uyandırmaktaydı.¹⁰

Ders kitabında Devlet başkanlığı makamının boş kalmasının içte de halife taraftarlarını umutlandırması hususuna yer verilmesi, Cumhuriyetin ilân sürecinde halifelik makamının siyasi otorite olarak tanınması hususunun etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Burada Cumhuriyetin ilanı konusunun işlenişinde diğer önemli bir husus da, dönem basınından yapılan alıntılardır. Mustafa Kemal'in Cumhuriyetin resmen ilanı öncesinde yabancı gazete muhabirine verdiği demeçte, Cumhuriyetin ilan etmek fikrini dış kamuoyuyla paylaşması yanında, dönemin Ankara basınından Yeni Gün gazetesinde yayınlanan “*Cumhuriyet ilan olunacaktır*” haberi ve dönem gazetecilerinden Hüseyin Cahit (Yalçın)ın, kendi gazetesinde¹¹ “*Her şey fiilen Cumhuriyet olduğu halde adı neye resmen söylenmiyor*” sözleri aktarılmıştır.¹²

Ders kitabının Cumhuriyete ilişkin diğer kısımlarında, II. Mecliste artan muhalefet üzerine, 27 Ekim tarihinde Vekiller Heyetinin, Mustafa Kemal'in onayladığı şekilde istifası üzerine, aralarında fikir birlikteliği olmayan muhalefetin bir hükümet teşkil edememesi sonucunda yaşanan hükümet bürhanı, bu bürhan sonrasında Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla birlikte düzenlediği akşam yemeği ve bu yemekte alınan kararlara yer verilmiştir. 28 Ekim akşamında yapılan bu yemek sırasında Mustafa Kemal'in bilinen “*Arkadaşlar yarın Cumhuriyeti İlan edeceğiz*” sözü yanında, İsmet Paşa ile birlikte 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanununda Cumhuriyet ilanı için yapılan düzenleme de, ilgili kısımda yer almıştır.

1958 ders kitabının konuya ilişkin son kısımlarında, Cumhuriyetin ilanı sürecinde Halk Fırkası Meclis grubunda ve daha sonra Meclis'te yapılan görüşmeler sonrasında alınan kararın, vekiller tarafından “*Yaşasın Cumhuriyet*” sözleriyle kutlanması hususuna temas edilmiştir. Burada Mecliste bulunanlardan, Yunus Nadi, Vasıf Çınar, Eyüp Sabri, Rasih Hoca, Şair Mehmet Emin (Yurdakul) isimlerine ve coşkularına da yer verilerek, o anın atmosferi yaşatılmak istenmiştir. 29/30 Ekim 1923 Pazartesi saat 20.30, kanun kabul tarih, gün ve saati olarak verilmiştir.

Yine aynı toplantıda Mustafa Kemal'in oybirliği ile devlet başkanlığına seçilmesi, kürsüde alkışlar arasında söylediği “*Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır*” sözlerine yer verilmiştir.¹³

Bu kitapta Cumhuriyetin ilanı konusu, 1934 ders kitabındaki gibi alt başlıklarla ayrıntı verilmemiş olmakla birlikte, dönem basınından yararlanıldığı ve dönemin ön plana çıkan isimlerine yer verildiği görülmektedir. Dipnot verilmediği kitabın bu kısmında, Atatürk'ün fotoğrafı görsel olarak kullanılmıştır.

¹⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2.Kitap, Bilgi Yay., Ankara, 1987., s.173.

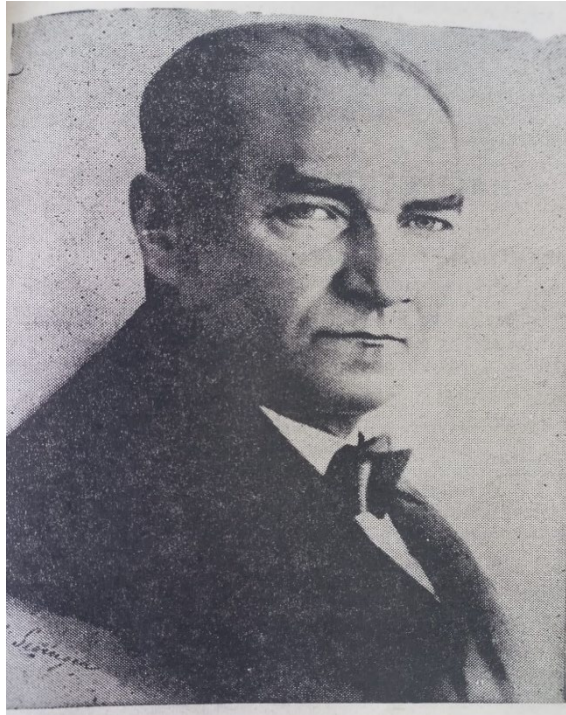
¹¹ Bu gazete, Tanin olup, ders kitabında adı geçmemektedir.

¹² Fahriye Yazgan & Neriman Serdarlar, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1955*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 99.

¹³ Fahriye Yazgan & Neriman Serdarlar, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1955*, s.100.

Resim 2: Yeni Lise Kitapları Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kitabı

Resim 3: İlk Reiscumhur Mustafa Kemal “Atatürk”¹⁴

3. Mükerrerrem Kamil Su-Kamil Su, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kanaat Yayınları, İstanbul, 1973.

Mükerrerrem Kamil Su ve Kamil Su’nun 1973 yılında lise ve dengi okullar için yazdığı bu kitapta, “Cumhuriyetin İlanı” konusu, *Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu*” ana başlığı ve kısa kısa verilen altı alt başlıkta ve 113-117 sayfaları arasında işlenmiştir.

¹⁴ Fahriye Yazgan & Neriman Serdarlar, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1955*, s. 101.

“Yeni Türk Devleti’nin İlk Anayasası” adını taşıyan ilk alt başlıkta, anayasaya göre bakanların Meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi ve Meclis Başkanının aynı zamanda hükümet başkanı olmasının ortaya çıkardığı güçlükler ve ikinci Mecliste ortaya çıkan muhalefetin bu sistemden yararlanarak ortaya çıkardığı hükümet bürhanı hususlarına temas edilmiştir. Burada kullanılan “Anayasa”, “Bakanlar Kurulu” ifadeleri, dönem konjonktüründe dilde sadeleşme açısından önem taşımaktadır. Daha önce verilen 1958 ders kitabında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ifadesi geçmektedir.

İkinci alt başlık, “hükümetin çekilmesi” olup, bu başlık altında, Mustafa Kemal’in Mecliste ortaya çıkan muhalefetin hükümet üzerindeki baskılarını bilinçli olarak göz ardı ettiği belirtilirken; Fethi (Okyar) başkanlığındaki hükümetin yapılan baskılar karşısında 27 Ekim’de istifa ettiği, muhalefetin çoğunluğu sağlayacak bir hükümet teşkil edememesi itibarıyla sorunun bir hükümet krizine dönüştüğü hususlarına yer verilmiştir. Yine Mustafa Kemal’in yaşanan süreç hakkındaki tutumunu yansıtmak için dönemin önemli kaynağı olan Nutuk’tan alıntı yapıldığı görülmektedir. Bu alıntıda, Çankaya’da yapılan akşam yemeği, yemeğe katılanların isimleri (Kemalettin Sami, Halit Paşa, İsmet Paşa, Fethi Bey, Kazım Paşa), kendisinin yemekte söylediği “Yarın Cumhuriyeti ilan edeceğiz” sözü, cumhuriyet ilanı için izlenecek hareket tarzına ilişkin esasların bu toplantıda belirlendiği hususları yer almıştır. Çankaya toplantısı, yukarıda üzerinde durulan diğer kitaplarda da geçmekle birlikte, burada akşam yemeğine katılan diğer isimlerin de geçtiği tespit edilmiştir.

Üçüncü alt başlık olan “Cumhuriyet’in ilanı” kısmında, 29 Ekim’de yapılan parti grubu toplantısında genel başkan olarak Mustafa Kemal’in grup toplantısına çağırılması hususu yer almıştır.

“Gazi Mustafa Kemal’in Teklifi” şeklinde yer alan diğer alt başlıkta, Mustafa Kemal’in Fethi Bey başkanlığında toplanan grup toplantısında yaptığı ve 28 Ekim’de kararlaştırılan kanun teklifi değişikliklerine ilişkin esasların gerekçeleri, yine Nutuk’tan aktararak ortaya konulmuştur. Burada hükümet bunalımının çözülmesi noktasında, devlet şekil ve mahiyetine ilişkin noktalara açıklık kazandırılmasına ilişkin teklifine işaret edilmiş; anayasada yapılacak değişiklikleri kapsayan bu teklif, bir sonraki başlıkta, “Anayasada Yapılan Değişiklikler” olarak yer almıştır.

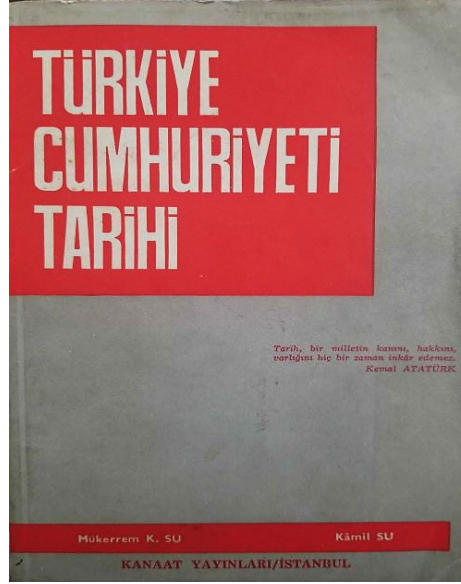
Bu alt başlıkta, 1921 Anayasasında, Cumhuriyetin yeni devletin yönetim şekli olmasına ilişkin yapılan değişiklikler ayrıntılı verilmiştir. Aynı kısımda, Cumhuriyet ilanı teklifinin, sorunu hükümet krizinden ibaret gören çevrelerde tepkiye yol açtığına temas edilirken; Meclis’te “yaşasın Cumhuriyet” sesleriyle kanunun kabul edildiği belirtilmiştir.

Ders kitabındaki son alt başlık, “Gazi Mustafa Kemal’in Cumhurbaşkanı Seçilmesi” şeklinde yer almıştır. Bu başlık altında verilen bilgilerde, Ankara Milletvekili Gazi Mustafa Kemal’in seçime katılanların oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçildiği, Cumhuriyetin ilanının yurdun her yerinde 101 pare top atışıyla duyurulduğu hususları yanında, basına da yansıyan Cumhuriyetin acele ilan edildiği şeklindeki eleştirilerin, zamanla anlamsız kaldığı vurgulanmıştır.¹⁵

Bu ders kitabında Cumhuriyet ilanı konusunun işlenişine bakıldığında, kısa alt başlıklarla anlamsal bütünlük içerisinde bilgilerin verildiği, diğer kitaplara göre anlatımın daha basit olduğu görülmektedir. Yine daha önceki ders kitaplarında görüldüğü gibi, dönemin önemli

¹⁵Mükerrem Kamil Su & Kamil Su, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kanaat Yayınları, İstanbul 1973, s. 113-117.

kayaklarından olan Nutuk'tan alıntılar yapılmakla birlikte; konu anlatımında yazın yanında görsel malzemeye de yer verilmiştir. Dönemin Çankaya Köşkü resmi örnek verilebilir.

Resim 4: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

4. Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Rafet Zaimler Kitabevi, İstanbul, 1976.

Enver Behnan Şapolyo'nun 1976 yılında liseler için yazdığı “*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*” adlı kitapta, “Cumhuriyetin İlanı” konusu, “Cumhuriyetin ilanı” ana başlığı altında, 106-110 sayfaları arasında şu alt başlıklarla işlenmiştir.

Yeni Seçim

Lozan Anlaşmasının Sonucu

Ankara'nın Başkent Oluşu

Cumhuriyetin İlanı Hazırlığı

Kabine Buhranı

Yeni Türkiye Devletinin Anayasaları

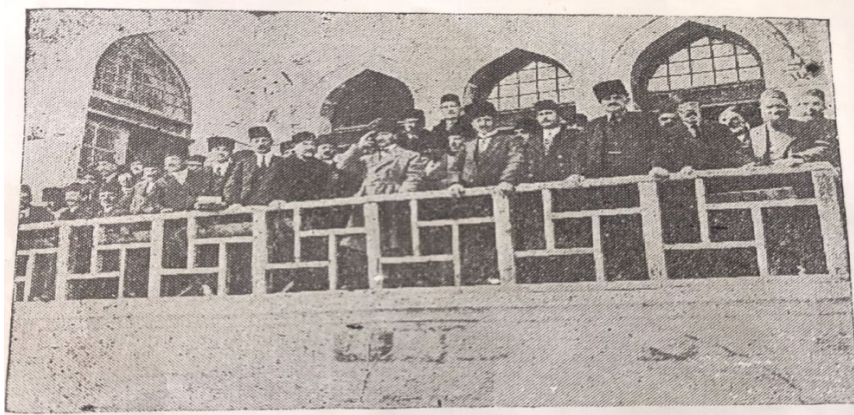
“*Cumhuriyetin ilan hazırlığı*” alt başlığında, devletlerin yönetim şekli, monarşi, meşrutiyet, cumhuriyet olarak sıralanırken; Türkiye'nin de monarşiden meşrutiyete, meşrutiyetten cumhuriyete evrildiği belirtilmiştir. Yine aynı başlıkta, Milli Mücadele döneminde Meclisin açılmasıyla yeni devletin kurulduğu, Erzurum, Sivas kongre kararları ve Meclis programının demokrasiye dayandığı, Atatürk'ün de daha bu dönemlerde Cumhuriyeti düşündüğü, ancak bunun için zaferin kazanılmasının beklendiği konularına temas edilmiştir. Diğer ders kitaplarında da görülen, Milli Mücadele dönemi gelişmeleri ve Cumhuriyet bağlantısı, burada da karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, saltanatın kaldırılması ve Osmanlı Padişahının tahtını bırakarak ülkeden ayrılması ve yalnız hanedandan bir halifenin İstanbul'da bırakılması hususları da dikkat çekmektedir.

Ders kitabının “*Kabine Buhranı*” şeklinde verilen diğer alt başlığında ise, 1923 Eylül ayından itibaren Cumhuriyetin ilanına uzanan süreçte yaşanan gelişmeler yer almıştır. Burada dikkat çeken bir husus, Teşkilatı Esasiye Kanunu ifadesi kullanılırken, parantez içinde anayasa olarak belirtilmesidir. Yine dönemin ulusal basınına örnek olarak 9 Ekim tarihli Yenigün gazetesinin “*Yakında Cumhuriyet İlan Olunacaktır*” haberinden alıntı yapılmıştır.

Aynı başlıkta, diğer ders kitaplarında da yer aldığı gibi, ikinci mecliste ortaya çıkan muhalefet sonrası 27 Ekimde yaşanan hükümet krizi, Cumhuriyetin ilanının yakın nedeni olarak sunulmuştur. Bu gelişmelerin devamında, 28 Ekim akşamı Çankaya toplantısı, Atatürk’ün “*Yakında Cumhuriyet İlan Olunacaktır*” sözü yer alırken, bu toplantıda Atatürk’ten başka yalnız İsmet İnönü’nün adı geçmektedir. 1921 anayasası üzerinde devlet şekline ilişkin düzenleme esaslarının İsmet İnönü ile birlikte belirlenmiş olması sebebiyle, bütün ders kitaplarında İsmet İnönü adı ön plana çıkarılmıştır.

Bu başlığın son kısımlarında, 29 Ekim’de sabah parti grubunda, akşam 18:45 te Meclis grubunda yapılan toplantılara temas edilirken, Meclis oturumunda Başkanlık kürsüsünde Çorum milletvekili İsmail Bey, Teşkilat-ı Esasiye Encümeni Reisi Yunus Nadi Bey, bütün milletvekillerini ayakta “*Yaşasın Cumhuriyet*” diye bağarmaya davet eden Şair Mehmet Emin Yurdakul isimlerine yer verilmiştir. Cumhuriyet, 29 Ekim 1923 pazartesi günü saat 20.30 da, milletvekillerinin ayakta “yaşasın cumhuriyet” sesleriyle alkışlanmıştır. Cumhuriyetin ilanı sonrasında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi ile, “*Milli Mücadelenin büyük kahramanı, Ankara Milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Devleti’nin ilk Cumhurbaşkanı* olmuş; 30 Ekim de de İsmet İnönü, “Cumhuriyetin ilk başvekili” olarak kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir.¹⁶

Kitapta Cumhuriyet’in ilan süreci, Milli Mücadele dönemi gelişmeleri ile ilişkilendirilerek işlenmiş; saltanatın kaldırılması, Padişahın ülkeden ayrılması gibi hususlara da yer verilmiştir. Daha önce üzerinde durulan ders kitaplarında olduğu gibi burada da, hükümet krizi, Mustafa Kemal’in yaşanan krize el koyması, anayasal değişikliklerle Cumhuriyetin ilanı, Mustafa Kemal’in Cumhurbaşkanı seçilmesi hususlarına yer verilmiştir. Ders kitabında, Mustafa Kemal için Atatürk ifadesinin kullanıldığı görülürken; İsmet İnönü de, yalnız Çankaya toplantısına katılan kişi olarak değil, Cumhuriyetin ilk başbakanı olarak yer almıştır. Bununla birlikte, Atatürk’ün 1921 yılında Meclis balkonunda yapmış olduğu bir konuşmaya ait görsel de paylaşılmıştır.

Resim 5: Atatürk Büyük Millet Meclisi Balkonunda, 1921¹⁷

¹⁶Enver Behnan Şapolyo, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Rafet Zaimler Kitabevi, İstanbul 1976, s. 107-109.

¹⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 109.

5. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981.

Bu kitapta Cumhuriyetin ilanı konusu, “*Cumhuriyetin İlanı (29 Ekim 1923)*” ana başlığı altında, 124-129 sayfaları arasında işlenmiş; konu içerisinde şu alt başlıklara yer verilmiştir.

Yeni seçimler: Halk Partisinin Kuruluşu

Lozan Anlaşmasının Onaylanması ve Sonuçları

Cumhuriyetin ilanı için hazırlıklar

Kabine bunalımı

Cumhuriyetin ilanı

Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı seçiliyor

Cumhuriyetin ilanının tepkileri

Kitapta Cumhuriyetin ilanı hazırlıkları başlığı altında, diğer ders kitaplarında olduğu gibi, Birinci Meclisin açılmasıyla, bu meclisin milli hâkimiyet esasına dayanması, demokratik yapıya sahip olması itibarıyla fiilen Cumhuriyetin kurulduğu, ancak tarihi ve siyasi zorunluluklar nedeniyle resmîyetten çekinildiği vurgusu yer almıştır. Devlet başkanlığı makamının olmaması itibarıyla, halifenin devlet başkanı olarak tanınması durumu ve dış kamuoyunda devlet şeklinin belirlenememiş olmasının bir zafiyet teşkil etmesi hususlarına temas edilirken; bu durumun Cumhuriyet ilan sürecinde etkili olduğu belirtilmiştir. Bu başlıkta, Anadolu Ajansı, Mustafa Kemal’in Avusturyalı gazeteciye beyanatı, Ankara’da çıkan Yenigün gazetesinden alıntılar yapılarak kamuoyunun örneklendirildiği görülmektedir.

Kitabın bundan sonraki kısımlarında, mecliste muhalefet, hükümetin istifasıyla ortaya çıkan kriz, 28 Ekim akşamı yapılan yemek toplantısı, konunun 29 Ekim’de parti ve Mecliste tartışılması hususlarına yer verilirken; Mustafa Kemal’in İsmet Paşa ile Cumhuriyetin ilanına ilişkin hazırladığı tasarının maddeleri sıralanmıştır. Bu suretle, 23 Nisan 1920 de başlayan fiili durumun hukuki yönden resmîyet kazandığı belirtilmiştir.¹⁸

Kitapta Mustafa Kemal’in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Mecliste söylediği teşekkür nutkundan parantez içerisinde aktarım yapılmakla birlikte, dipnot verilmemiştir. En son alt başlıkta verilen kısım ise, 1934 ders kitabının son kısmıyla benzerlik taşımaktadır.¹⁹

Bununla birlikte siyasi inkılapları konu alan ve Cumhuriyetin ilanı başlığının da yer aldığı 10. Bölüm sonunda, “*Milletin iradesi ve saltanat*” başlıklı okuma parçası dikkat çekmektedir. Kitapta her bölüm sonunda o bölümün içeriğine uygun okuma parçaları yer almıştır. Bu okuma parçası sonunda da, alıntı yapılan kaynak, “*Necmettin Sadak, Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye, Ankara, 1922*” olarak gösterilmiştir.²⁰

Son olarak kitapta ilgili bölümde, Atatürk’ün 1923’te Cumhurbaşkanı seçildiği günlerde çekilen fotoğrafı da görsel olarak kullanılmıştır.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 127-128.

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, s. 128-129.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, s. 137.

(Resim : 24). Atatürk 1923'te Cumhurbaşkanı seçildiği günlerde.

Resim 6: Atatürk, 1923'te Cumhurbaşkanı Seçildiği Günlerde²¹**6. Prof. Dr.Ahmet Mumcu ve Mükerrerem K. Su, Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 2000.**

Bu kitapta Cumhuriyetin ilanı konusu, “*Cumhuriyet Dönemi*” ana başlığı altında, “*Cumhuriyetin İlanı ve Halifeliğin Kaldırılması*”, “*Cumhuriyet'in İlanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın İlk Cumhurbaşkanı Seçilmesi*” alt başlıkları ile işlenmiştir.

Bu başlıklarda, saltanatın kaldırılması ve kesin zaferin kazanılmasından sonra bağımsızlık ve çağdaşlık ekseninde atılacak devrimci adımlarla yeni bir dönemin başladığı vurgulanmış, Cumhuriyetin ilan süreci bu zincirin en önemli halkası olarak ele alınmıştır. Kitapta, Cumhuriyetin ilanının işlenişine ilişkin hususlar arasında, I. Meclisin açılmasıyla millet egemenliğine dayalı yeni bir devletin kurulduğu belirtilirken, konjonktürel açıdan ortamın uygun olmadığı, meclisin yapısı, vatan kurtuluşunun öncelenmesi, padişahın konumu ve İngilizlerle ilişkileri gibi nedenlerle bu makamın varlığını sürdürmesine göz yumulduğu belirtilmiştir. 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından sonra padişahın varlığından doğan sorunun çözüm aşamasına gelinmiştir.²² Cumhuriyet ve Milli Mücadele bağlantısı, bu kitapta da görülmektedir.

Kitabın Cumhuriyet ilanına ilişkin diğer kısımlarında, Meclis hükümeti sisteminden kaynaklanan sorunlar, 1923 sonbaharında ortaya çıkan hükümet bunalımı, Cumhuriyet ilanının yakın nedeni olarak vurgulanmıştır. Burada 28 Ekim akşamı yapılan Çankaya toplantısına yer verilmezken, yalnızca 28-29 Ekim gecesi bir anayasa projesinin hazırlandığı ifadesi yer almıştır. Anayasa değişikliği, TBMM'de 29 Ekim'de saat 20.30'da kabul edilmiş, oybirliği ile Gazi

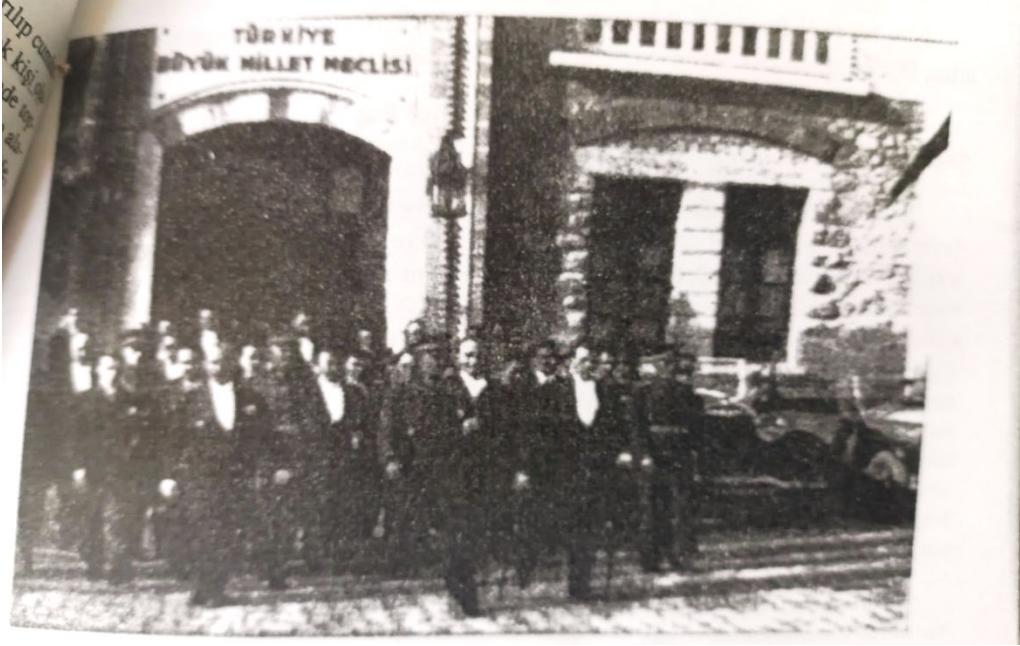
²¹ Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, s. 125.

²² Ahmet Mumcu & Mükerrerem Kamil Su, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000, s. 177.

Mustafa kemal paşa, cumhurbaşkanı seçilmiş, hükümet kırma görevini İsmet Paşaya vermiş, Fethi (Okyar) da Meclis Başkanlığına seçilmiştir.²³

Ders kitabında ilgili kısımda, Cumhuriyetin tanımı *Doğrudan doğruya millet egemenliğine dayanan, yöneticileri halkın oyu ile seçilen devlet rejimleri*” şeklinde yapılırken; Cumhuriyetin ilanı ile çözülecek sorunlar, devletin adının konulması, devlet başkanlığı sorununun çözümlenmesi, yürütme işlerinin sağlıklı yürütülmesi, rejim tartışmalarının azalması olarak tespit edilmiş, ancak hilafet kurumu varlığı dolayısıyla bu tartışmaların son bulmadığı belirtilmiştir.²⁴

Bu kitapta konunun işlenmesinde, bilimsel yaklaşım izlendiği görülmektedir. Bölümün başında yer alan “Hazırlık Çalışmaları” kısmında, TBMM hükümet biçiminin dünyadaki hükümet biçimleriyle karşılaştırılması ve ilk Meclise TBMM Hükümeti denilmesinin nedenlerinin araştırılması şeklinde öğrencilere araştırma konuları verilmesi, öğrencilerin araştırmaya, analiz yapmaya yönlendirilmesi açısından dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, bölüm sonunda da, o bölümde işlenen konulara ilişkin sorulan değerlendirme soruları, anlatılan konunun pekiştirilmesi açısından önemlidir. Bu tür kısımların bütün kademedeki kitaplarda öğrenci seviyesine uygun olarak yer alması, özellikle tarih öğretiminde ezberden uzak kalınması ve kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesi için büyük önem taşımaktadır. Yine bu kitapta, Atatürk’ün Meclis önündeki bir fotoğrafı, “Türkiye’nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal” başlığı ile verilmiştir.

Resim 7: Türkiye’nin İlk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal²⁵

Sonuç

Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanması sonrasında Cumhuriyetin ilanı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi için önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu nedenle lise ve dengi

²³ Ahmet Mumcu & Mükerrerrem Kamil Su, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük*, s. 179.

²⁴ Ahmet Mumcu & Mükerrerrem Kamil Su, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük*, s. 178-179.

²⁵ Ahmet Mumcu & Mükerrerrem Kamil Su, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük*, s. 178.

okullar için hazırlanan tarih ders kitaplarında bu konuya ayrı bir başlık ve alt başlıklarla yer verildiği görülmektedir

1934 yılından 2000 yılına kadar Cumhuriyet döneminden günümüze Cumhuriyetin ilanını içine alan ders kitapları, *Tarih IV*, *Yeni Lise Kitapları Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, *Lise ve Dengi Okullar İçin Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi* ve *Atatürkçülük* gibi farklı başlıklar altında ve farklı zaman dilimlerinde yazılmıştır.

Ders kitaplarında, dönem ve yazarlara göre farklı başlıklar görülmekle birlikte; konunun işlenişinde benzer noktalar tespit edilmiştir. Cumhuriyetin Milli Mücadele dönemi gelişmeleriyle ilişkilendirilirken, Cumhuriyetin fiili durumun resmîyet kazanması şeklinde vurgulandığı görülmektedir. Yine İkinci Meclis muhalefeti, hükümet buhranı ve istifası, 28 Ekim Çankaya toplantısı, anayasa değişiklikleri, parti ve meclis grubunda tartışmalar ders kitaplarının hepsinde geçen ortak konulardır. Kitapların bir kısmında, yazınsal içerik yanında görsel malzeme de kullanılmıştır. Bu görsel malzeme, çalışma kapsamında verilmiştir.

Bu konuların verilmesinde, Nutuk, Atatürk'ün sözleri, Meclis zabıtları, dönem basınından yararlanılırken; her kitapta dipnot yer almamıştır. Cumhuriyetin ilan sürecinde geçen isimlerde, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü adları hemen her kitapta geçerken; bazılarında dönemin önemli diğer isimlerine de yer verilmiştir.

Kitaplarda kullanılan dil açısından bakıldığında, günümüze doğru daha sade anlaşılır, yalın bir şekilde hazırladığı görülmektedir. “Anayasa”, “Bakanlar Kurulu” terimleri, önceki kitaplarda Teşkilatı Esasiye Kanunu, Heyeti Vekile şeklinde yer almıştır.

Son olarak, Enver Ziya Karal'ın hazırladığı kitapta, bölüm sonlarında kullanılan ve bölüm içeriğine uygun okuma parçaları, Ahmet Mumcu'nun hazırladığı kitapta bölüm başında ve sonunda yer alan çalışma ve araştırma soruları, tarihi bilgilerin öğrencilere ezberden uzak kalınarak öğretilmesi, edinilen bilgilerin pekiştirilmesi, öğrencilerin araştırmaya sevk edilmesi ve tarihi olayların analiz edebilme yetisinin kazandırılması açısından günümüzdeki tarih konularının öğretimi açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

İnönü, İsmet; *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yay., Ankara 1987.

Karal, Enver Ziya; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

Özalp, Kazım; “Cumhuriyet Nasıl İlan Edildi?”, *Yakın Tarihimiz*, 3(36), 1962, s. 289-291.

Mumcu, Ahmet & Su, Mükerrerrem Kamil; *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2000.

Su, Mükerrerrem Kamil & Su, Kamil; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kanaat Yayınları, İstanbul 1973.

Şapolyo, Enver Behnan; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Rafet Zaimler Kitabevi, İstanbul 1976.

Şimşek, Ahmet & Çakmakcı, Emre; “Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(30), 2019, s. 189-228.

Tarih IV, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941); (Ed. Kurtuluş Güran), Kaynak Yayınları, İstanbul 2019.

Yazgan, Fahriye & Serdarlar, Neriman; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1955*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1958.